

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 10

-
- Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Jari Leskinen
 Nõukogude sõjaline kohalolek Baltikumis . . . Mihhail Meltjuhhov
 Kollektivismi ja organisatsioonikultuuri seosed Eestis . Maaja Vadi
 Gnoosise olemus ja struktuur Kurt Rudolph
 Saksa luuletaidest Jakob Michael Reinhold Lenz
 Mille poolest on keel sotsiaalne? Tyler Burge
 Esteetika ja ajalugu Carl Dahlhaus
 Vana ja uus paradigma tänapäeva meditsiinis . . . Mari Järvelaid
 Põrandaaluste juhi paljastusi Voldemar Teppich-Kasemets
-

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora Mart Orav – morav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalia Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär Tiit Jõgi – tiitujogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 10 (151)

Mahavaikitud riiklik saladus: Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu kallaletungi vastu 1930. aastatel

Jari Leskinen 2059
Tõlkinud Karoliina Kagovere

Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939–1941. II

Mihhail Meltjuhov 2074
Tõlkinud Jaan Isotamm

Kollektivismi ja organisatsioonikultuuri seosed Eestis

Maaja Vadi 2103

Gnoosise olemus ja struktuur

Kurt Rudolph 2125
Tõlkinud Marju Lepajõe

Saksa luuletaidest

Jakob Michael Reinhold Lenz 2141
Tõlkinud Ain Kaalep

Mille poolest on keel sotsiaalne?

Tyler Burge 2146
Tõlkinud Herdis Kirk

Esteetika ja ajalugu

Carl Dahlhaus 2170
Tõlkinud Anu Kõlar

Vana ja uus paradigma tänapäeva meditsiinis ehk "Tahas' tohtri manu. . ."

Mari Järvelaid 2178

Arvustus: Muinasaja loojangust omariikluse taastamise koiduni. *Muinasaja loojangust omariikluse läveni: Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks.* Koostanud Andres Andresen. Tartu, 2001. 417 lk.

Peeter Järvelaid 2186

Kapitaalne uurimus Saaremaa kohanimedest. Marja Kallasmaa. *Saaremaa kohanimed* I, II. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1996, 2000. 528 ja 221 lk.

Paul Alvre 2199

Väitlus: Ühe trükivea õienduseks. T. Peter Park. "Kuidas Ameerika Ühendriigid tunnustasid Balti riike." — *Akadeemia*, 2001, nr 8, lk 1579–1583. Eero Medijainen. "Salaagent Sergius Riis Eestis: Segadused Venemaal ning ajaloos." — *Akadeemia*, 2001, nr 8, lk 1684–1715.

Agu Lall, T. Peter Park . . . 2208

Editorial note. Summaries 2209

Põrandaaluste juhi paljastusi. II

Voldemar Teppich-Kasemets 2215

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2102, 2145, 2177, 2207: Eero Ijavoineni illustratsioonid.

MAHAVAIKITUD RIIKLIK SALADUS:
SOOME JA EESTI SALAJANE
SÕJALINE KOOSTÖÖ
NÕUKOGUDE LIIDU
KALLALETUNGI VASTU
1930. AASTATEL

Jari Leskinen

Tõlkinud Karoliina Kagovere

Aastakümneid suletuna seisnud Eesti ja Vene arhiivide ürikuist selgub, et Soome ja Eesti tegid maailmasõdade vahelisel ajal tihedat sõjalist koostööd, mille aluseks oli N. Liidu tõenäolise kallaletungi tõrjumine. Ühtlasi selgub, et varasemate ajaloouurimuste loodud pilt Soome ja Eesti passiivsest kaitsepoliitikast maailmasõdade vahelisel ajal on täiesti ekslik. Soome sõjaväe juhtkond arvestas, et tihe sõjaline koostöö Eestiga aitaks parandada ka Soome enda kaitstust idapoolse suurriigi eest. Sama kehtib ka tänapäeval, 2000. a tehtava koostöö kohta meie lõunanaabri Eestiga.

Soome ja Eesti kindralstaabi (või nüüdiskeeles peastaabi) vahelist koostööd taheti hoida eriliselt salajas. Isegi mõlema maa sõjaväes teadsid koostööplaanidest vaid üksikud ohvitserid. Sellest kavast pole säilinud kuigi palju dokumentaalset materjali ka

Spetsiaalselt *Akadeemia* jaoks kirjutatud lühikokkuvõtte raamatust *Veljien valtiosalaisuus* (Porvoo-Helsinki-Juva: WSOY, 1999; eesti keeles *Vendade riigisaladus*, Sinisukk, 2000).

Soomes, sest 1944. a sügisel, kui liitlaste kontrollkomisjon Soome vaherahulepingu täideviimist jälgima tuli, hävitas sõjaväeline juhtkond kõik materjalid, mis puudutasid suhteid välismaaga, või toimetas need maalt välja. Kontrollkomisjonis, mille liikmeil oli õigus saada sõjaväelise juhtkonna dokumente oma kasutusse miljal tahes, kuulus ülemvõim N. Liidule, ning et N. Liidu vastaseid sõjaplaane ei tohtinud jätta venelaste kätte, ongi Soome kindralstaabi välismaiste suhete eest vastutava osakonna dokumente alles jäänud äärmiselt napilt.

Seevastu Eesti taasiseseisvumine tähendab suhete uurimise seisukohast dramaatilist muutust, sest koos "laulva revolutsiooni-ga" avanesid riigi arhiivid vabaks uurimistööks. Avalikuks saanud Eesti sõjaväe allikmaterjalide põhjal võibki tõdeda, et soomlastel ja eestlastel oli vägagi kaugele ulatuvaid koostööplaanid, mis võtsid ka üsna konkreetseid vorme. Nõnda leidub endise N. Liidu varem salajas hoitud arhiividokumentides hämmastavaid andmeid N. Liidu tõsisest suhtumisest sellesse tema vastu kavandatud Soome-Eesti sõjalisse koostöösse.

SÕJALISEST KOOSTÖÖST ILMA HÕIMUTUNDETA

Soome ja Eesti sõjalisel juhtkonnal oli suurest idanaabrist ühine arusaam: nad ei uskunud, et N. Liit võiks kunagi täielikult heaks kiita 1920. aastal Tartus sõlmitud rahulepinguid, millega ta oma nõrkushetkel oli sunnitud nõustuma. Nii Soome kui ka Eesti kindralstaap tegi ühiseid kaitseplaanid Punaarmee vastu, mida nad pidasid ainsaks võimalikuks vaenlaseks.

Soome kaitsepoliitika pöördepunktiks oli 1925. aasta, mil noored Saksamaal koolituse saanud jäägriohvitserid tõrjusid kaitsejõudude juhatusest välja varem Venemaal teeninud vanemad ohvitserid. Eelnevail aegadel olid Soome kaitseprojektid eelkõige kaitseloomuga, ent kindralstaapi võimu juurde pääsenud noored jäägriohvitserid tegid algust uute plaanide koostamisega, mis rõhutasid pigem rünnakut.

Soome kindralstaabi uus juhtkond oli eriti huvitatud koostööst just Eestiga. Aastail 1930–1933 tuli Soome kindralstaabi operatiivosakonnas koostatud plaanides keskselt esile koostöö toonita-

mine eestlastega. Soome kindralstaap ei oodanud Eestilt sõjalist abi, ent eestlaste edukas enesekaitstes võimalikus sõjas N. Liiduga nähti otsustavat kasu ka Soome sõjalisele seisundile.

Soome kindralstaabis arvestati sellega, et igasugune strateegilise olukorra muutumine Soome lahe lõunarannikul N. Liidu kasuks mõjutaks tihtlasi ebasoodsalt Soome enda sõjalisi pingutusi võimaliku konfliktisituatsiooni ilmnedes. Soome sõjaväelist juhtkonda pani eriti muretsema see, et okupeerides kas osalt või tervenisti Soome lahe lõunaranniku, võiks Punaarmee rajada tugipunkte Soome territooriumi vahetusse lähedusse. Mereväebaasid Soome lahe lõunarannikul oleksid ähvardanud eriti Ahvenamaa turvalisust ning seega tähtsaid transpordiliine Põhjalahel. Nõukogude ohuväed oleksid aga jälle endisest hõlpsamalt võinud sooritada ootamatuid õhurünnakuid Soome tööstus- ning asustuskeskustele, kui nad oleksid pääsenud opereerima Eesti lennuväljade tõttu lühenenud vahemaadega.

Kõike kokku võttes Soome sõjaväeline juhtkond arvestaski sellega, et mida kauem eestlased ründavat Punaarmee tagasi hoida suudavad, seda parem Soomele. Seepärast oli ka Soome huvides, et Eestit tema suure strateegilise tähtsuse tõttu aidataks nii palju kui võimalik. See ei olnud kuidagi seotud Soome ja Eesti vennasrahva- ega hõimusuhetega. Eesti sõjalises abistamises oli küsimus vaid ja ainult Soome sõjaväelise juhtkonna mures oma maa turvalisuse kindlustamise pärast.

KINDRALSTAABI JA MANNERHEIMI KAVAD LENINGRADI RÜNNATA

Et neid ohukujutelmi tõrjuda, plaanitseti Soome kindralstaabis ulatuslikku rünnakut Karjala kannase kaudu Leningradi ning N. Liidu Balti laevastiku peabaasi Kroonlinna suunas, kui N. Liit oleks samaaegselt rünnanud Soomet ja Eestit. 1930. a lõpul Soome kindralstaabi operatiivosakonnas valminud memorandumis tõdetigi, et "sel juhul nõuab niihästi sõjalis-poliitiline kui ka strateegiline situatsioon koostööd piiriiriikidega. Igasugune olukorra halvenemine seal nõrgendab ka strateegilist situatsiooni Soomes. [---] Peame kohandama oma sõjategevust niimoodi, et olukord Soome

lahe lõunarannikul kergemaks muutuks. See nõuab Soome jõulist ofensiivi Leningradi ja Balti laevastiku baaside vastu. Üksnes niisugusel moel võib Eestit ja Lätit hädaolukorras aidata. Kõige halvemal juhul ei jõua keegi muu enam õigel ajal appi. [...] Et aidata Eestit ja Lätit, on sõjalis-poliitilisest seisukohast vaadatuna Soome ülesandeks siduda võimalikult suuri venelaste jõude enda vastu.”

Ehkki plaanides nõustuti sellega, et rünnak Leningradile oluks suvel raske teostada, tulnuks see vajaduse korral siiski ette võtta. Talvise rünnaku õnnestumise eeldusi peeti märksa paremaks. Samas memorandumis selgitati, et Soome vägedel tuleks sel juhul “kontsentreerida kõhklematult kõik jõud, mis vähegi annab, otsustavasse punkti ja üritada Peterburini läbi murda, vallutada seejärel Peterburi ning hävitada Balti laevastik, misjärel peavad venelased tõenäoliselt oma jõud uuesti koondama — see aga võib olukorra Soome lahe lõunapoolel vähemalt hetkeks päästa”.

Soome kindralstaabi arvates eeldasid plaanid Eesti sõjalise seisundi parandamiseks täpseid andmeid Eesti sõjalistest ressursidest. Tähelepanдав on, et Eesti sõjaväeline juhtkond andis soomlastele, nagu palutud, kõikvõimalikke ülisalajasi andmeid oma kaitsevalmidusest. Mõlemad kindralstaabid vahetasid hinnanguid oma kaitseprojektidele; seega taotlesid mõlemad oma N. Liidu rünnaku vastu suunatud kaitseplaanide kooskõlastamist. Praktilisse koostösse kuuluski see, et Soome ja Eesti kindralstaabi ülemad ning tähtsamad operatiivplaanide eest vastutavad ohvitserid kohtusid regulaarselt mõnel üksikul Soome lahe saarel või sõjalaeval. Nõnda taheti koostööõupidamisi hoida võimalikult salajas ajakirjanduse ning muude kõrvaliste vaatlejate eest.

Soome kaitseõukogu esimehel kindral C. G. E. Mannerheimil oli Eesti strateegilisest tähendusest Soome militaargeograafilisele asendile samasugune arusaamine nagu kindralstaabilgi. 1931. a koostas ta kaks memorandumit, mis suures osas meenutasid vaid mõni kuu varem Soome kindralstaabis koostatud plaane Eesti abistamiseks. Mannerheimi meelet poleks Soome, Eesti ja Läti koondatud jõuvarudest üksi piisanud kuigi pikaajaliseks vastaseisuks, kui N. Liit oleks neid üheaegselt rünnanud. Seetõttu oluks välismaine abi Rahvasteliidu sanktsioonikohustuse kaudu, eelkõige Rootsist, kahtlemata hädavajalik.

Kindral Mannerheimi arvates muutunuks Eesti ja Läti seisund õige ruttu lootusetuks, kui neile õigeaegselt otsest või kaudset sõjalist abi ei antaks. Mannerheimi järgi ei olnud soomlastel võimalik neid Baltikumi riike aidata otseselt väeüksusi saates. Seevastu Leningradi suunas võidi rünnata niihästi Soomest kui ka Poola põhjapiirilt. Nii kergeneks Eesti ja Läti sõjaline seisund N. Liidu rünnakusurve all ning välismaine abi jõuaks kohale õigel ajal. Parim tulemus saavutataks siis, kui mõlemad võimalused teostataks korraga, seega kui rünnataks nii Soomest kui Poolast.

Soome kindralstaabi arvestuste põhjal nägi ka Mannerheim, et rünnak Leningradi suunas oleks üsna raske, ent siiski teostatav operatsioon, eriti talvel. Sellised rünnakud oleks võimalikud ikkagi vaid siis, kui nendes osaleks ka välismaiseid vägesid. Mannerheim leidis, et Rootsi võiks Leningradi-sõjakäigus osaleda maaning õhujõudude saatmisega Soome armee tugevdamiseks. Edasi võiksid Soome ja Rootsi laevastik, tugevdatud ka teiste lääneriikide merejõududega, osaleda väljamurdnud punalaevastiku Soome lahe soppi tagasi sundimisel. Nõukogude vägede lõplikuks tõrjumiseks olnuks head võimalused Rahvasteliidu sanktsiooni-süsteemi raames Prantsusmaa õhu- ning jalavägedel.

SOOME SÕJALINE JUHTKOND SOOVITAB SOOME LAHE SULGEMIST

Soome kindralstaabi initsiatiivil peeti 1930. a veebruari alguses Tallinnas esimesi Soome ja Eesti koostöölabirääkimisi, millest sai alguse ligi kümme aastat kestnud eriti salajane ning tihe koostöö. 1930. a veebruari nõupidamisel tegi Soome kindralstaabi operatiivosakonna ülem kolonelleitnant Väinö A. M. Karikoski ettepaneku riikide merevägede koostööks Soome lahe sulgemise eesmärgil; Eesti merejõudude juhataja kontradmiral Hermann Salza vastas ettepanekule positiivselt ning arvas, et sõjaolukorras mineeriks Nõukogude Liit tõenäoliselt Porkkala ja Tallinna vahelise meretee, Soome lahe kitsaima koha. Mineerimise ärahoidmiseks soovitas Salza omakorda, et soomlased ehitaksid Porkkalamasse rannakaitse suurtükipatarei. See Soome poolelt toimiv patarei võiks koostöös Tallinna lähistel asetsevate rannakaitse suurtükide tõkketulega piirata või koguni takistada Nõukogude

laevastiku jõudmist Soome lahe põhjast Läänemerele. Edasi teigi Salza ettepaneku, et mõlema riigi laevastikud võiksid rajada Porkkala ja Tallinna vahele laia miinivälja tõhustamiseks rannakaitse suurtükkide tõket.

Eesti merejõudude juhataja sõjalise koostöö alastel soovitusel oli suur mõju Soome merekaitseplaanidele. Tähelepanдав on, et varasemais Soome merekaitseplaanides ei olnud koostöö võimalikkust Eestiga Soome lahe kitsaima koha sulgemiseks Nõukogude laevastiku eest tõsisema tähelepanu alla võetud. Vahetult pärast konradmiral Salza ettepanekuid koostati Soomes uued merekaitseplaanid, kus soovitati Porkkala poolsaare läheduses oleva Mäkiluoto saare kindlustamist raskesuurtükiväega. Kindlustuse ehitamist põhjendati just nimelt võimalusega sulgeda Soome laht koostöös Eesti rannasuurtükkidega. Samades plaanides võeti arvesse ka ühise miinivälja rajamist Soome lahe kitsaimale kohale. Nii viisi kasutasid soomlased ja eestlased ära Vene keisririigi massiivset kindlustussüsteemi, mis sajandi alguses oli ehitatud Peterburi kaitsmiseks vaenlase laevastiku eest. Kindlustussüsteemi idee oli seisnud Soome lahe sulgemises selle mõlemalt rannikult. Nüüd püüdesid Soome ning Eesti sõjaväe juhtkond sinnapoole, et sedasama kaitsekilpi pöörata vastupidises suunas ida poole.

Mäkiluoto saar Porkkala lähedal asub strateegiliselt eriti soodsas kohas: vastamisi Tallinna rannakindlustustega. Soome laht on sel kohal vaid 36 kilomeetrit lai. Rannakaitse raskesuurtükkidele tehtud uuenduste tõttu ulatus 12-tolliste ehk 305 mm suurtükkide laskekaugus enam kui neljakümne kilomeetri kaugusele. Soomlaste ja eestlaste sarnane relvastus oli seega võimeline hoidma Soome lahe kitsaimat kohta pidevas tõkkes. Kui Mäkiluoto kindlustust 1930. aastate esimesel poolel ehitati, oli koostöö eestlastega eriti tihe. Eesti andis Soomele raskesuurtükipatareide jooniseid ning muid ehitusse puutuvaid hädavajalikke vahendeid. Soome ning Eesti kõrgematele ohvitseridele anti lähetusi teise poole rannakaitse suurtükiväe üksustega tutvumiseks. Komanderingute mõtteks oli tiheda koostöö korraldamine Soome ja Eesti rannakaitse suurtükiväe vahel Soome lahe sulgemiseks.

SOOME LAHE SULGEMIST SIMULEERITAKSE SALAJASTEL ÜHISÕPPUSTEL

Kui Mäkiluoto kindlus 1930. aastate keskpaigas valmis sai, oli aeg alustada salajase koostöö harjutamist Soome lahe sulgemiseks. Soome ja Eesti rannakaitsesuurtükiväe vahel korraldati 1930. aastate teisel poolel igal aastal rangelt salajas hoitud koostööõppusi.

Esimene suurtükitõkke salajane sissetulistamine raskelaengu-tega toimus juba 1936. a. Ühise sõjalise õppuse läbiviimine oli militaarpoliitiliselt tähtis samm Soome ja Eesti salajases koostöös. 1936. a septembris peetud esimene rannasuurtükiväe ühine õppus ning selle järel ka mitmed muud enne Talvesõda korraldatud mõlema riigi merejõudude — seega rannakaitsesuurtükiväe ja laevastiku — salajased ühisõppused on unikaalsed niihästi Soome kui Eesti ajaloos kui ka rahvusvaheliselt. Siinse kirjutise autorile ei ole teada, et kahe ametlikult liitumatu riigi laevastik ning rannakaitsesuurtükivägi oleksid korraldanud ainsatki ühisõppust maailmasõdade vahelisel ajal — ega pärast seda. Samuti ei ole Soome korraldanud sõjalisi ühisõppusi — rääkimata sagedastest ühisõppustest — kogu iseseisvuse ajal ühegi teise riigi kui Eestiga! Ega Eestigi peale Soome kellegagi ühisõppusi ole korraldanud peale Läti, millega aga oldigi ametlikus sõjalises liidus.

Soome ja Eesti viimased ühised salajased tõkketulistamised peeti veel nii hilja kui 1939. a suvel. Õppuste tulemusena lepidi kokku suurtükitõkke loomises. Näiteks oli 1937. a Mäkiluotos koos oma staabiga koostööõppusi jälgimas ka Eesti rannakindluste ülem kolonel Karl Freimann ja Soome merejõudude juhataja. Nende õppuste ajal pöörati eriti suurt tähelepanu ühisele tulejuhtimisele ja nõnda juhtisid eestlased Soome lahe lõunarannikul Soome poolt tulistavate Mäkiluoto raskesuurtükide tuld. Soome ja Eesti kõrged ohvitserid arutasid külaskäigu ajal muuhulgas ka suurtükitõkke kasutuse organiseerimist ning ühise sidesüsteemi täiendamist.

Soome-Eesti sõjalises sidepidamises saavutati õige varsti märkimisväärseid tulemusi. Suurtükide tõhus tõke nõudis praktikas ühist tulejuhtimist ja luuret Soome lahe mõlemalt kaldalt. See omakorda eeldas efektiivset sidepidamist. Juba 1930. aastate alguses valmistus Soome ja Eesti mereväe ühine luure jälgima

Nõukogude laevastikku Soome lahel ning alarmeerima Porkkala ja Tallinna vahelist tõket, kui Nõukogude laevastik oleks sõja alates püüdnud välja murda Läänemerele. Sama aastakümne teisel pooltel suudeti luua ühine rannakaitsesuurtükide tulejuhtimissüsteem. Nii sai näiteks Soome tõkkesuurtükide tuld juhtida Eesti rannikult ning vastupidi.

Sidepidamise tähtsaim tingimus oli merepõhja mööda kulgev patareisid ühendav telefonikaabel. Kaabel oli hästi kaitstud, sest ta paiknes sügaval merepõhjas, ning kaablit mööda liikuvat infot — erinevalt raadiosidest — ei pääse jälgima kõrvalised isikud. Seepärast olid Soome ja Eesti sõjaväejuhid juba kokku leppinud, et salajane koostöö oleks osalt teoks saanud ka sel juhul, kui N. Liiduga oleks sõjajalal olnud vaid üks osapooltest ning teine oleks olnud ametlikult erapooletu. Siis oleks Soome lahe kitsuse teiselt kaldalt antud vastaskalda rannakaitsesuurtükidele tulejuhtimisteateid Nõukogude laevastiku liikumistest. Selle nähtamatu koostöö kohta ei oleks N. Liit suutnud näidata ette tõendeid ega süüdistada kõnealust riiki erapooletuse rikkumises, sest tulejuhtimisse puutuv infovahetus oleks toimunud merekaabli abil.

1930. aastate alguses rajati lisaks merejõududele ka riikide kindralstaapide vahele otsene telefoni- ning telegraafiühendus. Ka need ühendused kulgesid merekaableid pidi ning nõnda võisid kindralstaabid vahetada ka delikaatseid N. Liitu puudutavaid luureandmeid ilma vahendajateta. Soome ja Eesti luureorganite salajane koostöö muutuski üsna tihedaks. Peale selle olid mõlemad maad lähedases koostöös Läti ja Poola kindralstaapide luureorganitega. Need neli maad korraldasid kaks korda aastas ühisnõupidamisi, kus vahetati ning võrreldi N. Liidu kohta saadud luure- ja spionaažiteateid.

KA ALLVEELAEVAD TÕKESTAMA

Lisaks suurtükitõkkele pöörasid Soome ja Eesti tähelepanu ka laevastike sõjaaegsele koostööle. 1933. a müüs Eesti kaks oma miiniristlejat, et laevastik võiks hankida allveelaevu. Kohe pärast müüki sõitis Eesti merejõudude juhataja Soome, et pärida Soome sõjalise juhtkonna arvamust Eesti laevastiku tulevase ostu kohta. Soome juhtkond oli seda meelt, et tulevast koostööd silmas

pidades tuleks Eesti allveelaevade relvasüsteemid ehitada nii, et nad võiksid saada relvastus- ja hooldusabi Soome mereväe tugipunktidest. 1937. a sai Eesti laevastik kaks allveelaeva, mis olid ehitatud soomlaste soovide kohaselt: neis võis kasutada samasuguseid torpeedosid ja miine kui Soome allveelaevades. Koostöö hulka kuulus ka see, et Eesti laevastiku ohvitseri koolitati Soome allveelaevades.

Kui eestlased olid õppinud oma allveelaevu kasutama, tuli aeg korraldada ühisõppused. 1939. a peetigi mõlema maa kõrgeima sõjalise juhtkonna loal Soome lahel kaks salajast rünnakuõppust, milles keskenduti tõrjuma idast tulevat punalaevastikku või paremal juhul selle jäänuseid, kui üksikuil Nõukogude sõjalaevadel oleks õnnestunud läbida Soome lahe kitsaimasse kohta rajatud Soome ja Eesti suurtüki- ning miinitõke. Soome ja Eesti salajased koostööplaanid jõudsid juba nii kaugele, et Eesti allveelaevad oleksid sõja puhkedes läinud Soome merejõudude alluvusse; Soomel oli viis ja Eestil kaks allveelaeva, ning kui N. Liit oleks rünnanud Soomet ja Eestit, siis oleksid mõlema maa allveelaevad olnud ühise juhtimise all.

TÕKET SIMULEERITI SALAJASTE SÕJAMÄNGUDEGA

Peale praktiliste õppuste uuriti ning treeniti rannakaitse suurtükki- ja laevastiku koostööd ka Eesti ja Soome mereväeohvitseride ühistes salajastes sõjamängudes. Esimene ühine mitu päeva kestnud sõjamäng peeti Tallinnas Eesti Kõrgemas Sõjakoolis juba 1933. a lõpul. Selleks ajaks oli Eesti juba mūinud oma miiniristlejad ning seepärast võeti mängus arvesse Eesti tulevaste allveelaevade mõju. Sõjamängus osalesid mõlema riigi sõjaväe kõrgeimad juhid. Sõjamängus uuriti üksikasjalikult Soome ja Eesti võimalusi kindla tõkke loomiseks Soome lahe kitsaimale kohale. Tõket planeeriti mõlema maa rannakaitse raskesuurtükiväe, allveelaevade, pealveelaevastiku ning õhujõudude tihedas koostöös Nõukogude laevastiku sulgemiseks Soome lahte.

Tuleb meenutada, et merejõudude koostöös oli aktiivseks pooleks eelkõige Soome sõjaline juhtkond. Sõjamängu ajal nõudis Soome merejõudude juhataja juba otse, et Eestil tuleks arendada muu hulgas oma rannakaitse suurtükke ja võtta õppust kaugema-

le jõudnud Soomest, et tõke saaks veelgi tugevamaks. Soome merejõudude juhataja kindralmajor Väinö Valve ütles oma ülemuse, Soome kindralstaabi ülema kindralleitnant Karl Lennart Oeschi juuresolekul Eesti sõjaväe juhtidele avameelselt ja suure venna kombel, et kui eestlased toimiksid soomlaste soovide kohaselt, oleks Eesti sõja puhkedes Soomele tugevam sõjaline liitlane! Eestlased tegidki, nagu Soome merejõudude juhtkond soovis. Tähelepanдав on, et pärast seda räägiti Eesti sõjalise juhtkonna dokumentides avalikult kindralmajor Valve hinnangust riikide sõjaaegsele liidusuhtele tõkke loomiseks.

Soome ja Eesti sõjaline juhtkond sõlmis ka salajase lepingu, mille kohaselt riigid vahetasid rannakaitsesuurtükkide arendamise puutuvaid andmeid. Tallinnas 1933. a lõpul peetud sõjamängust võttis peale Valve osa ka Soome kindralstaabi ülem kindral K. L. Oesch. Minu teada oli see ainus kord, mil Soome kindralstaabi ülem oli kohal võõra riigiga peetava sõjamängu juures maailmasõdade vahelisel ajal.

Seesuguseid ühiseid sõjamänge peeti hiljemgi. Soome merejõudude staabiülem kommodoor Svante Sundman iseloomustas 1936. a peetud salajast Soome-Eesti sõjamängu sõnadega: "Soome lahe suu on värav. Kindlused on väravapostid. Laevastik peab värava sulgema." Rannakaitsesuurtükkide tõkkesuurest, allveelaevadest ja miinidest kokku moodustuvat ühist tõket peeti võrdlemisi tugevaks takistuseks, mis kõige vähemalt suudaks Nõukogude laevastiku pealveelaevadele põhjustada suurt, tõenäoliselt päris otsustavat kahju.

POLIITILISTE EELDUSTE PUUDUMINE EI TAKISTANUD SÕJALIST KOOSTÖÖD

Tuleb pidada meeles, et ametlikke poliitilisi eeldusi sõjaliseks koostööks 1930. aastate teisel poolel polnud. 1935. aastast alates Soomes ametliku välispoliitilise suunana valitsenud orientatsioonist Põhjamaadele tulenes paratamatult, et püüti hoiduda liialt lähedastest suhetest Baltimaadega. Sellega soovis Soome ametlikult kuulutada, et soomlased kuuluvad Põhja-, mitte Baltimaade hulka. Eesti omakorda lootis Saksamaa toetusele, ehkki ametlikus

välispoliitilises suunas rõhutati erapooletust. Kulisside taga saavutasid Eesti ja Saksa sõjaline juhtkond seevõrd lähedase koostöö, et 1937. a soovitas Saksamaa Eestile salajase sõjalise liidulepingu sõlmimist. Eesti sõjaline juhtkond siiski ei usaldanud nii kaugele minna ning keeldus sakslaste pakkumisest.

Ametlike välispoliitiliste suundade erinevusest hoolimata ei takistanud Soome ega Eesti poliitiline juhtkond Soome ja Eesti sõjalist koostööd, sest seda tehti üksnes äärmise saladuskatte all. Juba 1930. aastate alguses andsid Soome ja Eesti riigipea sõjalise koostöö plaanidele tingimusteta heakskiidu. Nad pigem innustasid sõjaväelasi kavandama koostööd, mis oli suunatud Nõukogude laevastiku sulgemisele Soome lahte. Eriti toetas koostööplaane Soome president Pehr Evind Svinhufvud. Soome suur huvi tõkke loomise vastu isegi üllatas Eesti kõrgemaid poliitilisi juhte, kes muidugi tervitasid meelsasti Soome koostöösoovi. 1933. a sügisel tõdeski Eesti riigivanem Konstantin Päts, et eelnenud aastakümnel oli Soome suhtunud eitavalt Eesti ettepanekuisse sõjalise koostöö osas. Nüüd aga Soome koguni nõudis tihedat sõjalist koostööd tõkke rajamiseks Soome lahele.

ÜHISED SÕJALISED HUVID

Kavandatav tõke vastas täielikult mõlema maa sõjalistele huvidele. Mõlemad sõjalised juhtkonnad pidasid oluliseks, et Nõukogude laevastik ei pääseks Soome lahest Läänemerele. Soomele tähendas tõke rahvusvahelise lepingu alusel neutraliseeritud Ahvenamaa esimest tõelist kaitsetakistust, ning Ahvenamaa taga oli Põhjalaht, mille kaudu mõeldi Soomet sõja ajal hoidvat mereliiklust läände.

Ka Eestile tähendas tõke sõjaaegse mereühenduse turvalisuse suurenemist. Samuti lisas tõke turvalisust Eesti täiesti kindlustamata suurtele saartele Läänemeres (Saaremaa, Hiiumaa, Muhu ja Vormsi). Nende saarte sõjaline tähtsus oli suur ka Soome sõjalise juhtkonna silmis. Mõlemad maad uskusid, et N. Liit üritab vallutada saari, millest punalaevastik saaks endale jäävaba tugipunkti Soome lahe suudme lähedal. Soome lahe sopis Kroonlinnas oli punalaevastik mitmeid kuid jäävangis, ning seega kogu tegevus Läänemerele oli talvekuudel võimatu. Kui N. Liidul õnnestuks

neid saari hõivata, oleks punalaevastikul märgatavalt paremad võimalused tegutseda mõlema riigi mereühenduse vastu ning halvimal juhul peatada Soome ja Eesti kaubalaevade liikumine täielikult.

Eesti merejõudude juhtkond arvestas sedagi, et tõkke varjus saaksid Eesti laevad sõita Soome rannikule ja sadamaisse. Soome saarestiku varjus võiksid laevad aga sõita Rootsi rannikuni välja. Seetõttu tegi Eesti laevastik 1930. aastail iga-aastasi salajasi luureretki Soome rannikule ja saarestikku. Sõitude ajal tutvuti põhjalikult saarestiku- ja rannikulaevateedel liikumisega sõjaolukorras, teisiti öeldes tingimustes, kui majakatuled ja muud hädavajalikud meremärgid oleksid olnud eemaldatud või paigaldatud eksitavalt. Loomulikult toimusid Eesti mereväeohvitseride iga-aastased luureretked Soome juhtkonna loal.

Enne 1939. a sügist oli kogu Soome lahe tõkkesüsteemi korduvalt nii teoorias kui praktikas järele proovitud. Olles loovutanud 1939. a sügisel baase Punaarmeele ja sõlminud N. Liiduga abiandmislepingu, oli Eesti sõjaline juhtkond saanud N. Liidu liitlaseks. Soomlaste suureks pettumuseks ei pandud peaaegu aastakümne vältel planeeritud ja harjutatud koostööd kunagi proovile. See, et Soome ja Eesti ühised salajased kavatsused punalaevastiku Soome lahte kottiajamiseks lõpuks ei teostunud, ei vähenda kuidagi ligi aastakümne vältel varjatud koostöö väärtust. Oluline on, et ühisel strateegial põhinevat koostööd harjutati nii sõjamängudes kui praktilistel õppustel ning et koostööl oli ka kõrgeima riikliku juhtkonna tingimusteta toetus.

TAGAPLAANIL ROOTSI

Soome lahe sulgemisest oli huvitatud ka Rootsi sõjaväeline juhtkond. Soome ja Rootsi kindralstaapide koostöö oli 1920. ja 1930. aastail vägagi tihe. Enne Hitleri võimuletulekut peeti Rootsi kõige tõenäolisemaks vaenlaseks N. Liitu ning seetõttu leidis Rootsi sõjaväeline juhtkond, et oma riiki tuleks kaitsma hakata juba Soome idapiiril. Soomlastele see sobis, sest nõnda oleks Rootsi enda turvalisuse kaitseks saatnud Soomele appi tugevaid vägesid.

Soome ja Rootsi kindralstaabi ja nende operatiivosakondade ülemate vahelistes salajastes läbirääkimistes 1929. a sügisel lepitati suuliselt kokku, et Rootsi kindralstaap soovitat esimesena Eestile Soome lahe sulgemist. Tõkke abil suurendati ka neutraalseks kuulutatud Ahvenamaa turvalisust; selle enda käes hoidmine oli soomlastele ja rootslastele aga eriti tähtis. Kui N. Liidul oleks õnnestunud Ahvenamaa okupeerida, oleks igasuguste vägede meritsi toomine Soome muutunud väga ohtlikuks. Neutraliseeritud Ahvenamaa tähtsus oli eriti suur Rootsile. Rootsi sõjaväeline juhtkond arvestas sellega, et Ahvenamaalt oleks N. Liidul võrdlemisi kerge sooritada dessanti Stockholmi, kui ta otsustaks jätkata Rootsi ründamist. Seepärast Rootsi sõjaväelises juhtkonnas arvatigi, et Punaarmee Ahvenamaal mõjuks Stockholmi poole suunatud püstolitoruna.

Soome ja Rootsi sõjaväelise juhtkonna vahel kokku lepitud järjekorral olid mõjuvad põhjused. Kui ettepaneku koostööks oleks esimesena teinud Soome kindralstaap, siis oleks Eesti sõjaväeline juhtkond kindlasti soovinud kohe teada, kuidas suhtuks Soome lahe sulgemisesse Rootsi sõjaväeline juhtkond. Eestlased oleksid kohe järeldanud, et enne kõike tahavad soomlased Soome lahe suluga Ahvenamaa saari kaitsta, ning nende turvalisus huvitas Rootsi sõjaväelist juhtkonda vähemalt sama palju kui soomlasi. Seetõttu oli parem mängida algusest peale lahtiste kaartidega ning lasta Rootsi kindralstaabil teha esimene ettepanek koostööks Soomega.

Kaks nädalat enne soomlasi, s.o 1930. a jaanuari lõpul, saatis Rootsi sõjaväeline juhtkond oma esindaja Tallinna soovitava Eesti sõjaväejuhtidele plaani Soome lahe sulgemiseks selle kitsaimas kohas. Tõke teostataks sel juhul vaid Soome ja Eesti algatusel. Niisiis Rootsi poleks rahu ajal sulu ehitamises osalenud, tema mõju olnuks vaid kulissidetagune. Ent kui N. Liit oleks rünnanud Soomet ja Eestit, oleks Rootsi soomlastele ja eestlastele abivägesid ning relvi saates välja astunud. Ning sõjalise abi meritsi toomise kaitseks oli hädavajalik, et oldaks võimelised sulgema Nõukogude laevastikku Soome lahte, sest seda ei tohinud lasta Läänemerele ja Põhjalahele Rootsi vägesid vedavaid kaubalaevu uputama.

Sääraseid ettepanekuid sõjaliseks koostööks kolmanda riigi vastu oli Rootsi sõjaväeline juhtkond kõige tõenäolisemalt teinud viimati XIX sajandi alguses. Rootsi sõjaväelise juhtkonna esindajate poolt sooritatud salaja Tallinnas käimine 1930. a jaanuaris näitas, et suurriiklikud ideed polnud Rootsis veel täielikult surnud. Pole ime, et Rootsi sõjaväelise juhtkonna kulissidetagust tegutsemist N. Liidu mõeldava rünnaku vastu taheti hoida rangelt saladuses ja võimalikult väikese ringkonna teada.

N. LIIT VAATAS VILTU

N. Liidus teati üsna hästi Soome ja Eesti koostööst — suurel määral tõhusa spionaaži tulemusena — ning kavatsustest jätta Nõukogude laevastik Soome lahte kotti. Endise N. Liidu äsja avanenud arhiivide dokumendid kõnelevad selgesti, et N. Liit suhtus Soome ja Eesti tõkkeplaanidesse väga tõsiselt. N. Liidu Balti laevastik koostas 1930. aastail järjest väga murelikke ning põhjalikke kalkulatsioone selle kohta, kui kiiresti ning kui tugeva tõkke Soome ja Eesti mereväed võinuks rajada Soome lahe kitsaimasse kohta. N. Liidu sõjaväelist juhtkonda panid veelgi enam muretsema kuuldused Saksamaa osalemisest tõkke teostamisel. Punaarmee juhtkond pidas nimelt peaaegu kindlaks, et kui Saksamaa ründaks N. Liitu, siis varem või hiljem saaksid Soomest ja Eestist Saksamaa liitlased. Nii muutuks ka Soome lahe sulg endisest tugevamaks, kui selles osaleks ka Saksa merejõud. N. Liit tundis Soome lahe sulustrateegiat hästi, sest kogu idee pärineski ju keiserliku Venemaa kindralstaabist. Punaarmee juhtkond nõustuski, et rajades Soome lahe kitsaimale kohale sulusüsteemi, olid Soome ja Eesti saanud enda valdusse strateegilise relva, mis kahtlemata tuli ühel või teisel viisil elimineerida. 1939. a sügisel, kui N. Liit nõudis Soomelt ja Eestilt territooriume, ei unustanud Stalin viidata keisririigi aegseile tõkkeplaanidele, mida N. Liit nüüd soovis elustada.

Seega olid Soome ja Eesti ligi aastakümne vältel enne Teist maailmasõda varjanud Nõukogude Liidu vastu suunatud ja strateegiliselt äärmiselt tähelepanuväärset koostööd, mille eesmärgiks oli jätta Nõukogude laevastik Soome lahele kotti. Kuigi 1939. a sügise survele alludes valis Eesti järeleandmise tee ning nõustus

andma Nõukogude laevastikule oma territooriumil baase, ei läinud sellega siiski kogu tõkke heaks tehtud töö tühja. Hiljem, kohe Jätkusõja alguses 1941. a, hakkasid soomlased konkreetselt teoks tegema Nõukogude laevastiku sulgemist Soome lahte — täpselt samuti, nagu seda eelmisel aastakümnel koos eestlastega oli salaja harjutatud. Eestlaste asemel olid nüüd Soome lahe lõunarannikul koostööpartneriteks sakslased. Koos Saksamaaga teostatud ning Porkkala-Naissaare joonele rajatud tõke vastas kõigile talle esitatud ootustele. Just tänu tõkkele suutis Soome vastu pidada pikale veninud sõjas, sest Soome lahe kitsusse rajatud tõke kaitses toiduainete ning muu sõjapidamiseks ja tsiviilisikuile hädavajaliku varustuse meretransporti Saksamaalt.

JARILESKINEN (sünd. 1965) on Helsingi ülikooli riigiteaduste doktor 1997. aastast. On olnud teadur Soome Riigikaitseakadeemia sõjaajaloo instituudis ja Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis.

NÕUKOGUDE SÕJALISE KOHALOLEKU SUURENDAMINE BALTIKUMIS AASTAIL 1939–1941

Mihhail Meltjuhhov

Tõlkinud Jaan Isotamm

1940. a suvel asusid Baltikumis järgmised Nõukogude väeosad: Eestis paiknes 65. erilaskurkorpuse juhatus, 123. üksik sidepataljon, 11. korpuse õhutõrjedivisjon, 16. laskurdiviis, 18. kerge tankibrigaad, 5. motomehhaniseeritud salk, 414. ja 415. autopataljon, õhujõudude erigrupp, kuhu kuulusid 35. ja 52. keskmiste pommitajate, 7. ja 53. kaugepommitajate, 15. ja 38. hävituslennuväe polk ning muud väeosad. Lätis asus 2. erilaskurkorpuse juhatus, 10. üksik sidepataljon, 86. korpuse õhutõrjedivisjon, 67. laskurdiviis, 6. kerge tankibrigaad, 10. tankipolk, 18. lennுவேbrigaad (31. keskmiste pommitajate ja 21. ning 158. hävituslennuväe polk), 640. autopataljon ja muud väeosad. Leedus paiknes 16. erilaskurkorpuse juhatus, 46. üksik siderood, 19. korpuse õhutõrjedivisjon, 5. laskurdiviis, 2. kerge tankibrigaad, 54. üksik keskmiste pommitajate polk ja 10. üksik hävituslennuväepolk, 641. autopataljon ning teised väeosad. Kokku oli Nõukogude vägedes 66 946 meest, 1630 suurtükki ja miinipildujat, 1065 tanki, 150 soomusautot, 5579 autot ja 526 lennukit. (VRSA, f 29, n 73,

Наращивание советского военного присутствия в Прибалтике в 1939–1941 гг. — *Отечественная история*, № 4, стр. 46–70.

Algus eelmises numbris.

s 19, l 137–141; f 33988, n 3, s 368, l 144; f 37977, n 1, s 595, l 193–205.)

23. aprillil saadeti vägedesse kaitse rahvakomissari direktiiv nr 177 122, milles nõuti 1.–15. juunini 1940 teostada Baltikumis 1939. a sügisest peale asuvate vägede vahetus. Kaitse rahvakomissar N. Liidu marssal Sergei Timošenko kandis 2. V 1940 ÜK(b)P keskkomiteele ja NSVL rahvakomissaride nõukogu juures asuvale kaitsekomiteele ette, et vägede väljavahetamise tähtaega kantakse 1.–15. juunilt üle 1.–15. juulile, ning nimetas vahetusvägedeks ettevalmistatavaid väeosasid. Eestisse kavatseti saata 90. laskurdiviis, 13. tankibrigaad, 77. üksik mehhaniseeritud salk, 23. üksik sivepataljon, 38. korpuse õhutõrjedivisjon, 11. kaugpommitajate ja 10. keskmiste pommitajate polk ning 7. hävituslennuväepolk, peale selle 420. ja 470. autopataljon. Lätisse 48. laskurdiviis, 1. tankibrigaad, 8. tankipolk, 54. üksik sivepataljon, 12. korpuse õhutõrjedivisjon ja 633. autopataljon. Leedusse 27. laskurdiviis, 27. tankibrigaad, 30. üksik sivepataljon, korpuse õhutõrjedivisjon, 31. hävituslennuväepolk ja autopataljon. (VRSA, f 31779, n 1, s 260, l 18–20; f 4, n 19, s 71, l 236–237.)

5. mail 1940 saatis Punaarmee poliitvalitsuse ülem armeekomissar Lev Mehli Leningradi sõjaväeringkonna, Kalinini sõjaväeringkonna ja Valgevene erisõjaväeringkonna poliitvalitsuste ülematele "Poliitõppuste plaani punaarmeelastega ja nooremkomandöridega väeosades, mis on määratud Baltikumi riikidesse saatmiseks", mille täitmisele tuli asuda viivitamatult. Leningradi sõjaväeringkonna poliitvalitsuse ülema diviisikomissar Gorohhovi ettekandes 27. mail teatati vägede ettevalmistamise käigust, mis põhiosas pidi lõpetatama 1. juuniks. (VRSA, f 9, n 36, s 4024, l 53–57; s 4042, l 77–80.)

24. mail teatas Nõukogude täievoliline esindaja Leedus Moskvasse, et 24. aprillil ja 18. mail põgenesid Leedus asuvatest Nõukogude väeosadest punaarmeelased Nossov ja Šmavgonets, keda otsib taga väejuhatus. Juba järgmisel päeval kutsus Molotov enda juurde Leedu saadiku Moskvast Natkevičiuse ja teatas talle, et "nende sõjaväelaste kadumine on organiseeritud teatud isikute poolt, keda soosivad Leedu valitsusorganid". Süüdistades Leedu valitsust provokatsioonides, nõudis Molotov nende lõpetamist,

kadumaläinud sõdurite ülesotsimist ja väeosadesse tagasitoimetamist, avaldades Nõukogude valitsuse nimel lootust, et "Leedu tuleb tema ettepanekutele vastu ega sunni teda muudeks aktsioonideks". Leedu pool suhtus Nõukogude demarši tõsiselt ja avaldas juba 26. mail "valmisolekut korraldada viivitamatult kõige põhjalikum juurdlus", mille kergendamiseks palus Nõukogude valitsusel teatada "tema käsutuses olevad andmed". 27. mail sai selgeks, et Nossov ja Šmavgonets olid tulnud juba väeossa tagasi, ent Leedu ettepaneku nad juurdluse kiirendamiseks ühiselt üle kuulata lükkas Nõukogude pool tagasi, tuues ettekäändeks mõlema sõjaväelase kurnatuse. (*Polpredõ...* 1990: 330–331, 332–334.)

On huvitav, et selle probleemi arutamisel mainiti kogu aeg teisi punaarmeeelaste nimesid (Šutov, Pissarev). Pole välistatud, et Nõukogude pool ajas lihtsalt nimed segamini või polnud tal täpset arvepidamist sõjaväelaste üle. Huvitav on ka märkida, et punaarmeeelasi tõepoolest kadus Leedus asuvatest väeosadest. Nõnda kadus 1940. a 12. juunil 5. laskurdiviisi väeosast nooremkomandör V. Golovin. Ta vahetas mundri erariiete vastu ja püüdis igati tagaotsimise eest peitudes jääda Leedusse. 17. juunil pidas Leedu politsei ta kinni ja andis üle Nõukogude võimudele ning 21. juunil mõisteti Golovin surma kodumaa reetmise eest (VRSA, f 9, n 36, s 4066, l 273–274). Dokumentidest ei selgu, et tal oleks olnud mingeid sidemeid Leedu ametlike organisatsioonidega, mis lubab oletada tavalist deserteerumist. Ülejäänud Punaarmee sõdurite puhul võib kõne alla tulla lihtsalt omavoliline lahkumine väeosast. Näiteks suhtles Šmavgonets Savickaite-nimelise tütarlapsena. Möödunud aastakümnete jooksul pole seda küsimust Vene historiograafias uuritud, seetõttu on raske seada kahtluse alla A. Dongarovi, N. Peskova ja M. Semirjaga arvamust, et sõjaväelaste röövimise versiooni pole kunagi tõestatud. (*Polpredõ...* 1990: 354; Dongarov, Peskova 1991: 42; Semirjaga 1992: 224–225.)

Kuidas see lugu siis ka oli, ent 30. mail 1940 ilmus *Izvestijas* "Välisasjade rahvakomissariaadi teade Leedu võimude provokatsioonilisest tegevusest", kus loetleti punaarmeeelaste kadumise juhtumeid Leedus asuvatest väeosadest, pannes kogu vastutuse selle eest Leedu poolele. 1. juunil üritas Leedu saadik Moskvas taas kallutada Nõukogude poolt nende süüdistuste põhjalikule uurimisele, kuid Molotov ei toetanud uuesti seda ideed. Nõukogude täievoliline esindus Leedus pööras 2.–3. juunil Moskva tähe-

lepanu Leedu valitsuse soovile “anda end Saksamaa kätte”, “Saksa viienda kolonni tegevuse” aktiveerumisele ja “Küttide Liidu liikmete relvastumisele” ning mobilisatsiooni ettevalmistustele. Kõik see paljastavat “Leedu valitsevate ringkondade alatuid kavatsusi”, kes konflikti reguleerimise puhul vaid tugevdavat “oma lepinguvastast hoiakut, minnes “ärilisse” sobingusse Saksamaaga, oodates vaid parajat hetke otsese löögi andmiseks Nõukogude garnisonide pihta”. (*Polpredõ... 1990: 337–338, 340–341, 352.*)

Koos diplomaatilise konflikti arenguga algasid ka Nõukogude otsesed sõjalised ettevalmistused. Vastavalt kaitse rahvakomissari käskkirjale nr 0028 1940. a 3. juunist eraldati Baltikumi paigutatud Nõukogude väed Leningradi sõjaväeringkonna, Kalinini sõjaväeringkonna ja Valgevene erisõjaväeringkonna koosseisust ning läksid rahvakomissari otsealluvusse tema asetäitja II järgu armeekomandöri Aleksandr Loktionovi kaudu. Samal päeval anti NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus, mille kohaselt “seoses keerulise rahvusvahelise olukorraga” kohustati “hoidma Punaarmee ridades 3. teenistusaasta punaarmee lasi kuni 1. jaanuarini 1941” ning “kuni erikorralduseni mobiliseeritud [---] tagavarakomandöre ja -ülemaid”. 4.–7. juunil 1940 aeti häirekorras jalule Leningradi sõjaväeringkonna, Kalinini sõjaväeringkonna ja Valgevene erisõjaväeringkonna väed ning nad hakkasid õppusi teeseldes koonduma Baltikumi riikide piiridele, samaaegselt viidi lahinguvalmidusse Nõukogude garnisonid Baltikumis. (*Polpredõ... 1990: 339–340; VRSA, f 7, n 15, s 160, l 172.*)

8. juuni õhtul toimus Lida linnas Valgevene erisõjaväeringkonna häirekorras jaluleaetud vägede kõrgema juhtivkoosseisu salajane nõupidamine, kus ringkonna vägede juhataja asetäitja kindralleitnant* Fjodor Kuznetsov (ühtlasi 11. armee juhataja) informeeris kogunenuid “võimalikest aktsioonidest Leedu vastu”. Samas toimus 11. juunil kell 13.00–16.00 uus nõupidamine, millest võttis osa eelmisel päeval Valgevene erisõjaväeringkonna vägesid juhutama asunud kindralpolkovnik Dmitri Pavlov, kes esitas lahingu-tegevuse plaani ja ülesanded vägedele, mis pidid tekitama Leedu sõjaväele äkilise kaotuse, laskmata tal taanduda Ida-Preisimaale, ning 3–4 päeva jooksul vallutama Leedu. Vastavalt 12. juuni lahingukäsule nr 002/op pidid 11. armee väeosad koos 16. erilas-

*Punaarmees taastati kindraliauaastmed 1940. a. *Tlk.*

kurkorpuse vägedega vastase sisse piirama ja hävitama Kaunase rajoonis. Leedusse paigutatud 16. erilaskurkorpusele tehti ülesandeks hoida enda käes oma paiknemisrajoone, vallutada peamised sillad Nemunase ja Nerise jõel ning tagada 214. õhuhessantbrigadi maandumine 5 km lõuna pool Gaižunai raudteejaamast, kuhu kavatseti paisata 935-meheline dessant. Koos 16. erilaskurkorpuse vägedega tuli dessandil hõivata peamised objektid Kaunases, mille lennuväljale pidi paisatama veel 475 dessantväelast. Operatsiooni ettevalmistamine kavatseti lõpetada 15. juuni hommikuks ja 13. juunil heideti dessandi maandumiskoha ettevalmistamiseks Gaižunai lähistele 7-meheline langevarjurite grupp. (Jerjomenko 1994: 39–40; VRSA, f 29, n 34, s 552, l 1–2, 17–18.)

Leedu ja Läti kagupiirile koondus 3. armee (4. ja 24. laskurkorpus ning 3. ratsakorpus), mille juhatus toodi 10. juunil Molodetšnost üle Postavõsse. 11. armee, mille juhatus asus Lidas, koosnes 10. ja 11. laskurkorpusest ning 6. ratsakorpusest ja hargnes piki Leedu lõunapiiri. Operatsiooniks eraldatud Leningradi ja Kalinini sõjaväeringkondade väed hargnesid Eesti ning Läti idapiiril. Soome lahe ja Peipsi järve vahele koondusid 11. laskurdiviisi väeosad. Pihkva järvest lõuna pool paiknesid 8. armee üksused (juhatusena Pihkvas; (1. ja 19. laskurkorpus ning Kalinini sõjaväeringkonnast erilaskurkorpus). Nimetatud sõjaväeringkondade tugevdamiseks hakati alates 8. juunist sinna tooma Moskva sõjaväeringkonnast 1. motoriseeritud laskurdiviisi, 17. ja 84. laskurdiviisi ja 39. ning 55. kergetankide brigaadi, Arhangelski sõjaväeringkonnast 128. motoriseeritud laskurdiviisi ja Orjoli sõjaväeringkonnast 55. laskurdiviisi väeosasid. Leedu piiril lõpetasid väed koondumise ja hargnemise lähterajoonidesse 15. juuniks ning Läti ja Eesti piiril 16. juuniks. Kokku eraldati Baltikumi sõjakäigu teostamiseks 3 armeed, 7 laskur- ja 2 ratsakorpus, 20 laskur-, 2 motoriseeritud laskur-, 4 ratsadiviisi, 9 tankibrigaadi ning 1 õhuhessantbrigad (vt tabel 4). Peale selle eraldasid NKVD väed operatsiooni jaoks 1 operatiivpolgu ja 105., 106. ja 107. piirivalvesalga, mis koondati Grodnosse.

Kokku kuulus sõjalisel grupeeringsel Baltikumi piiridel (arvestades sinna kuuluvaid korpuseid) umbes 435 000 meest, kuni 8000 suurtükki ja miinipildujat, üle 3000 tanki, üle 500 soomusauto. Operatsiooniks määratud õhujõudude grupeeringsel kuulus 18 keskmiste pommitajate, 3 kaugpommitajate, 5 raskepom-

Tabel 4
Nõukogude grupeerimise 15.–16. VI 1940

Sõjaväeringkond	Armee	Korpus	Diviisid ja brigaadid
Leningradi	8. armee		11. laskurdiv. 128. motolaskurdiv. 13. kergetankide brig. 24., 56. laskurdiv.
		1. laskurkorpus	24., 56. laskurdiv.
		19. laskurkorpus	42., 49., 90. laskurdiv.
Kalinini	Erilaskurkorpus		48. laskurdiv. 39. kergetankide brig. 214. õhudessantbrig.
Valgevene erisõjaväeringkond	3. armee		23. laskurdiv.
		4. laskurkorpus	121. ja 126. laskurdiv.
		24. laskurkorpus	25. kergetankide brig. 10., 113. ja 55. laskurdiv.
		3. ratsakorp.	55. kergetankide brig. 7. ja 36. ratsadiv.
			1. motolaskurdiv. 27. kergetankide brig.
	11. armee	10. laskurkorpus	84., 143. ja 185. laskurdiv.
		11. laskurkorpus	21. kergetankide brig. 29., 115. ja 125. laskurdiv.
		6. ratsakorp.	32. kergetankide brig. 4. ja 6. ratsadiv.
			33. laskurdiv., 22. ja 29. kergetankide brig.

Allikad: VRSA, f 9, n 36, s 4189, l 13–14; f 25874, n 6, s 85, l 26–28; f 25887, n 2, s 74, l 31–33; f 25888, n 15, s 552, l 1–110; f 35074, n 1, s 28, l 1–139.

mitajate, 3 kergepommitajate polku, 2 ründe- ning 16 hävituslennuväepolku kokku 2601 lennukiga. (VRSA, f 7, n 15, s 151, l 12–15; f 25874, n 6, s 85, l 30–40; f 35074, n 1, s 22, l 18; s 43, l 40–41, 45, 51, 103–104, 107, 113–114; f 29, n 46, s 346, l 289–300, 355–360.)

Nõukogude juhtkond ei välistanud täiemõdulise sõjategevuse tõenäosust, mistõttu anti Leningradi sõjaväeringkonnale, Kalini ni sõjaväeringkonnale ja Valgevene erisõjaväeringkonnale käsk organiseerida hospitalide võrk, tagalaväeosad ja -asutused, mis oleksid vajalikud vägede täisväärtusliku lahingutegevuse tagamiseks (VRSA, f 31779, n 1, s 260, l 41, 48–51, 73–73ob). Koondunud väed pidasid kinni maskeerimisabinõudest ning jälgisid nendega piirnevat Leedu territooriumi. 14. juunil 1940 pandi maksma Baltikumi mere- ja õhublokaad. Samal päeval andis Valgevene erisõjaväeringkonna vägede juhataja käskkirja sõjavangide kohtlemisest, mille kohaselt nende üleandmine NKVDle pidi toimuma 3. armeel piiril Bigossovo ja Svenčianai raudteejaama juures, 11. armeel Solõ ja Martsinkantsõ raudteejaama juures. Määrati kindlaks sõjavangide toidunormid, keelati isiklike asjade (peale relvade) konfiskeerimine ning rekvireeritud väärisasjade kohta tuli anda kviitungid. (VRSA, f 25874, n 6, s 85, l 142–144.) NKVD organid valmistasid ette laagreid 50–70 tuhande sõjavangi vastuvõtmiseks ning NKVD piirivalvevägedele anti käsk tagada Punaarmee üksustele piiri ületamine ning nähti selleks ette löök- ja hävitusgruppide loomist. Nende ülesandeks oli luure ja maakuulamise teostamine, piiriületuskohtade valik, jõgedest üleminekukohtade ja ujuvvahendite ettevalmistamine ning pärast lahingutegevuse algust vastase piirivalve staapide ja allüksuste, sidevahendite, tõkete, miiniväljade jne hävitamine.

15. juunil 1940 tõi kõrgendatud närvilisus piiril kaasa järgmised juhtumid. “14. juunil sai 10. piirivalvesalga ülem sm Inetškin käsu 28. laskurkorpuse ülemalt, kelle operatiivalluvusse alates k.a 12. juunist antud piirivalvesalk kuulus, asuda 15. juunil kella 15.00-ks korpuse ja piirivalvesalga allüksuste lähtepositsioonile. Selle käsu alusel andis sm Inetškin korralduse viia piirivalvurite hävitusgrupid antud suunas piiri äärde, samaaegselt käskides kõigil komandöridel oodata erikäsku tegevuse alustamise kohta. Kell 15.30 15. juunil ületas 10. piirivalvesalga 14. kordoni hävitusgrupi ülem leitnant Komissarov omavoliliselt Nõukogude-Läti piiri, hävitas ning pani põlema Läti Maslenki kordoni ja tuli tagasi meie territooriumile, olles võtnud vangi 5 piirivalvurit, 6 meest, 5 naist ja ühe lapse. Sama kordoni lõigus 2. hävitusgrupi ülem politruk Beiko, kuuldes laskmist ja granaadiplahvatusi, ületas samuti Läti piiri ja tungis kallale Läti Blantõ kordonile ning tuli meie territooriumile.”

riumile tagasi koos 1 seersandi, nelja piirivalvuri ja viie lapsega. Leitnant Komissarov ja politruk Beiko on piirilt eemaldatud ja toimetatakse ringkonna vägede staabiülema sm Rakutini käsul konvoi all piirivalvesalga staapi. Uurimist teostab ringkonna vägede staabiülem sm Rakutin. Läti kordonitest vangivõetud asuvad meie territooriumil.” (Dongarov, Peskova 1991: 44; VRSA, f 4, n 19, s 76, l 86–87.)

Operatsiooni ettevalmistamise ajal poliitöö tagamiseks said Leningradi sõjaväeringkonna ja Valgevene erisõjaväeringkonna sõjanõukogud ning poliitvalitsuste ülemad Punaarmee poliitvalitsuse direktiivi nr 5258 poliitööst Baltikumi sõjakäigu ajal, milles seletati Nõukogude aktsioonide vajadust järgmiselt: “Baltikumi riikide õnnetud valitsejad, soovimata ausameelselt pidada kinni lepingust N. Liiduga, asusid provokatsioonide teele meie kodumaa ja Eestis, Lätis ning Leedus asuvate Punaarmee väeosade vastu. Nende riikide nõukogudevastane positsioon Nõukogude-Soome sõja ajal ning “hulk punaarmeeleste röövimise juhtumeid” näitab, et “kogu Eesti, Läti ja Leedu valitsuste provokatsiooniline tegevus peab silmas **Nõukogude Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise lepingute katkestamist**. Sellega nad rõhutavad oma valmisolekut muuta Baltikum sõjaplatsdarmiks meie kodumaa vastu. Meie ülesanne on selge. Me tahame kindlustada NSVLi julgeolekut, sulgeda tugeva luku taha merepoolsed liigipääsud Leningradile ja meie loodepiiridele. Üle Eestit, Lätit ja Leedut valitsevate rahvavastaste klikkide peade täidame oma ajaloolise ülesande ning ühtlasi aitame nende maade töörahval vabaneda kapitalistide ja mõisnike ekspluataatorlikust jõugust.” Poliitorganeilt nõuti “kogu parteilis-poliitilise tööga tekitada väeosades lahinguvaimustust ja pealetungitahet, mis tagaks vaenlase kiire purustamise”. Ette nähti abinõusid tööks vastase vägedega, mille peamine eesmärk seisnes selles, et “kiiresti laostada tema sõjaväge, demoraliseerida tagalat ning sel viisil aidata Punaarmee väejuhatusel lühima aja ja vähimate ohvritega saavutada täielikku võitu”. Direktiivis märgiti: “Poliitöötajad seisavad tõsise eksami ees. Neil tuleb õigustada tohutut usaldust, mida neile on osutanud partei, valitsus ja seltsimees Stalin.” (VRSA, f 9, n 36, s 326, l 414; s 4023, l 92–93; n 29, s 540, l 51–61.)

Sõjaväelaste ja vastaspoole elanikkonna propagandistlikuks mõjutamiseks koostati lendlehed, mis kavatseti heita laiali Balti-

kumi territooriumi kohal esimesel sõjategevuse päeval. Eespool tsiteeritud direktiivi vaimus kirjeldati neis Baltikumi valitsuste poolt vastastikuse abistamise lepingute rikkumist, mistõttu Eesti, Läti ja Leedu olid päästetud sõtta sattumisest, ning et nende riikide "üksikuis punktides [---] paiknevad Punaarmee väeosad" on nende rahvaste "kindlaks kaitsjaks ja parimaks vabaduse ning iseseisvuse garantiiks". Lepingute rikkumine sunnib Punaarmeed "tegemata lõppu nõukogudevastastele provokatsioonidele". "N. Liit ei luba nurjata nõukogude ja [Baltikumi] rahvaste iidset sõprust, ei luba imperialistidel [Baltikumi] muuta N. Liidule kallaletungimise platsdarmiks ning [Baltikumi rahvaid] paisata verise imperialistliku tapatalgu koldesse." "Punaarmee võtab oma võimsa ja kindla kaitse alla" Baltikumi rahvaste "sõltumatuse ja vabaduse, vabastab teid kapitalistidest ning mõisnikest" (VRSA, f 9, n 29, s 540, l 79–120). Et konflikt lahenes rahumeelselt, jäidki need lendlehed kasutamata.

7. juunil saabus Leedu peaminister A. Merkys Moskvasse, kus algasid Nõukogude-Leedu läbirääkimised. Molotov süüdistas Leedu valitsust ebalojaalses suhtumises N. Liitu, mis tema arvates väljendus punaarmeeelaste röövimises ja teistes provokatsioonides, uurimise venitamises, Nõukogude garnisonide leedulastest personali vangistamistes, Küttide Liidu liiga sagedastes kokkutulekutes. Merkysi igasugused õigustused heitis Molotov ilma pikemata kõrvale, arvates, et kõiges on süüdi Leedu poliitiline politsei. Merkysi ettepaneku luua Nõukogude vägedele kohalikest elanikest täieliku isoleerimise režiim lükkas Molotov tagasi, pannes Leedu poolele ette määrata ise endale karistumäär oma vaenuliku tegevuse eest. Samal ajal käitus Nõukogude pool rõhutatud lojaalsusega Läti ja Eesti suhtes; viimasega kirjutati 8. juunil alla Nõukogude vägede Eestis viibimise üldiste administratiivtingimuste kokkulepe.

Merkysi esitatud uus palve intsidendi ühise uurimise kohta, mis esitati 9. juunil toimunud vestluse käigus, lükati tagasi Molotovi poolt, kes läks üle Balti *Entente*'i teema juurde, iseloomustades seda kui N. Liidu eest varjatud nõukogudevastast sõjalist liitu. Merkysi vastuväited, mis toetusid ükskõik milliste tõendite puudumisele, kummutati Molotovi poolt, kes leidis, et vastamist vajav küsimus pole mitte juriidiline, vaid poliitiline. 10. juunil saabus Moskvasse Urbšys, kes 11. juunil võttis koos Merkysiga

osa läbirääkimistest. Kõik Leedu poole ettepanekud kokkuleppeks ja intsidendi reguleerimiseks lükkas Molotov tagasi ja nõudis N. Liidu pretensioonide alusel võtta midagi ette, vallandada siseminister K. Skučas ja poliitilise politsei departemangu direktor A. Povilaitis. 12. juunil teatas Nõukogude täievoliline esindus Leedus sealse komisjoni tegevusest, mis saboteerivat poliitilise politsei tegude uurimist. 14. juunil informeeris Molotov NSVL täievolilisi esindajaid Soomes, Eestis, Lätis ja Leedus suhtumises Balti *Entente*'i, mis "on tegelikult nõukogudevastase iseloomuga" ja "on paktide rikkumine, mis keelavad osavõtu lepingupooltele vaenulikest koalitsioonidest" (*Polpredõ...* 1990: 353–355, 361–364, 369–371).

Samal päeval kell 14.00 võttis NSVLi välisasjade rahvakomissari asetäitja Vladimir Dekanozov vastu Urbšysi, kes teatas Skučase ja Povilaitise ametist lahkumisest ning eitas taas Leedu valitsusorganite osadust Nõukogude sõdurite kadumaminekus ja Balti *Entente*'i nõukogudevastast iseloomu. Paistis, et miski ei ennusta läbirääkimiste käigus järske muutusi, ent 14. juunil kell 23.50 kutsus Molotov Urbšysi enda juurde ja andis talle üle Nõukogude valitsuse ultimaatumi (mis avaldati *Izvestijas* 16. juunil), mille järgi tuli Skučas ja Povilaitis kohtu alla anda, moodustada valitsus, mis täidaks ausalt vastastikuse abistamise lepingut, ning lasta Leedu territooriumile täiendavad Punaarmee väeosad. Selgitades, et täiendavalt kavatsetakse kõigisse Leedu tähtsamatesse kohtadesse viia 3–4 korpust (9–12 diviisi), lubas Molotov, et väed ei hakka mitte millessegi sekkuma, ent uus valitsus peab olema nõukogudemeelne. Leedulaste rahustamiseks teatati neile, et kõik see on ajutine, ehkki kõik "sõltub tulevases Leedu valitsusest". Molotov hoiatas, et kui nõudmisi ei võeta vastu, viiakse väed ikkagi viivitamatult sisse. Ultimaatumi tähtaeg lõppes 15. juunil kell 10.00. Olles Nõukogude ultimaatumi kätte saanud, nõudis Leedu president Antanas Smetona Punaarmeele vastuhakkamist ja Leedu vägede taandumist Ida-Preisimaale, kuid kindral Vitkauskas, kes väljendas Saksa-vastaselt meelestatud ohvitseride huve, keeldus seda tegemast. Tulemuseks oli, et kell 9.45 teatas Urbšys Molotovile Nõukogude nõudmiste rahuldamisest ja uue valitsuse koosseisu eesotsas kindral Raštikisega. Vastuseks teatas Molotov, et küsimus valitsuse koosseisust lahendatakse Kauna-

ses, kuhu läheb Nõukogude esindaja. (*Polpredõ...* 1990: 371–372, 377; *Istorija Litovskoi...* 1978: 403–404.)

14.–16. juunil informeerisid Nõukogude täievolilised esindajad Lätis ja Eestis Moskvat vajadusest tugevdada valvsust Nõukogude mereväebaasides, Läti väeosade kahtlastest õppustest, Läti valitsusringkondade vaenulikust suhtumisest N. Liitu ja mobilisatsioonist Eestis. 16. juunil kutsus Molotov kell 14.00 enda juurde Läti saadiku Fricis Kociņšis ja kell 14.30 Eesti saadiku August Rei ning andis neile üle Nõukogude ultimaatumid, milles hinnati Balti *Entente*'i tegevust ja mis sisaldasid nõudmist moodustada nõukogudemeelsed valitsused ning lasta sisse Punaarmee täiendavad väeosad. Vägede sisseviimist (2 korpust Lätisse ja 2–3 korpust Eestisse) esitas Molotov uuesti ajutisena. Ta selgitas, et uued valitsused moodustatakse Nõukogude esindajate osavõtul Riias ja Tallinnas. Kociņš teatas 15. juuni intsidendist Nõukogude-Läti piiril ja Molotov lubas selles selgust saada. Rei pööras vestluskaaslase tähelepanu sellele, et 1939. a sügisel ei tekitanud Balti *Entente* N. Liidul vastuväiteid, ning püüdis ultimaatumi tingimusi pehmedada, sest mingeid provokatsioone pole olnud, kuid Molotov ei hakanud neid küsimusi arutamagi. Ultimaatumi tähtjaks oli Lätil 16. juuni kell 23.00 ja Eestil kell 24.00. (*Polpredõ...* 1990: 376, 379, 380–384.)

Olles saanud Nõukogude ultimaatumi, pöördus Ulmanis Saksa saadiku G. von Kotze poole palvega lubada valitsusel ja sõjaväel evakueeruda Ida-Preisimaale, ent sai eitava vastuse. Kell 19.45 läks Kociņš ja kell 23.00 Rei Molotovi juurde ning teatasid oma valitsuste nõusolekust rahuldada Nõukogude nõudmised. Pooled leppisid kokku sõjaliste esindajate kandidaatides praktiliste küsimuste lahendamiseks. Kell 22.40 külastas Kociņš uuesti Molotovi, informeerides teda valitsuse tagasiastumisest. Molotov teatas, et Riiga läheb Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja Andrei Võišinski. 17. juunil kell 1.00 informeeris Molotov Reid Nõukogude vägede piiriületamise ajast (5.00) ja kohtadest ning sellest, et Tallinna komandeeritakse Andrei Ždanov. 10 minutit hiljem teatas Molotov Kociņšile, et Punaarmee ületab piiri kell 5.00 hommikul ja Novo-Aleksandrovski ning Janiški rajoonis kell 8.00. (*Borba...* 1970: 37; *Polpredõ...* 1990: 390–391; *Dokumentõ...* 1995: 350–351, 351–352.)

Seni kui käisid diplomaatilised läbirääkimised, lõpetasid 11. ja 3. armee väed 14. juuni jooksul koondumise ning 15. juuni hommikuks "asusid lähtepositsioonidele, oodates signaali" pealetungi alustamiseks. Ent kell 7.00 peatati operatsioon Valgevene erisõjaväeringkonna vägede juhataja käsul. Kell 8.00 algasid Gudogai raudteejaamas kindral Vitkauskase läbirääkimised Valgevene erisõjaväeringkonna vägede juhataja kindralpolkovnik D. Pavloviga, mis lõppesid kell 23.10 "Punaarmee vägede täiendava paigutamise kokkuleppe" allkirjastamisega. Kokkuleppega määrati kindlaks 11 vägede ajutist dislokatsioonirajooni, raudteevadude, tööjõu palkamise ja loomasööda ostmise kord Leedus Nõukogude vägede jaoks. (VRSA, f 25874, n 6, s 85, l 73–74; Jerjomenko 1994: 40.)

Punaarmee poliitvalitsuse 13.–14. juunil vägedesse saadetud direktiiv nr 5258ss muudeti ära ja Minskis viibiv Mehlis valmistas ette uue direktiivi Valgevene erisõjaväeringkonna ning Leningradi sõjaväeringkonna vägede poliitorganeile. Nüüd sai poliitöö aluseks TASSi teadaanne Nõukogude ultimaatumiga ning tuli saavutada poliitiline vaimustus ja isikkoosseisu heakskiit stalinlikule targale välispoliitikale ning kõigile aktsioonidele "meie lääne- ja loodepiiride kindlustamiseks". Ees seisis selgitamine, et Leedu valitsuse nõusolek vägede sissetoomisele ei lahenda kõiki probleeme, sest on olemas nõukogudevastased elemendid, kes on relvastatud ja ootel. Seetõttu tuleb ilmutada valvsust ja pidada kinni sõjaväelisest distsipliinist, mille rikkumisi karistatakse sõja-aegsete seaduste järgi. Poliitorganid peavad tagama elanikkonna sõbraliku suhtumise Punaarmee väeosadesse, mis "Leedusse saabudes täidavad meie sotsialistliku kodumaa ajaloolisi ülesandeid. Me kindlustame Nõukogude loodepiiri julgeolekut, jõuame soodsale strateegilisele positsioonile, mis võimaldab N. Liidu rahvastel jätkata oma rahulikku tööd, kaitstes maailma esimest tööliste ja talupoegade sotsialistlikku riiki igasuguste võõra vara himustajate eest." Vestlustes isikkoosseisuga tuli rõhutada, et "igasugune sõda, mida peab tööliste ja talupoegade riik, on õiglane sõda, on vabastussõda". (VRSA, f 9, n 36, s 4299, l 130–141.)

Nõukogude-Leedu konflikti rahumeelne lahendamine nõudis Baltikumi piiridele paigutatud vägede ümberorienteerimist lahingutegevuse ettevalmistustelt territooriumide takistamata hõivamisele. Kuni kestsid läbirääkimised, said Valgevene erisõjaväe-

ringkonna väed lahingukäsu nr 2, mis määras kindlaks Leedu piiri ületamise aja (kell 15.00) ja kohad. 11. ja 3. armee juhatused andsid vägedele ülesande liikuda Leedu territooriumil, mis algas 15. juunil kell 15.15. 16. erilaskurkorus sai ülesande hõivata Kaunas ja sild Jonava juures ning hoida neid oma käes kuni 11. armee põhijõudude saabumiseni. Vaatamata poolte kokkuleppele ja kindral Vitkauskase käsule suhtuda Nõukogude väeosadesse lojaalselt, toimusid piiri ületamisel üksikud kokkupõrked Leedu sõjaväelastega, mis suruti maha või lahendati läbirääkimiste teel. Märgiti volituste ületamise juhtumeid punaarmeerlaste poolt, mis seisnesid Leedu sõduritelt relvade äravõtmises ja nende vangistamises. Nõnda ületas piirivalvekordoni suunas saadetud 185. laskurdiviisi luuregrupp piiri ja vallutas Leedu kordoni, raiudes surnuks ühe sõduri. Juhtkond ning poliitorganid tegid säärasele omavolitsemisele lõpu ja selgitasid isikkoosseisule tema õigusi ning kohustusi. (VRSA, f 35086, n 1, s 662, l 53–59, 75–76; f 9, n 36, s 4188, l 128, 143–144; *Polpredõ...* 1990: 378.) 15.–16. juunil hõivasid Nõukogude väed suurema osa Leedu territooriumist.

16. juunil said Nõukogude väed käsu marssida Eesti ja Läti territooriumile. 17. juunil kell 9.00 kohtusid poolte volinikud Johan Laidoner ja K. Meretskov (alates 9. juunist NSVL kaitse rahvakomissari asetäitja) Narvas ning D. Pavlov ja kolonel O. Udentiņš Joniškise raudteejaamas. Läbirääkimised lõppesid vastavalt kell 15.00 ja 13.00 täiendavate vägede sissetoomise kokkulepete allkirjutamisega. Kokkuleppeis märgiti ära Nõukogude vägede ajutise dislokatsiooni kohad (9 Lätis ja 12 Eestis) ning tehti reservatsioonid majandusküsimustes. (*Polpredõ...* 1990: 397–398.)

8. armee väeosad, mis olid hargnenud piiril lahingukorda, “olles valmis pealetungiks”, olid sunnitud 1–2 tunni jooksul minema üle rännakukorrale ning saades käsu hõivata tähtsamad asustatud punktid, alustasid 17. juunil kell 5.00 liikumist Eestisse ja Läti kirderajoonidesse. 65. erilaskurkorpuse väeosad koos Balti laevastiku dessandiga hõivasid kell 13.15 Tallinna. Šiauliaisse paigutatud 3. armee 2. ja 27. tankibrigaad, millele lisati tankidessantina 16. juunil Šiauliai lennuväljale maandatud 214. õhuhessantbrigaad, ning 121. ja 126. laskurdiviisi üksused ületasid 17. juuni koidikul Läti piiri ja hõivasid umbes kell 13.00 Riia. Ülejäänud 3. armee väeosad okupeerisid Läti kaguosa ning 2. erilaskurkor-

puse väeosad läänerajoonid. Järgmistel päevadel jätkasid väed Baltikumi okupeerimist, mis põhiosas lõpetati 21. juunil 1940. Rahulikule edasiliikumisele vaatamata oli vägedes kaotusi, mis umbkaudsetel andmetel olid 58 langenut (15 enesetappu, 28 tapetut, 15 uppunut) ja 158 haavatut. (VRSA, f 25888, n 15, s 523, l 80–100; s 552, l 18–49; f 31983, n 2, s 474, l 202–208; f 35074, n 1, s 28, l 1–139; f 9, n 36, s 4045, l 25a–245.)

Alates 21. juunist asus 8. armee juhatus Tartus, 3. armee juhatus Riias ja 11. armee juhatus Kaunases. Vastavalt toimus ka armeede ümberformeerimine. Korpuseülematele pandi vastutus korra, sõjaliste objektide puutumatus ja vabariikide sõjavägedega vastastikuste suhete eest, ent neil oli keelatud sekkuada poliitikasse. Vägedel kästi “vestlustes elanike ja kohalike võimudega [---] austada Leedu riigi iseseisvust ja seletada, et Punaarmee täidab üksnes rahulikku vastastikuse abistamise lepingut.” (VRSA, f 35086, n 1, s 662, l 40.) Algas Baltikumi operatsiooni jaoks formeeritud tagalaväeosade koondamine. 1940. a 21. juunil anti käsk saata 26. juuniks laiali evakueerimishospidaliid ja sanitaarrongid. Sideväeosad saadeti Idriksast vastavalt Kindralstaabi 26. juuni käskkirjale nr OM/755 Kiievi erisõjaväeringkonna käsutusse, kuhu juba 21. juunil viidi üle 214. õhusessantbrigaad. (VRSA, f 31779, n 1, s 662, l 40.)

Väed alles jätkasid marssimist, kui kaitse rahvakomissar Timošenko saatis 17. juunil Stalinile ja Molotovile ettekande nr 390ss. “Pea vajalikuks Baltikumi sõjatandri (театр военных действий) kõige kiirema ettevalmistamise tagamise huvides viivitamatult asuda okupeeritud vabariikide territooriumil järgmiste aktsioonide teostamisele:

1. Piir Ida-Preisimaaga ja Läänemere rannik viivitamatult hõivata meie piirivalvevägede poolt, et hoida ära läänenaabri poolt spionaaži ja diversioone.

2. Igasse okupeeritud vabariiki viia üks (esmajärjekorras) NKVD vägede polk sisekorra kaitseks.

3. Võimalikult kiiresti lahendada okupeeritud vabariikide “valitsuste” probleem.

4. Asuda okupeeritud vabariikide sõjavägedelt relvade äravõtmisele ja nende ümberformeerimisele. Võtta ära relvad elanikkonnalt, politseilt ja olemasolevatelt sõjalistelt organisatsioonidelt.

5. Objektide valve, vahi- ja garnisoniteenistus panna meie vägedele.

6. Otsustavalt hakata okupeeritud vabariike sovetiseerima.

7. Moodustada okupeeritud vabariikide territooriumil Balti sõjaväeringkond staabiga Riias.

Ringkonna vägede juhatajaks määrata Kesk-Aasia sõjaväeringkonna vägede juhataja kindralpolkovnik Apanassenko.

Ringkonna staap moodustada 8. armee staabist.

8. Ringkonna territooriumil asuda tema sõjatandriks ettevalmistamise tööde juurde (kindlustuste ehitamine, raudteede rööpmelaiuse muutmine, teede ja autoteede ehitamine, laod, tagavara loomine jm).

Sõjatandri ettevalmistamise plaani esitan täiendavalt.” (VRSA, f 4, n 19, s 71, l 238–238ob.)

Soovitatud aktsioonid viidi läbi. Eelkõige moodustati 17.–21. juunil Nõukogude emissaride abiga “rahvalalitsused”, algas relvade äravõtmine elanikelt ja sõjalistelt organisatsioonidelt, kellelt 15. juuliks 1940 ainuüksi Leedus ja Lätis konfiskeeriti 36214 vintpüssi ja karabiini, 21 250 püstolit, 433 kerge- ja 17 raskekuulipildujat, 4654 külmrelva, 2835 granaati, 608 lõhkekeha, 1 tank ning 5 510 013 padrunit. (*Polpredõ...* 1990: 400, 410, 413; VRSA, f 35086, n 1, s 274, l 118; f 35074, n 1, s 34, l 152.) 20. juunil 1940 kinnitati NSVL Rahvakomissaride Nõukogu juures oleva Kaitsekomitee määrus nr 267ss/ov “Punalipulise Balti Laevastiku organisatsiooni kinnitamisest ja aktsioonidest Soome lahe läänerajoonide kaitse tugevdamiseks”, mille kohaselt määrati “Balti Laevastiku sõjanõukogu alaliseks asukohaks Paldiski sadam” ning kavandati abinõud “õhukaitse organisatsiooni loomiseks Hanko poolsaarel ja rannakaitse ehitamise tagamiseks Saaremaal, Hiiumaal ning Irbe väina lõunarannikul”. (VRSA, f 9, n 29, s 544, l 211–212.)

30. juunil esitas Kindralstaabi ülem kaitse rahvakomissarile direktiivi projekti Punaarmee dislokatsioonist, mis oli koostatud Balti sõjaväeringkonna loomist arvestades, kusjuures ringkonda kavatseti koondada 10 laskurdiviisi, 2 tankidiviisi, 1 motoriseeritud diviisi, 2 ratsadiviisi ning 1 tankibrigaad (VRSA, f 40442, n 1, s 118, l 56–59). 4. juulil formuleerisid kaitse rahvakomissar

ja Kindralstaabi ülem ettekandes ÜK(b)P KK poliitbüroole ning NSVL rahvakomissaride nõukogule lõplikult Baltikumi sõjalis-territoriaalse struktuuri ideed ja täpsustasid tulevase ringkonna koosseisu, millesse pidi kuuluma 11 laskur-, 2 tanki- ja 1 motoriseeritud diviis ning 9 suurtükiväepolku. (VRSA, f 40442, n 1, s 169, l 267–277; Krasnaja... 1996: 19–22; 1941 god... 1998: 83–89.) Pärast nende ettepanekute kinnitamist rahvakomissaride nõukogu poolt määrusega nr 1193-464ss 6. juulist 1940 andis kaitse rahvakomissar 11. juulil käskkirja nr 0141, milles tehti ülesandeks 31. juuliks formeerida Leedu, Läti ja Kalinini oblasti läänerajoonide territooriumil Balti sõjaväeringkond. Kalinini sõjaväeringkond likvideeriti ja tema juhatus suunati Balti sõjaväeringkonna juhatusse Riias. Eesti territoorium lülitati Leningradi sõjaväeringkonna, Kalinini oblasti idarajoonid Moskva sõjaväeringkonna koosseisu, Smolenski oblast aga Valgevene erisõjaväeringkonna koosseisu, mis nimetati ümber Lääne erisõjaväeringkonnaks. Balti sõjaväeringkonna vägede juhatajaks nimetati kindralpolkovnik A. Loktionov, staabiülemaks kindralleitnant P. Klenov, ringkonna õhujõudude juhatajaks kindralleitnant G. Kravtšenko ning Leningradi sõjaväeringkonna 8. armee juhatajaks määrati endine 65. laskurkorpuse ülem kindralleitnant A. Tjurin. (*Военно-исторический журнал*, 1989, nr 11, lk 18; 1996, nr 4, lk 22–23; VRSA, f 4, n 19, s 71, l 278–280.) Tuleb märkida, et kõik need organisatsioonilised muudatused toimusid enne Baltikumi riikide formaalset lülitamist NSVL koosseisu.

Samaaegselt vägede üleviimisega Balti sõjaväeringkonna koosseisu formeeriti 1940. a juulis Muhu väina saarestiku kaitseks 3. üksik laskurbrigaad. Kaitse rahvakomissariaadi 1940. a 17. augusti käskkirja nr 0190 kohaselt anti Eesti territoorium üle Balti sõjaväeringkonnale, mis nimetati Balti erisõjaväeringkonnaks, ning Kalinini oblasti läänerajoonid läksid Moskva sõjaväeringkonnale. Samal päeval anti käskkiri reorganiseerida Baltikumi vabariikide sõjaväed Punaarmee territoriaalseteks laskurkorpusteks, millega nende riikide valitsustele esmakordselt “anti teada sõjaväeringkonna moodustamisest” nende territooriumil. (Vt tabel 5; VRSA, f 25888, n 3, s 473, l 448–454, 461; f 25874, n 6, s 85, l 206–207; f 4, n 15, s 27, l 209; *Polpredõ...* 1990: 505–508.)

Tabel 5

Baltikumi erisõjaväeringkonna jõudude suurendamine

Üksusi	1. VIII 1940	20. X 1940	22. VI 1941
Korpusi	5	9	10
Diviise	15	23	25
Brigaade	3	4	4
Isikkoosseis	173 014	295 907	396 702
Suurtükke ja miinipildujaid	3242	6345	7019
Tanke	1025	1558	1549
Soomusautosid	257	434	394
Autosid	8883	16 202	19 111
Lennukeid	675	1316	1344

Allikad: VRSA, f 40442, n 1, s 174, l 42; s 179, l 11–26; f 37848, n 1, s 10, l 126–170; f 29, n 46, s 346, l 410–419; *1941 god...* 1998: 224–225.

Kõneldes suurriikide reageerimisest neile sündmustele, märgivad A. Dongarov, N. Peskova ja M. Semirjaga, et Inglismaa tegeles sõjaprobleemidega Lääne-Euroopas ja USA, tunnustamata küll territoriaalseid muudatusi Baltikumis, ei võtnud ette mingit tõsist vastutegevust (Dongarov, Peskova 1991: 45–47; Semirjaga 1992: 244–246). Saksamaa 17. juunil 1940 formuleeritud positsioon seisnes selles, et Baltikumi sündmused “puudutavad ainult Venemaad ja Baltikumi riike. Seetõttu pole meil, võttes arvesse meie muutmatult sõbralikke suhteid N. Liiduga, mingit põhjust erutumiseks, mida meile avalikult omistab osa välisajakirjandust.” Samal päeval informeeris Molotov ametlikult Saksa saadikut Moskvas Eestis, Lätis ja Leedus toimunud sündmuste põhjustest ja käigust. 23. juunil avaldati TASSi teadaanne, kus lükati ümber kuuldused 100–150 Nõukogude diviisi koondamisest Ida-Preisimaa piirile, ja osutati, et Baltikumis asub vaid 18–20 diviisi, mille eesmärgiks pole “surve” avaldamine Saksamaale, millega häid suhteid ei õnnestu kõigutada niivõrd rumalatel kuulujuttudel (*Dokumentõ...* 1995: 353–354, 363). Järgmise poole aasta jooksul peeti Nõukogude-Saksa läbirääkimisi Leedu territooriumi edelaosa üle, mida S. Gorlov tõlgendab kui Nõukogude juhtkon-

na võitlust Leedu territoriaalse terviklikkuse eest (Gorlov 1990: 20–28). Suurriikide säärane reaktsioon võimaldas Nõukogude võimu väljakuulutamist Baltikumis ja tema riikide ühendamist NSVLiga.

Valgustades edasisi poliitilisi sündmusi Baltikumis juunist augustini 1940, väidavad mõned autorid, et seal toimusid sisetest protsessidest tekitatud üldrahvalikud revolutsioonid (*История СССР*, 1990, nr 4, lk 51–56; Volkov, Jemeljanov 1990: 187–192; Volkogonov 1989: 42–44; Venkov 1990: 38–39). A. Orlov oletab, et Punaarmee roll seisnes üksnes nende riikide valitsusringkondadele poliitilise surve avaldamises, et mitte lubada elanikkonna väljaastumiste mahasurumist, mis tagas sündmuste rahumeelse iseloomu, ning ühendamine NSVLiga võimaldas neil säilitada oma riiklust ja omapära (Orlov 1991: 51–56; Šuranov 1992: 138–144). S. Volkov ja J. Jemeljanov arvavad, et kohalikud kommunistlikud parteid tegutsesid vastu Moskva juhtnööridele, mis tõi kaasa revolutsiooni ja rahvavalitsuste moodustamise. 1940. a 14.–15. juuni valimised olevat andnud võimu NSVLiga ühinemise pooldajatele, mis toimuski, ent sotsialismi asemel said need riigid stalinismi ning alles pärast Saksa okupatsiooni aastail 1941–1944 taipasid, et ka see on hea (Volkov, Jemeljanov 1990: 186–222). D. Volkogonov tunnistab (1989: 43–44), et neis sündmustes leidsid kasutamist stalinlikud meetodid, kuid vähesel määral (!).

Kriitilisemalt valgustavad neid sündmusi M. Semirjaga, D. Bleiere ja I. Šnaidere, kes näitavad, et kõik toimus Moskva emissaride juhtimisel, valimised korraldati sisemisi seadusi riikudes ja ilma alternatiivsete kandidaatideta, valimiselsetes platvormides ei öeldud sõnagi NSVLiga ühinemise kohta (Semirjaga 1992: 228–258; Bleiere, Šnaidere 1991: 33–44). A. Dongarov ja N. Peskova seostavad samuti sisepoliitilised muudatused Baltikumis Punaarmee täiendavate vägede sissetoomisega ning märgivad, et nende riikide suhted NSVL-ga kaotasid juba 1940. a juunis riikidevaheliste suhete iseloomu, ehkki säilitasid niisuguste suhete kuju (Dongarov, Peskova 1991: 43–47). Algasid repressioonidest saadetud sotsialistlikud ümberkujundamised, mis lubas Roi Medvedjevile teha järelduse Baltikumi revolutsioonide veretu iseloomu kohta (Medvedjev 1989: 153–154). Alternatiivide otsimisele kalduv M. Semirjaga arvab, et neis riikides oleks tulnud korraldada

referendumid ja luua rahvademokraatlikud vabariigid [? M. M.], mis seisnuksid konföderatsioonis NSVLiga, kuid seesugune variant ilmselt ei arvesta ajaloolist tegelikkust. Tema arvates pole ka selge, kas saab nende sündmuste kohta kasutada terminit "okupatsioon", sest viimase täpset definitsiooni pole olemas, ent nende riikide annekteerimine N. Liidu poolt on ilmne (Semirjaga 1992: 253–254).

Rääkides selle NSVLi aktsiooni tagajärgedest, arvab suurem osa autoreist selle olevat Saksa-vastase (*История СССР*, 1990, nr 4, lk 53; Bezōmenski 1990: 37; Venkov 1990: 39; Dongarov, Peskova 1991: 45–47; Volkov, Jemeljanov 1990: 194–221; Sipols 1997: 241–242; *Voina...* 1999: 204–205). A. Orlov näeb selles püüet luua "eelplatsdarmi" Saksamaa vastu ja Ida-Preisimaa ohustamist, kuid ta arvab, et nende riikide lülitamine N. Liidu koosseisu oli Nõukogude juhtkonna poliitiline eksisamm, sest see komplitseeris suhteid Inglismaaga ja USAga, ent ei kõrvaldanud ohtu Saksamaa poolt. N. Venkov paneb rõhu selle regiooni kaitsmisele Saksa ekspansiooni eest ning R. Medvedjev arvab, et ehkki Nõukogude piir nihutati edasi, kindlat tagalat ikkagi ei saavutatud. (Orlov 1991: 32; Venkov 1990: 39; Medvedjev 1989: 154; Volkov, Jemeljanov 1990: 194–221; *История СССР*, 1990, nr 4, lk 55–56; *Voina...* 1999: 204–205.)

Viimaste aastate jooksul teaduslikku käibesse ilmunud suur hulk dokumentaalset materjali seadis Nõukogude poliitika probleemide uurimise Baltikumi suhtes faktide kindlale pinnale ning Nõukogude ja Baltikumi suhete probleemid said Venemaa historiograafias radikaalse ümberhindamise osaliseks. Praeguseks on täiesti selge, et ametlikus Nõukogude versioonis kinnistatud ajalooline müüt pole vastavuses ajaloolise minevikuga. Isegi selle müüdi pooldajad pole suutelised esitama mingilgi määral tõsiselt võetavaid argumente tema kasuks ja nüüd panevad nad rõhu tollase Nõukogude juhtkonna tegevuse mitmesugustele õigustavatele asjaoludele. Ent, nagu näitavad S. Volkov ja J. Jemeljanov, ehkki "paljude mitmesugustel strateegilistel piirialadel asuvate maailma riikide suveräänsel staatust kaitses rahvusvaheline õigus", siis "tegelikult ignoreerisid neid õiguslikke teese" Teise maailmasõja tingimustes kõik selle sõja peamised osalised, nende hulgas ka NSVL (Volkov, Jemeljanov 1990: 136–137). Kuid kui säärane

tegevus oli reeglipärane sõja ajal, siis pole selge, kas see vajabki mingit õigustamist.

NSVLi tegevus Baltikumi suhtes, erinevalt teiste Ida-Euroopa territooriumide ühendamisest, mida N. Liit pidas oma "huvisfääri" kuuluvaks, on keerulise ja paljukäigulise kombinatsiooni näiteks. Eesti, Läti ja Leedu tunnistamine Nõukogude huvitsooni kuuluvaks Saksamaa poolt ja sõda Euroopas lubasid NSVLil suruda neile riikidele peale vastastikuse abistamise lepingud, mis andis Moskva kätte legaalse mõjutamiskangi selles regioonis ning mida Inglismaa ja Prantsusmaa pidasid väiksemaks paheks kui Saksa okupatsiooni. Tehes sellega esimese sammu Baltikumi sissetungimise teel, ei sekkunud Nõukogude juhtkond demonstratiivselt nende riikide siseasjadesse ja ootas kannatlikult oma tundi. Prantsusmaa purustamine ja Inglise vägede väljaajamine Euroopa mandrilt avasid tee Baltikumi annekteerimiseks. NSVL loodud diplomaatiline konflikt ja sõjalise sissetungi ähvardus seadsid Baltikumi valitsused valiku ette — võitlus või kapitulatsioon. Arvestades sõjalise vastupanu lootusetust ning Euroopa suurriikide huvi puudumist Baltikumi asjade suhtes, otsustati kapituleeruda ning Nõukogude juhtkond, rikkudes kõiki oma lepinguid Eesti, Läti ja Leeduga, viis väed sisse ning alustas regiooni sihikindlat sovetiseerimist. Sel moel õnnestus NSVLil Inglise-Prantsuse-Saksa vastuolusid kasutades taastada kontroll strateegiliselt tähtsa regiooni üle, tugevdada oma positsioone Läänemeresel ja luua platsdarm Ida-Preisimaa vastu.

Kirjandus

- Bezõmenski 1990 = Лев А. Безыменский. Встречался ли Сталин с Гитлером? — *Новое время*, № 48
- Bleiere, Šnaidere 1991 = Д. В. Блейере, И. Р. Шнайдере. Сталинизм и становление политической системы Латвии (июнь 1940–июль 1941 г.). — *Политические системы СССР и стран Восточной Европы. 20–60-е годы*. Москва
- Bořba... 1970 = *Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945*. Рига
- Dašitšev 1973 = В. И. Дашичев. *Банкротство стратегии германского фашизма*. Том 1. Москва

- Dokumentõ ...* 1995 = *Документы внешней политики*. Том 23. Книга 1. Москва
- Dongarov, Peskova 1991 = А. Г. Донгаров, Г. Н. Пескова. СССР и страны Прибалтики (август 1939–август 1940). — *Вопросы истории*, № 1
- Drizulis 1992 = А. Дризулис. Памятная записка министра иностранных дел Латвии В. Мунтерса о советско-латвийских переговорах 1939 г. по поводу заключения пакта о взаимопомощи. — *Отечественная история*, № 2
- Falsifikatorõ ...* 1948 = *Фальсификаторы истории*. Москва
- Fleischhauer 1991 = Ингеборг Фляйшхауэр. Пакт Молотова-Риббентропа: германская версия. — *Международная жизнь*, № 7
- Garajev 1995 = Махмуд А. Гареев. *Неоднозначные страницы войны*. (Очерки о проблемных вопросах Великой Отечественной войны.) Москва
- Gorlov 1990 = Сергей А. Горлов. СССР и территориальные проблемы Литвы. — *Военно-исторический журнал*, № 7
- Istorija Litovskoi ...* 1978 = *История Литовской ССР*. Вильнюс
- Istorija Velikoi ...* 1960 = *История Великой Отечественной войны*. Том 1. Москва
- Istorija vtoroi ...* 1974 = *История второй мировой войны*. Том 3. Москва
- Jerjomenko 1994 = Андрей И. Еременко. Год 1940-й. Каунас встретил цветами. — *Военно-исторический журнал*, № 3
- Krasnaja ... 1996 = Красная армия за год до фашистской агрессии. — *Военно-исторический журнал*, № 4
- Medvedjev 1989 = Рой А. Медведев. Дипломатические и военные просчеты Сталина в 1939–1941 гг. — *Новая и новейшая история*, № 4
- Narinski 1995 = Михаил М. Наринский. Кремль и Коминтерн 1939–1941 гг. — *Свободная мысль*, № 2
- Orlov 1990 = Александр С. Орлов. СССР и Прибалтика. 1939–1940. — *История СССР*, № 4
- Orlov 1991 = Александр С. Орлов. СССР-Германия: август 1939 г.–июнь 1941 г. Москва
- Orlov 1999 = Александр С. Орлов. СССР и Прибалтика. 1939–1940. — *Война и политика, 1939–1940*. Москва
- Ot pakta ...* 1990 = *От пакта Молотова-Риббентропа до договора о базах*. *Документы и материалы*. Таллинн

- Polpredõ ...* 1990 = Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва
- Pribaltika ...* 1990 = Прибалтика вступает в Союз (Документы об отношениях СССР со странами Прибалтики в 1939–1940 годах). — *Международная жизнь*, № 2, стр. 140–158 и № 3, стр. 122–140
- Semirjaga* 1992 = Михаил И. Семиряга. Тайны сталинской дипломатии. 1939–1941. Москва
- Sipols* 1968 = Вилис Сиполс. Тайная дипломатия. Рига
- Sipols* 1997 = Вилис Сиполс. Тайны дипломатические. Москва
- SSSR - Germanija ...* 1989 = СССР-Германия. 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях. Том 1. Вильнюс
- Šuranov* 1992 = Н. П. Шуранов. Политика кануна Великой Отечественной войны. Кемерово
- Zimnjaja ...* 1998 = Зимняя война 1939–1940 гг. Политическая история. Книга 1. Москва
- 1940 god ...* 1990 = 1940 год в Эстонии. Документы и материалы. Таллинн
- 1941 god ...* 1998 = 1941 год. Документы. Книга 1–2. Москва
- Urbšys* 1989 = Юозас Урбшис. Литва в годы суровых испытаний 1939–1940. Вильнюс
- Vaštšenko* 1990 = П. Ф. Ващенко. Если бы Финляндия и СССР... — *Военно-исторический журнал*, № 1
- Venkov* 1990 = Николай Н. Венков. “Допустить размещение войск...” — *Военно-исторический журнал*, № 4
- Vnešnjaja ...* 1946 = Внешняя политика СССР. Том 4. Москва
- Voina ...* 1999 = Война и политика, 1939–1940. Москва
- Volkogonov* 1989 = Дмитри А. Волкогонов. Триумф и трагедия: Политический портрет И. В. Сталина. Книга 2. Часть 1. Москва
- Volkov, Jemeljanov* 1990 = Сергей В. Волков, Юрий В. Емельянов. До и после секретных протоколов. Москва

ISAMAASÕJA MÜÜDI MURENDAJA

Tõnu Tannberg

Venemaa ajalugu on paljuski olnud sõdade ajalugu. Militaarne faktor on nii Vene impeeriumi kui ka selle mantlipärija Nõukogude impeeriumi sünniloos, kujunemisel ja kokkuvarisemisel kesksel rolli etendanud. Kuid Venemaa sõjakas ajaloos on siiski ainult kaks sõjalist konflikti, mis on tõstetud teistest kõrgemale, isamaasõja staatusesse. Mõistagi on siinkohal tegemist 1812. a Vene-Prantsuse ja 1941. aastal vallandunud Nõukogude-Saksa sõjaga.

Mõlema sõja erilisele kohale Vene ajaloos osutab ka nende käsitlemine ajalookirjanduses, mis on toimunud peaaegu alati võimude range järelevalve ja kontrolli all sihiga sel viisil välistada ametlikku kontseptsiooni vastustavad uurimused. Neid sõdu on venekeelses ajalookirjanduses käsitatud ikka kui üksnes kaitsesõdu, millega rahuarmastav Venemaa ei kaitsnud üksnes oma riiklikku iseseisvust, vaid kogu tsiviliseeritud maailma. Isamaasõdade teemal on kirjutatud tuhandeid raamatuid ja loendamatul arvul artikleid. Paradoksaalsel kombel on hoolimata tohutust uurimistööst mõlemad sõjad siiski veel paljudest aspektidest vaadatuna *tabula rasa*.

Venemaa ajaloos on mõlema sõja tähtsust tõepoolest raske üle hinnata. Üllataval kombel on neil sõdadel palju ühisjooni. Mõlemale eelnesid vaenupoolte sobingud, millega jagati maid ja rahvaid. 1807. a sõlmitud Tilsiti lepped olid tolle aja Molotovi-Ribbentropi paktiks. Iseloomulik oli, et sobingute sõlmimisel vannutud "igavene sõprus" peagi asendus rünnakukavatsusega, kusjuures XIX sajandi alguses oli just keiser Aleksander I see, kes esimesena neid rünnakuplaane kavandas ja sõjaks valmistas. Üksnes võimalike liitlaste (Poola ja Preisimaa) althüppamine sundis tsaarivalitsust 1812. a alguses loobuma rünnakusõjast ja valmistuma kaitseks.

1812. a ametlik käsitus nii tsaari- kui ka nõukogudeaegses ajalookirjanduses sellist lähenemist ei tunnistanud ning alles viimastel aastakümnetel on seda seisukohta venekeelses ajalookirjanduses vastustatud. Sarnases olukorras oli ka 1941. aastal puhkenud Nõukogude-Saksa sõja käsitlemine nõukogudeaegses ajalookirjanduses. Ametlik kontseptsioon välistas igasuguse Nõukogude Liidu poolse agressiivsuse, rääkimata Punaarmee ettevalmistustest Saksamaad rünnata. Punaimpeeriumi kokkuvarisemise järel on ka see ametlik kontseptsioon jõuliselt murenema hakanud ning eriti suurt tähelepanu on viimase aastakümne ve-

nekeelses ajalookirjanduses pööratud aastate 1939–1941 alternatiivsele käsitlemisele.

II maailmasõja algusaastate käsitlemisele on kaasaegses venekeelses ajalookirjanduses tõepoolest alates 1990. aastate algusest ootamatult palju tähelepanu osutatud. Nimetatud temaatikaga tegelemist soodustasid vabam poliitiline olustik Venemaal ning paljude seni ülisalajaste arhiivimaterjalide avalikustamine. Kuid kõige olulisemaks mõjuteguriks oli siiski Viktor Suvorovi (Vladimir Rezuni) raamatute *Jälõhkuja* ja *M-päev* avaldamine Venemaal 1990. aastate alguses.

Suvorovi raamatute avaldamine vallandas venekeelses ajalookirjanduses ootamatult ulatusliku diskussiooni, mis kajastus nii teaduskirjanduses kui ka publitsistikas. Kõigepealt andis tuld “raskekahurvägi” ehk need sõjaajaloolased, kes pikki aastaid olid privilegeeritud seisundis leiba teeninud Nõukogude Liidu “rahuarmastavat” poliitikat “uurides”, mis tänase päeva seisukohast vaadatuna tähendas loomulikult otsest ajaloovõltsimist. Mõistetavalt tuli ülejooksikust kodumaareetur ja tema ketserlikud seisukohad kiiresti ning lõplikult põrmustada.

Vanameelsete üllatuseks see neil aga ei õnnestunud, sest Suvorovi “teaduslikuks hukkamiseks” ei piisanud enam vanadest argumentidest. Senist ametlikku Isamaasõja käsitlust hakkasid Suvorovi kõrval kritiseerima ka mitmed professionaalsed ajaloolased, kes avanenud võimalusi kasutades põhjendasid oma seisukohti uute arhiiviallikate teaduskäibesse toomisega. See sundis ka vastasleeri esindajaid siirduma *ad fontes*. Nii vallanduski Venemaal ettekavandamata diskussioon, mis kestab tänase päevani ja on kokkuvõttes viinud II maailmasõja algusaastate käsitluse täiesti uuele tasemele, tuues teaduskäibesse arvukalt uusi arhiiviallikaid¹.

Selle diskussiooni üheks aktiivseks osavõtjaks on ka Ülevenemaalise Dokumentalistika ja Arhiivinduse Teadusliku Uurimisinstituudi teadustöötaja Mihhail Meltjuhhov. Temast on viimase kümnekonna aasta jooksul kujunenud üks viljakamaid autoreid, kes on oma uurimistöoga murendanud nõukogudeaegset ametlikku kontseptsiooni II maailmasõja algusaastatest, Nõukogude Liidu osalusest ja rollist nendes sündmustes.

¹Viidatud diskussioon Venemaa ajalookirjanduses vääriks kindlasti lähemat tutvustamist ka Eestis. Seda esmalt seetõttu, et kõik V. Suvorovi olulisemad üllitised on tänaseks juba eestindatud, kuid paraku ilma igasuguste kommentaarideta. Tulemuseks on Suvorovi paljude kirjanduslikult rüütatud seisukohtade kriitikata omaksvõtmine ja nende võimendamine.

M. Meltjuhho on kirjutanud mitmeid historiograafilisi ülevaateid, vahekokkuvõtteid viidatud poleemikast Venemaal (Meltjuhho 1994, 1995e, 1995g). Veelgi enam — tema sellekohane uurimistöe tipnes II maailmasõja algusaastatele pühendatud historiograafia-alase väitekirja kaitsmisega 1995. aastal (Meltjuhho 1995f), milles autor analüüsib Venemaal aastatel 1985–1995 ilmunud uurimusi. Historiograafilisi artikleid on M. Meltjuhho avaldanud järgnevatelgi aastatel (Meltjuhho 1996b, 1996c), kuid ühtlasi on ta eraldi töödes käsitlenud ka kitsamaid teemasid.

Ta on eraldi käsitlenud *Wehrmacht*'i ja Punaarmee jõudude vahetõrka Nõukogude-Saksa sõja alguseks (Meltjuhho 1991), Moskva poliitikat Soome suhtes ja Punaarmee tegevust Talvesõjas (Meltjuhho 1993, 1995d), sõjaeelseid repressioone Punaarmees (Meltjuhho 1997b, 1998), eriti aga Nõukogude Liidu sõjajõudude arengut ning ettevalmistusi sõjaks aastatel 1939–1941 (Meltjuhho 1995a, 1995b, 1995c, 1996a, 1997a). Oma senise uurimistöe võtab Meltjuhho kokku 1999. a avaldatud ulatuslikus ettekandes (Meltjuhho 1999a) ning järgmisel aastal ilmunud mahukas monograafias (Meltjuhho 2000), mida on mitu autorit juba ka eestikeelsele lugejale tutvustanud (Ant 2000; Mihkelson 2000; Tannberg 2000).

M. Meltjuhho on tulemuslikult uurinud ka aastail 1939–1941 Baltikumis toimunud sündmusi. Kui tema varasemates artiklites käsitleti nimetatud teemat historiograafilises võtmes, siis 1999. a ilmus tema sulest mahukas ja ulatuslikule arhiivimaterjalile tuginev uurimus Punaarmee tulekust Baltikumi (Meltjuhho 1999b), mis sõna-sõnalt ilmus uuesti ka tema järgmisel aastal ilmunud monograafias (Meltjuhho 2000: 176–210). Tegemist on seni kõige põhjalikuma Vene-poolse sõjalis-poliitilise käsitlusega Baltikumi sündmustest aastatel 1939–1941.

Meltjuhho toob teaduslikku käibesse hulgaliselt uusi fakte ja konkreetseid arvamusi Punaarmee üksuste kohta, korrigeerides kohati oluliselt senises ajalookirjanduses käibinud seisukohti. Nii selgub, et 1939. a septembris piiridele koondatud Nõukogude väeagruppeering oli oluliselt suurem, kui tollased Eesti Vabariigi kõrgemad sõjaväelased oletada oskasid. Vähetähtis pole ka asjaolu, et sõjalised ettevalmistused Baltikumi hõivamiseks algasid juba enne Molotovi-Ribbentropi pakti allkirjastamist. Üpris kõnekas on samuti Nõukogude Liidu kaitserahvakomissar S. Timošenko 17. juunil 1940 J. Stalinile ja V. Molotovile saadetud ettekande tekst, mis nägi ühe punktina ette järgmist: "Otsustavalt hakata okupeeritud vabariike sovetiseerima."

Kokkuvõttes on M. Meltjuhho uurimus kindlasti oluliseks täienduseks 1939.–1941. aastate sündmuste uurimisel. Tulenevalt kasutatud

allikmaterjali iseloomust — autori käsutuses oli eelkõige sõjaväe dokumentatsioon — ei saa Meltjuhhoivi käsitlust aga loomulikult pidada ammendavaks ega kõiki selle seisukohti vastuvõetavaks. Tollaste sündmuste telgitaguste paremaks mõistmiseks oleks kindlasti vaja teaduslikku käibesse tuua Kremli kõrgema juhtkonna dokumentatsioon, mis võimaldaks tõenäoliselt paljusid sündmusi hoopis teistmoodi käsitleda. Meltjuhhoivil — nii nagu enamikul teistelgi ajaloolastel — puudus võimalus viidatud dokumentidega tutvumiseks ja on karta, et niipea seda võimalust ei tulegi².

Kirjandus

- A n t , Jüri 2000. Stalini käestlastud võimalus. — *Arter*, 25. XI
- Meltjuhhov 1991 = Михаил Мельтюхов. 22. июня 1941 г.: цифры свидетельствуют. — *История СССР*, № 3, стр. 16–28
- Meltjuhhov 1993 = Михаил Мельтюхов. Народный фронт для Финляндии?: К вопросу о целях советского руководства в войне с Финляндией 1939–1940 гг. — *Отечественная история*, № 3, стр. 95–101
- Meltjuhhov 1994 = Михаил Мельтюхов. Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии. — *Отечественная история*, № 3, стр. 4–22
- Meltjuhhov 1995a = Михаил Мельтюхов (М. Никитин). Оценка советским руководством события Второй мировой войны: (По идеологическим документам мая-июня 1941 г.). — *Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера. Незапланированная дискуссия. Сборник материалов*. Под редакцией Г. А. Бордюгова. Составитель В. А. Невежин. Москва, стр. 122–146
- Meltjuhhov 1995b = Михаил Мельтюхов. И на вражьей земле мы врага разобьем... Советский сценарий 41-го года. — *Родина*, № 6, стр. 67–72
- Meltjuhhov 1995c = Михаил Мельтюхов. Идеологические документы мая-июня 1941 года о событиях Второй мировой войны. — *Отечественная история*, № 2, стр. 70–85

²Paraku on M. Meltjuhhov kasutanud eelkõige Moskvast asuvaid Venemaa Riikliku Sõjaarhiivi materjale ning eiranud täielikult Venemaa Riikliku Sõjamerelaevastiku Arhiivi (Peterburi) dokumentatsiooni. Nimetatud arhiivimaterjali eiramine on allakirjutanu arvates üheks peamiseks vajakajäämiseks Meltjuhhoivi käsitluses Baltikumi sündmustest.

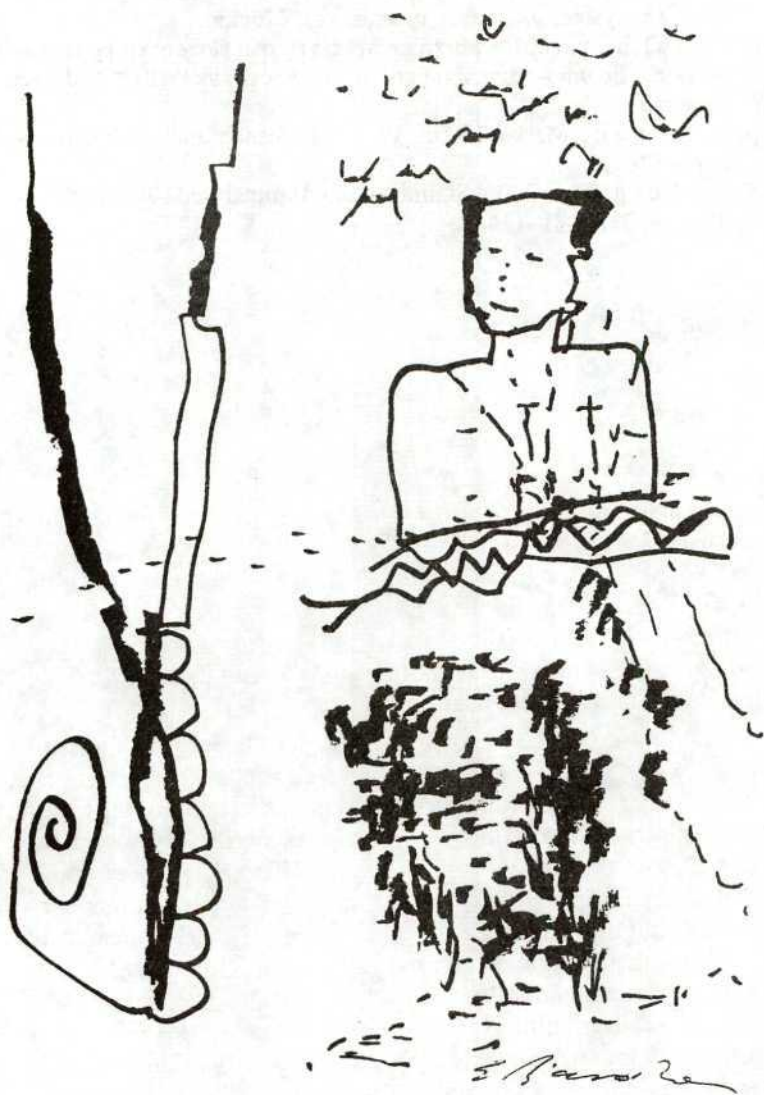
- Meltjuhho v 1995d = Михаил Мельтюхов. Правители без подданных: Как пытались экспортировать революцию. — *Родина*, № 12, стр. 60–63
- Meltjuhho v 1995e = Михаил Мельтюхов. Преддверие войны: неоконченные споры... — *Война 1939–1945: два подхода*. Москва, стр. 98–127
- Meltjuhho v 1995f = Михаил Мельтюхов. Современная отечественная историография предистории Великой Отечественной войны (1985–1995). Диссертация. Москва
- Meltjuhho v 1995g = Михаил Мельтюхов. Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии. — *Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера. Незапланированная дискуссия. Сборник материалов*. Под редакцией Г. А. Бордюгова. Составитель В. А. Невежин. Москва, стр. 92–109
- Meltjuhho v 1996a = Михаил Мельтюхов. Идеологические документы мая-июня 1941 года о событиях Второй мировой войны. — *Другая война 1939–1945*. Сост. В. Г. Бушуев. Москва, стр. 76–105
- Meltjuhho v 1996b = Михаил Мельтюхов. Предистория Великой Отечественной войны в современных дискуссиях. — *Исторические исследования в России. Тенденции последних лет*. Москва, стр. 278–307
- Meltjuhho v 1996c = Михаил Мельтюхов. Современная историография и полемика вокруг книги В. Суворова “Ледокол”. — *Советская историография*. Москва, стр. 488–521
- Meltjuhho v 1997a = Михаил Мельтюхов. Крики об обороне — это вуаль. — *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал*. Москва, стр. 291–322
- Meltjuhho v 1997b = Михаил Мельтюхов. Репрессии в Красной армии: итоги новейших исследований. — *Отечественная история*, № 5, стр. 109–120
- Meltjuhho v 1998 = Михаил Мельтюхов. Репрессии в Красной армии. — *Россия и Запад. Формирование внешнеполитических стереотипов в сознании российского общества в первой половине XX века*. Москва, стр. 168–196
- Meltjuhho v 1999a = Михаил Мельтюхов. Канун Великой Отечественной войны: дискуссия продолжается. Москва
- Meltjuhho v 1999b = Михаил Мельтюхов. Нарращивание советского военного присутствия в Прибалтике в 1939–1941 годах. — *Отечественная история*, № 4, стр. 46–70

Meltjuhhov 2000 = Михаил Мельтюхов. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (документы, факты, суждения). Москва

Meltjuhhov 2001 = Михаил Мельтюхов. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. Москва

Mihkelson, Marko 2000. Venemaa iseenda ajaloo kütkeis. — *Arter*, 25. XI

Tannberg, Tõnu 2000. Stalini luhtunud võimalused 1941. aastal. — *Tuna*, nr 3, lk 131–134

EERO JAVOINEN

KOLLEKTIVISMI JA ORGANISATSIOONIKULTUURI SEOSSED EESTIS

Maaja Vadi

1. ORGANISATSIOONIKULTUURI JA KOLLEKTIVISMI MÄÄRATLEMINE

Organisatsioonikultuur hõlmab organisatsiooni tunnustatavaid väärtusi, tõekspidamisi, hoiakuid ja käitumisviise, mis omandatakse väliskeskkonnaga suheldes ja sisemises koostegevuses ning antakse edasi uutele liikmetele (Schein 1985: 9). Selles kõige laiemalt levinud määratluses rõhutatakse, et organisatsioonikultuur koosneb abstraktsetest, käega kombatamatutest osadest, mille suhtes valitseb kooslusesisene üksmeel.

Keskkonda peetakse väga tähtsaks organisatsioonikultuuri kujundavaks teguriks (Deal, Kennedy 1982; Schein 1985; Kotter, Heskett 1992). Keskkond mõjutab organisatsioonikultuuri, sest organisatsiooni liikmed toovad keskkonnast organisatsiooni kaasa väärtusi, mis võivad olla väga erinevad. Nii riigid kui ka organisatsioonid peavad sageli assimileerima oma asukohakultuuri suhtes vastandliku maailmakäsitusega inimesi. Näiteks omandasid moslemi tagapõhjaga immigrandid ühe uuringu andmeil ameerikaliku organisatsioonikultuuri, kuid argisuhetes eelistasid alal hoida oma rahvuskultuuride tavasid (Alkhazraji *et al.* 1997). Selle uuringu tulemused viitavad ilmekalt organisatsioonikultuuri kujunemise tänapäevastele suundadele: ühelt poolt kultuuritavad, mis muutuvad aeglaselt, teiselt poolt keskkonna dünaamilisus ning inimeste käitumisviiside paljus.

Organisatsiooni eesmärkide saavutamiseks on vaja liikmete tegevuse omavahelist kooskõla ning nii indiviididel kui gruppidel tuleb loobuda mingist osast autonoomiast. See tuleb allutada organisatsiooni vajadustele. Mida suurem on indiviidide, gruppide ja organisatsiooni vajaduste ja eesmärkide ühisosa, seda lihtsam on korrastust luua. Organisatsioon rajaneb ühistegevusel ja seetõttu kerkib paljudel juhtudel küsimus, kuivõrd domineerivad koosluse huvid või hoopis üksikisiku vajadused. See on probleemide ring, mille analüüsimiseks ja lahendamiseks kasutatakse ka organisatsiooni kontekstis mõisteid "individualism" ja "kollektivism". Selle sõnapaari abil iseloomustatakse kultuuride eripära.

Anu Realo selgitab kollektivismi ja individualismi olemust, võttes appi Harry C. Triandise käsitluse. Individualism ja kollektivism on kultuuri sündroomid ehk tõekspidamised, väärtused ja normid, mis koonduvad mingi põhimõtte ümber. Individualismi põhimõtteks on indiviidi autonoomsus ehk keskendumine üksikisiku vajaduste, soovide ja valikute primaarsusele. Kollektivismis seevastu peetakse esmatähtsaks grupi (koosluse) huve (Realo 1999: 7). Järelikult mõjutavad individualistlikud väärtused organisatsiooni tegevust ühes ja kollektivistlikud väärtused hoopis teises suunas, sest tingivad organisatsiooniliikmete erinevaid rõhuasetusi.

Raamatus *Individualism* ütleb Steven Lukes, et oma praeguses tähenduses võeti see sõna kasutusele siis, kui ülejäänud Euroopas avaldati arvamust Suure Prantsuse revolutsiooni kohta (1973: 3). Selle mõiste esilekerkimist on mõjutanud üsna mitmesugused tegurid, ning vaieldamatult on individualism osutunud üheks populaarsemaks uurimisvaldkonnaks sotsiaalteadustes paaril viimasel aastakümnel (Earley, Gibson 1998). Oma monograafias defineerib Steven Lukes individualismi vabadusearmastuse, kõrge saavutusvajaduse, eneseuhkuse ja ettevõtlikkuse kõrge esinemismäära kaudu (1973: 31).

Kõige tuntumaks organisatsiooni ja individualismi-kollektivismi (edaspidi I–K) seoste käsitluseks on Geert Hofstede (1980) tööväärtuste-alase uurimuse põhjal loodud taksonoomia. Hofstede eristab nelja kultuuridimensiooni: võimudistants, määramatuse taluvus, maskuliinsus-feminiinsus ja individualism-kollektivism. Hiljem on just viimane dimensioon kõige rohkem

uurijate tähelepanu köitnud. 1980. aastatel korraldati hulk uuringuid, milles I–K konstrukt oli üheks muutujaks. Üheks selle perioodi tüüpiliseks uuringuks on K. Leungi ja Michael H. Bondi uurimus, milles leiti, et kõrgema kollektivismi määraga hiinlased eelistavad tegevusele järgneva tasu jagamisel võrdsuse printsiipi, ja individualistlikumad valgenahalised ameeriklased vastavalt tööpanusele jaotamise põhimõtteid (1984). K. Leung ja Allan E. Lind (1986) võrdlesid hiinlaste ja ameerika üliõpilaste eelistusi konflikti lahendamisel ning õigusemõistmisel. Kontrolliti hüpoteesi, et kollektivistlikumad hiinlased eelistavad vahendatud ja kaudseid lahendusviise ning ameeriklased, kes on individualistlikud, püüavad ebameeldivust tekitanud küsimust otse ja avameelselt lahendada. Hüpotees leidis kinnitust ja ühtlasi selgus, et katseisikute demograafiliste tunnuste mõju oli väiksem kui I–K dimensioonil.

Individualistlikes kultuurides (tüüpilised näited on Ameerika Ühendriigid, Suurbritannia ja Austraalia) on väärtustatud üksikindiviidi huvid ja vajadused. Inimene peab vaid hoolitsema iseenda ja oma lähedaste eest. Kollektivistlikes kultuurides (tüüpilised näited on mitmed Aafrika, Aasia ja Ladina-Ameerika maad) peetakse oluliseks indiviidi allumist grupile, grupisisest harmooniat ja kokkukuuluvustunnet. Sageli seostatakse individualismi määra suurenemist majandusliku jõukuse kasvuga (Triandis *et al.* 1990).

H. Markus ja S. Kitayama näitavad oma artiklis, et Lääne tagapõhjaga üliõpilaste minapilt on seotud iseseisev olemise ja selge eristumisega teistest, kuid ida poolt pärit tudengid teadvustasid end pigem suhete foonil ning nende jaoks oli ka tähtsam täpselt viimistletud arusaam teistest inimestest (1991). Autorid eristavad sõltumatut minapilti, mis põhineb individualistlikel väärtustel, ja sõltuvat minapilti, mille puhul indiviid tunneb end teistega seotud olevat ning rõhutab võimalikult vähe teistest erinemist. See tugineb kollektivistlikele väärtustele (Markus, Kitayama 1991: 226–227). Markus ja Kitayama järeldustele on leitud empiirilist kinnitust (näiteks Schimmack, Diener, Suh 1998). Need lähemisviisid kannavad ühiskonna mõju vahetult indiviidile ja seetõttu näevad üksikisikut ühiskonnaprotsesside otsese väljundina.

Võib veel rõhutada, et viimastel aastatel on hakatud rääkima pigem individualismist ja kollektivismist kui individualis-

mist vs. kollektivism (Earley, Gibson 1998). Seda on ajendanud indiviidi ja ühiskonna tasandi avaldumisviiside eristamine (Triandis *et al.* 1985; Marin, Triandis 1985), horisontaalse ja vertikaalse dimensiooni rakendamine (näiteks Singelis *et al.* 1995). Nii kollektivismi kui individualismi vertikaalne suund tähistab inimestevahelistes suhetes barjääride hoidmist, hierarhia tähtsust, mis vastandub horisontaalsele suunale ehk avatusele ja hierarhia kõrvalejätmisele (Triandis 1995, 1998). Chao C. Chen, James R. Meindl ja Raymond G. Hunt panevad ette, et eri käitumisaspektide selgitamisel on otstarbekas lähtuda ühest või teisest. Näiteks horisontaalne kollektivism sobib paremini kaaslase abistamise, ühistegevuse, nendega vahendite jagamise ja inimestevahelise suhtlemise eetiliste aspektide analüüsimiseks; vertikaalne aga võitlusliku käitumise, sotsiaalse looderdamise, mõjuvõimu küsimuste ja organisatsiooniliste suhete eetika käsitlemiseks. Nad tõestavad, et Hiinas on võimalik identifitseerida vertikaalse kollektivismi esindajaid, kes on võrdväärse tasustamise vastu, ja horisontaalse suuna esindajaid, kes seda pooldavad (Chen, Meindl, Hunt 1997). Selle tulemuse järgi ei saa pidada Hiinas tervikuna toimivaks kultuuri, milles eelistatakse tasude jaotamisel võrdsusprintsipi. Teadlased on fikseerinud mõlema eelistustüübi olemasolu.

Tartu ülikooli psühholoogiaosakonnast pärineb teine kollektivismikäsitlus, mida nimetatakse *hierarhiliseks kollektivismi mudeliks* (Realo, Alliku, Vadi 1997). Uurimusest selgub, et kollektivismi tase varieerub eri sotsiaal-demograafilise taustaga gruppides ja kollektivistlikke hoiakuid võib diferentseerida. Kõigepealt tuleb esitada küsimus: kelle või mille suhtes kollektivistlik? Uurimuses võrreldi katseisikute väärtusi kolmel suhetetasandil, milleks olid:

- perekond ja lähemad sugulased;
- sõbrad, töökaaslased ja naabrid;
- riik, rahvus, avalik arvamus ja sotsiaalsed institutsioonid.

Nimetatud kolme alajaotuse mõõtmiseks on loodud ESTKOLi skaala, mis on kohandatud ka inglise ja vene keelele (Realo, Allik 1999). ESTKOLi skaala aluseks on arusaam, et inimese hinnang grupele ja grupeerumisega seotud nähtustele sõltub konkreetsest grupist. Inimesed võivad olla näiteks väga kollektivistlikud oma

perekonna suhtes, kuid samal ajal käituda mittekollektivistlikult suhetes sõprade või töökaaslastega. See tähendab, et teades inimese kollektivismimäära vaid ühel suhetetasandil, ei saa midagi väita selle inimese kollektivistlike väärtuste kohta teistel tasanditel.

2. INDIVIDUALISMI JA KOLLEKTIVISMI MÕJU ORGANISATSIOONI TOIMIMISELE JA ORGANISATSIOONIKULTUURILE

1980. aastatel analüüsiti I-K-d ka organisatsioonikultuuri, grupi toimimise, eestvedamise, töökorralduse, konfliktsete situatsioonide ja suhtlemise seisukohast (Earley, Gibson 1998). Kõik need valdkonnad on seotud organisatsiooni toimimisega ja sõltuvad grupi väärtushinnangutest. 1990. aastatel on need teemad olnud endiselt aktuaalsed, sest majandusnähtuste analüüsimisel rõhutatatakse nende vajalikkust. Näiteks vaadeldes multinatsioonaalsete organisatsioonide probleeme arengumaades (ingl. k *Less Developed Country*), peavad Peter J. Buckley ja Mark Casson kultuuri nõrkuseks vähest individualistlikkust (1991: 42), kuid samal ajal tõdevad, et individualism toob kaasa grupitöö koordineerimise probleeme ja moraalseid dilemmasid (1991: 43). On huvitav märkida, et Buckley ja Casson eristavad nn küpset individualismi ja ekshibitsionismi, täheldades, et arengumaades on vähe just küpset individualismi, mis on eduka ettevõtja, tööandja ja finantsisti kujunemise aluseks (1991: 44). 1997. aastal *British Universities Industrial Relations Association*'i korraldatud konverentsil osutas mitu esinejat, et töösuhetes on vaja soodustada suuremat kollektivismi, sest individualistlikule mõtteviisile tuginevad tasujaotusprintsipiibid, eestvedamine ja suhtlemine pole andnud häid tulemusi (Pickard 1997). Võib öelda, et organisatsioonides vajatakse eri aegadel eri koguses individualismi ning kollektivismi, kuid nende mõju eirates ei pruugi organisatsioon eesmäärke saavutada.

1990. aastatel lisandus hulk uurimusi, milles seostati I-K-d organisatsiooni toimimisega. Siin saab eristada uurimusi, mis vaatlevad seda vastandlike nähtuste paarina, ning neid, kus individualismi ja kollektivismi käsitatakse kahe eri fenomenina. Kümnen

alul seostas Harry C. Triandis Fred Fiedleri eestvedamise sõltuvusteooriast tuntud ülesandele ja suhetele orienteeritust vastavalt individualistlike või kollektivistlike kalduvustega (1993: 184). S. Bochner ja B. Hesketh võrdlesid, kuid võrd töötaja psühholoogiline leping organisatsiooniga ja indiviidi ning grupi eesmärkide olulisuse vahekord seostuvad I-K-ga, ja leidsid, et kollektivistlikel töötajatel on rohkem mitteametlikke suhteid kaastöötajatega, nad tunnevad teisi töötajaid paremini ja eelistavad meeskonnatööd iseseisvale ülesannete täitmisele (1994).

I-K dimensiooni on vaadeldud ühes uurimuses Kuveidist pärit ja seal elavate egiptlastest ja süürlastest juhtide kohta (Ali, Tagi, Krishnan 1997). Autorid peavad Kuveiti I-K seisukohalt huvitavaks juhtumiks, sest see on riik, kus eksisteerivad kõrvu nii tugevad individualistlikud kui ka kollektivistlikud väärtused. Esimesed tulenevad sellest, et ühiskond on olnud kaubandusele orienteeritud ning on seetõttu olemuselt tolerantne ja kosmopoliitne. Kollektivistlikud väärtused on ajendatud araabia traditsioonidest ja islami normidest. 72% börsil noteeritud Kuveidi ettevõtetest osales küsitluses, mille tulemusena selgus, et nii kuveitlased kui teistest riikidest pärit araablastel on pigem kollektivistlikud kui individualistlikud.

David C. Thomas käsitleb töögrupi suhetes kollektivismi demograafilist mitmekesisust tingiva tegurina, sest peab seda organisatsioonilise tegevuse globaliseerumisega seotud probleemiks (1999). 24 eri kultuuritaustaga katseisikut lahendas viit erinevat organisatsioonikäitumise ülesannet. Selgus, et mida kõrgem on kollektivismimäär, seda positiivsemalt gruppi hinnatakse (Thomas 1999). Tema uurimuses on kollektivismi kui kultuuri dimensiooni mõju vahetult üle kantud töögruppide suhete ja tulemi selgitamiseks.

R. Reeves-Ellington võtab *American University in Bulgaria* konfliktide käsitlemisel (1998) eelduseks, et bulgaarlased on kollektivistlikud ning kultuurist tingituna allub nende käitumisele organisatsioonilises tegevuses vastavatele seaduspärasustele. See leiab ka kinnitust. Mitmetahulises *American University in Bulgaria* juhtumianalüüsis toob ta välja eri arusaamad, mida bulgaarlastel ja ameeriklastel oli vastastikku raske mõista, öeldes: "Traditsiooniliselt korraldavad Bulgaaria ettevõtted aastas mitu

pidu ja võimaldavad suvepuhkuseaegset majutust. Bulgaarlased ei saanud aru, miks "rikkad" ameeriklased neid asju ei tee. Ameerika õppejõud omakorda ei mõistnud, miks bulgaaria üliõpilased maksid toitlustamise ja ühiselamu kasutamise eest kolmandiku võrra vähem kui välistudengid" (Reevers-Ellington 1998).

Jennifer A. Chatman oma kaastöötajatega on 1990. aastatel eksperimentaalselt uurinud organisatsioonikultuuri ning individualistlike ja kollektivistlike väärtuste vahelisi seoseid, kasutades kõiki äritegevuse valdkondi hõlmavat simulatsioonimängu (Chatman, Barsade 1995; Chatman, Polzer *et al.* 1998). Esimeses uurimuses lähtuvad nad eeldusest, et kollektivistlikes organisatsioonikultuurides on prioriteediks ühised eesmärgid ja koostöö, individualistlikes kultuurides aga üksikisikute eesmärgid ning hüvitamine toimub vastavalt igäihe panusele. Kuid mõlemat tüüpi organisatsioonikultuur võib olla kooperasiiooni baasiks ning autoreid huvitab, kuivõrd indiviidi hoiakud seda tulemit mõjutavad. Selgus, et kooperasiiooni suhtes positiivse hoiakuga organisatsiooni liikmed olid kollektivistlikes kultuurides koostööaltimad kui need, kes polnud koostegevusele orienteeritud. Viimased tajusid sama hästi organisatsioonikultuuri, kuid oma vastuskäitumises ei reageerinud kollektivistlikele normidele.

Nende andmete põhjal ning pärast lisaküsitlust jõudsid autorid järeldusele, et isegi kui inimesed mõistavad koostöö vajadust, lähtuvad nad sageli eelkõige omaenda vajadustest (Chatman, Barsade 1995). See järeldus on tõsine väljakutse neile, kes tahavad meeskonnatööd korraldada, sest individualistlikud inimesed ei pruugi kunagi kollektiivi vajadustele alluda. Huvitava asjaoluna selgub, et kollektivistlikes kultuurides tajusid organisatsiooni liikmed, et neil on rohkem kaastöötajaid kui individualistlikes. Seda võib tõlgendada nii, et näiliselt objektiivsena tunduv inimeste arvukuse taju sõltub küllalt suurel määral siiski tajujast ja teda ümbritsevast keskkonnast.

Teises, J. Chatmani, J. Polzeri, S. Barsade'i ja M. Neale'i (1998) uurimuses kasutatakse eelnevaga analoogset meetodikat, et seostada organisatsiooni liikmete demograafilisi tunnuseid ning individualistliku ja kollektivistliku organisatsioonikultuuri mõju tööprotsessile ning tulemustele. Demograafilistelt tunnustelt sarnaseid organisatsiooni liikmeid mõjutavad nii kollektivist-

lik kui individualistlik organisatsioonikultuur suuremal määral kui erinevaid, s.t nad on vastuvõtlikumad organisatsioonikultuuri suunitlusele. See avaldus memode saatmise ja koosolekute korraldamise aktiivsuses. Individualistlikud organisatsioonikultuurid tekitasid rohkem konflikte kui kollektivistlikud, kuid erineva tagapõhjaga inimesed tajusid konflikte kasutoovana kollektivistlikes kultuurides.

Ilmnes, et kollektivism leevendas konfliktse situatsiooni vastuolulisust, kuid tööülesannetele pöörati ka vähem tähelepanu. Mida erinevamaks organisatsiooni liikmed muutusid, seda väiksemaks muutus ühistegevuste hulk, kuid see-eest tõusis töövõiljakus (Chatman, Polzer, Barsade, Neale 1998). Paljudele esiletõudud katse tulemustele ja seostele tuginedes võib teha üldistuse, et kollektivistlik organisatsioonikultuur ajendab silmast-silma suhtlemist ja rohkem üheskoos aega veetma, individualistlik orienteeritus hoogustas kirjalikku suhtlemist ja tööjõudlust. Inimestevaheliste erinevuste mõju on väiksem kui organisatsioonikultuuril ehk kontekstil, milles nad toimivad. Need on ootuspärased tulemused ja selles eksperimendis ka teadlaste tõestatud seaduspärased.

Eelkirjeldatud uurimused selgitavad, kuidas kollektivism ja individualism mõjutavad organisatsiooni ja organisatsioonikultuuri, kuid võtavad arvesse vaid hoiakuid, mis on suunatud kaaslaste või ühiskonna tasandi suhetele. Kahjuks ei selgu neist uurimustest, kuidas erinevad grupeerumisprotsessiga seotud hoiakud mõjutavad organisatsioonilisi suhteid. Ometi on organisatsiooni liikmete sotsiaalsete suhete võrgustik mitmekesine, hõlmates pererolle, suhteid töö- ja teiste kaaslaste ning ühiskonnaga. Suhete mitmetahulisust võimaldab arvestada kollektivismi hierarhiline käsitlus, mis lähtub tõdemusest, et kollektivistlike hoiakute tugevus sõltub suurel määral hoiaku sihist (Realo, Allik, Vadi 1997). Need tegurid on aluseks siinsele uurimusele, mille eesmärgiks oli esile tuua organisatsioonikultuuri ja kollektivismi alajaotuste vaheliste seoste mustrid Eestis ning nende seoste avaldumist mõjutavad tegurid.

3. KOLLEKTIVISM JA ORGANISATSIOONIKULTUUR NING NENDE SEOSD EESTIS

Uuringu valim

Organisatsioonist võib rääkida kõikide ühenduste puhul, kus inimesed on kokku tulnud mingi eesmärgi saavutamiseks, luues määratletava omavahelise suhete struktuuri. Organisatsioonidena võib käsitada äritegevuseks loodud ühendusi, kuid ka valitsust, koole, teenindusettevõtteid, ühinguid jne. Organisatsioonilise tegevuse ulatuslikkuse tõttu võivad organisatsioonikultuuri kujundada väga mitmesugused tegurid. Seda silmas pidades oleks otsustavaks uuringutesse kaasata erinevate organisatsioonide esindajad. Aastail 1996–2000 korraldati uuring, mis hõlmas 822 inimest 14 Eesti organisatsioonist. Neid ettevõtteid võib eristada kolme tegevusvaldkonna alusel:

- kergetööstusettevõtted, näiteks “Kreenholmi Valduse” ja “Sangari” töötajad;
- kaubandusettevõtted, näiteks “Baltmani” ja “Suurtüki Kinga- ja Nahaäri” töötajad;
- infotehnoloogiaga tegelevad ettevõtted, näiteks “MicroLing” ja “Kinexi” töötajad.

Valimisse kuulunud inimeste keskmine vanus oli 35,5 aastat (standardhälve, edaspidi SD=10,6 aastat, noorima vanus 17 ja vanimal 66 aastat). Vanuse alusel eristati kolm gruppi — kuni 30-aastased, 30–40-aastased ja üle 40-aastased vastajad. Sootunnuse alusel võib esile tuua, et osales 294 meest ja 484 naist (39 vastajat ei esitanud selle kohta andmeid). Uuringus osales 390 töölist ehk tööülesannete vahetut täitjat, 240 spetsialisti ja 125 juhti (67 osalejat ei esitanud andmeid oma positsiooni kohta organisatsioonis). Valimis oli 412 venelast, 332 eestlast ja 36 teiste rahvuste esindajat (42 vastaja kohta andmed puuduvad).

Nelja ettevõtte töötajad osalesid uuringus kaks korda — enne 1997. aasta lõpu majanduskeskkonna muutusi ja 1999. aastal. See võimaldab selgitada, kuidas Eesti majanduskeskkonna muutus kajastub organisatsioonikultuuris, kollektivismis ja nende omavahelistes seostes.

Uurimuse meetodid

Organisatsioonikultuuri mõõtmiseks koostati 43-väiteline küsimustik, mille sisu seostub kultuuris toimiva ühtekuuluvustunde määra ja liikmete toetusega organisatsioonile. Väidete kehtivust paluti hinnata 10-pallisel skaalal, kus 10 näitab, et väitega ollakse väga nõus, ning 1, et vastaja arvates see väide organisatsioonis ei kehti.

Komponentanalüüsi rakendamisel selgus, et ühte komponendi koonduvad väited: *igäihel on suur tegevusvabadus, tunnustatakse inimesi hea töö eest, ei rõhutata alluvate ja ülemuste erinevusi* jpt, mis väljendavad seda, kui võrd organisatsiooni liikmed toetavad oma kooslust. Teise komponendi koondusid väited: *abistatakse üksteist tööalastes probleemides, rasketes olukordades on tugev ühtekuuluvustunne, arutatakse kõik olulised asjad omavahel läbi* jt, mille iseloomulikeks aspektideks on abistamine ja suhtlemine. Interpreteerimisel leiti 22 väidet, mis moodustavad kaks skaalat, mida nende sisu järgi on võimalik nimetada organisatsioonikultuuri *positiivseks-negatiivseks* (edaspidi PO/NE) ja *tugevaks-nõrgaks* (edaspidi TU/NÕ) orientatsiooniks. PO/NE on ülesandele ja TU/NÕ suhetele suunatud organisatsioonikultuuri mõõde. Mõlemad skaalad koosnevad 11 väitest, mille komponentlaadungid ühte komponendi olid suuremad kui |0,30| ja samal ajal teise komponendi väiksemad kui |0,30| ning mõlema skaala sisemist reliaablust iseloomustas Cronbachi $\alpha = 0,80$.

Kollektivismi uurimiseks rakendati ESTKOLi (Realo, Allik, Vadi 1997) ning RUSKOLi (venekeelne versioon) skaalat, mis koosnevad 24 väitest, mida vastajal palutakse hinnata 5-pallisel skaalal.

Organisatsioonikultuuri ja kollektivismi mõõtmistulemused

Mingi nähtuse määratlemine ja mõõtmine annab võimaluse seostada seda teiste nähtustega ning rakendada tegevuspraktika analüüsimiseks. Tabelis 1 on esitatud tulemused, mis näitavad, kui võrd sotsiaal-demograafilised tunnused tingivad kollektivismi ja

organisatsioonikultuuri erinevusi.¹ Selle selgitamiseks kasutati ANOVA², võttes aluseks $p > 0,05$.

Tabel 1

SOTSIAAL-DEMOGRAAFILISTE TUNNUSTE MÕJU
KOLLEKTIVISMILE JA ORGANISATSIOONIKULTUURILE

	Kollektivismi alajaotused				Organisatsioonikultuuri orientatsioonid	
	K1	K2	K3	K	PO/NE	TU/NÕ
Rahvus	△	△	△	△	△	△
Vanus	△	△	△	△	△	△
Positsioon	△	⊙	⊙	△	△	⊙
Sugu	△	△	⊙	⊙	△	△

Märkus: K1 — peretasandi, K2 — kaaslase, K3 — ühiskonna tasandi ja K — summaarne kollektivismi näitaja.

PO/NE positiivne/negatiivne, TU/NÕ tugev/nõrk organisatsioonikultuuri orientatsioon.

△ — erinevused sõltuvalt vastavast tunnusest (ANOVA alusel, $p > 0,05$).

⊙ — erinevused puuduvad (ANOVA alusel, $p > 0,05$)

Siinsest uurimisest selgub, et rahvus ja vanus kujundavad kollektivismi ja organisatsioonikultuuri erinevusi kõigis aspektides. Venelaste kollektivisminäitajad on kõrgemad kõigis alajaotustes, neile järgnevad teiste rahvuste esindajad, ning eestlaste kollektivisminäitajad on kõige madalamad. Kõige kõrgemad PO/NE skaalal on teiste rahvuste esindajate, siis eestlaste näitajad, ja venelaste näitajad on kõige madalamad. Ka TU/NÕ skaalal on kõige kõrgemad teiste rahvuste esindajate tulemused, seejärel venelaste näitajad, ning eestlaste näitajad on kõige madalamad. Seega: eestlased on kõige vähem kollektivistlikud ning organisatsiooniliselt vähem suhetele orienteeritud kui teiste rahvuste esindajad ja venelased.

¹ Artiklis keskendutakse sotsiaal-demograafilistest tunnustest juhtuvatele erinevustele ja sarnasustele ning loetavuse huvides jäetakse esitamata skaalade näitajate keskmised ja standardhälbed.

Vanusega kollektivismimäär kasvab ning kõigi kollektivismi alajaotuste korral on vanemad organisatsiooniliikmed kollektivistlikumad kui nooremad. Analoogne seos kehtib ka organisatsiooni TU/NÕ mõõtmekohta, kuid PO/NE puhul on seis vastupidine. Siit saab järeldada, et nooremad vastajad toetavad rohkem organisatsiooni ülesannet ja vanemad pööravad suuremat tähelepanu suhetele. Peretasandi (K1) ja summaarse kollektivismi (K) näitajad on kõige kõrgemad töölistel, järgnevad spetsialistid ning siis juhid.

Organisatsioonikultuuri aspekti vaadeldes selgub, et kõige tugevamad organisatsiooni toetajad on spetsialistid. Seda võib tõlgendada mitmeti, näiteks juhtidel on rohkem teavet, mis vähendab nende optimismi, või suhtuvad nad esitatud väidetesse kriitilisemalt. Naiste peretasandi ja kaaslaste tasandi kollektivismi ning organisatsioonikultuuri suhete orientatsiooni näitajad on kõrgemad kui meestel, aga mehed on suuremad organisatsiooni toetajad, saades PO/NE skaalal kõrgema tulemuse. TU/NÕ skaala osas ei selgunud positsiooniga seotud erinevusi, mis näitab, et organisatsioonikultuuri suhete toetamine ei sõltu organisatsiooni liikme positsioonist, vaid rahvusest, soost ja vanusest.

Eri tegevusvaldkondade tulemusi võrreldes ilmnevad mitmesugused erinevused, kuid ka üks huvitav sarnasus. Nimelt on iga tegevusvaldkonna ettevõtete peretasandi kollektivisminäitajad sarnased, erinedes valdkonniti. See tähendab, et ühe tegevusvaldkonna ettevõtteid iseloomustab suhteliselt sarnane peresuhete tähtsustamise määr.

Kollektivismi ja organisatsioonikultuuri iseloomustab ka see, kuivõrd püsivad või muutlikud need on. Kahe-kolmeaastase vahelga korraldatud uuringu tulemused on esitatud tabelis 2.

Tabeli 2 alusel saab väita, et kollektivismimäär on ettevõtetes suhteliselt stabiilne. Peretasandi (K1) ja summaarne kollektivismi näitaja pole vaadeldaval ajavahemikul muutunud. "Kreenholmi" töötajate kaaslastetasandi kollektivisminäitajad on suurel määral langenud ning täiendav statistiline analüüs kinnitab, et see põhjustab ka kahe perioodi erinevuse. Ettevõtete tasandilt vaadatuna on organisatsioonikultuur tunduvalt dünaamilisem nähtus, kui kahe perioodi summaarsete andmete võrdlemine näitab. Siin toimuvad mitmesugused muutused. Näiteks PO/NE näitaja kasvab "Kreen-

Tabel 2

KOLLEKTIVISMI JA ORGANISATSIOONIKULTUURI
MUUTUSED AASTATEL 1996/1997 JA 1999/2000
NELJAS EESTI ETTEVÖTTES

	Kollektivismi alajaotused				Organisatsioonikultuuri orientatsioonid	
	K1	K2	K3	K	PO/NE	TU/NÕ
KR 1 → KR 2	⊙	△	⊙	⊙	△	⊙
ML 1 → ML 2	⊙	⊙	⊙	⊙	△	△
BAL 1 → BAL	⊙	⊙	⊙	⊙	△	△
KI 1 → KI 2	⊙	⊙	△	⊙	⊙	⊙
Esimene → teine periood	⊙	△	⊙	⊙	⊙	⊙

Märkus: KR — “Kreenholmi”, ML — “MicroLingi”, BAL — “Baltmani” ja KI — “Kinexi” töötajate vastused 1 — 1. perioodil ja 2 — 2. perioodil.

K1 peretasandi, K2 kaaslaste, K3 ühiskonna tasandi ja K summaarne kollektivismi näitaja.

PO/NE — positiivne/negatiivne, TU/NÕ — tugev/nõrk organisatsioonikultuuri orientatsioon.

△ — erinevused sõltuvalt vastavast tunnusest (ANOVA alusel, $p > 0,05$).

⊙ — erinevused puuduvad (ANOVA alusel, $p > 0,05$).

holmis” ja langeb “MicroLingis” ning “Baltmanis”. Võrreldes kahte perioodi, pole ka organisatsioonikultuuris olulisi muutusi. Siit saab järeldada, et vaadeldaval ajajärgul toimusid küll ettevõtte-tes muutused, kuid nelja ettevõtte kokkuvõtlik võrdlemine näitab, et organisatsioonikultuur oli stabiilne.

*Organisatsioonikultuuri ja kollektivismi seosed eri sotsiaal-
demograafiliste tunnustega gruppides*

Organisatsioonilise tegevuse korraldamise seisukohalt on otsustavaks uurida, millised on organisatsioonikultuuri ja kollektivismi seosed. Selleks kasutatakse mitmest regressiooni, tuues esile regressioonikordaja (R). Selgub, et organisatsioonikultuuril ja summaarsel kollektivisminäitajal on omavahel negatiivne seos ($R = -0,19$), mis tähendab, et kollektivistlikumad vastajad

toetavad vähem organisatsiooni ülesannet ja suhteid. Seos oli tugevam esimesel perioodil ($R=-0,25$) ja kahanes teisel perioodil ($R=-0,14$). Need on üldised suundumused, kuid annavad organisatsiooni juhtimise seisukohalt vähe teavet, sest iseloomustavad tervet valimit, mis koosnes väga erinevate organisatsioonide esindajatest. Et uurida seoste iseloomu, kasutati ühte mitmese regressiooni meetodit *forward stepwise*, mis võimaldab esile tuua, kuidas organisatsioonikultuur ja kollektivismi üksikud alajaotused omavahel seostuvad. Osakorrelatsiooni väärtus (β) näitab, millisel alajaotusel on organisatsioonikultuuri orientatsioonidega statistiliselt olulised seosed, ning iseloomustab selle seose tugevust. Valimi sotsiaal-demograafilisi tunnuseid kombineerides moodustati mitmesugused grupid. Leiti, kuidas neis gruppides seostuvad organisatsioonikultuuri orientatsioonid üksikult ja ühel ajal võetuna kollektivismi alajaotustega. Tabelis 3 on esitatud tulemused, mis saadi, kui võeti arvesse mõlemat orientatsiooni — positiivset/negatiivset ja tugevat/nõrka.

Tabeli 3 ja üksikute orientatsioonide kohta tehtud arvutuste alusel saab väita järgmist:

- K1-l on kõige tugevam negatiivne seos organisatsioonikultuuriga. See ilmneb enamikus erinevate sotsiaal-demograafiliste tunnustega gruppides, välja arvatud venelaste gruppides. Eriti tugev on see seos meesjuhtidel ja 30–40-aastastel juhtidel. Ealistest erinevustest lähtudes selgub, et K1 ja organisatsioonikultuuri negatiivsed seosed on kõige tugevamad 30–40-aastaste gruppides, olles eelnevas vanusegrupis madalamad ja puududes järgmises üldse. Ilmselt on selles vanusegrupis olevatel inimestel kõige raskem otsustada, kas olla rohkem seotud perekonna või organisatsiooniga ja kumba neist toetada.

PO/NE mõõtme osas on 30–40-aastastel meesjuhtidel väga kõrge negatiivne seostus K1-ga ($\beta=-.74$). Uuritavate hulgas polnud ühtegi gruppi, mille PO/NE mõõde oleks olnud K1 positiivselt seotud. TU/NÕ mõõtme ja K1 seos on mitmes grupis positiivne (venelased ja üle 40-aastased), kuid võib olla ka täiesti vastandlik (näiteks: 30–40-aastased juhid: mehed $\beta=-.66$ ja naised $\beta=.54$).

Selgub organisatsiooni uurijate jaoks ootamatu, kuid igapäevaelus kinnitust leidnud tõsiasi — organisatsiooni heaks pingutamisi-

Tabel 3

KOLLEKTIVISMI ALAJAOTUSTE OSAKORRELATSIOONID
ORGANISATSIOONIKULTUURIGA

Tunnused →		Vanus			Positsioon			Rahvus	
↓		Kuni 30			Töeline			Venelane Eestlane	
		30-40	Üle 30	Spetsialist	Juht				
Sugu	Mees	K1	K1	K1	K1	K1	K1	-	K1
		-0.34	-0.56	-0.31	-0.27	-0.35	-0.56		-0.26
					K3				
					0.22				
	Naine	K1	K1	K1	K1	-	K1	K3	K1
		-0.27	-0.32	-0.17	-0.27		-0.33	0.21	-0.21
			K3	K3	K3				K2
			0.20	0.12	0.21				-0.22
Vanus	Kuni 30	x	x	x	K1	-	K1	-	K1
					-0.30		-0.38		-0.20
	30-40	x	x	x	K1	K1	K1	K3	K1
					-0.33	-0.26	-0.51	0.20	-0.27
					K3				
					0.35				
	Üle 40	x	x	x	-	-	-	-	K1
									-0.27
Positsioon	Töeline	x	x	x	x	x	x	K3	K1
org.-is								0.28	-0.20
									K2
									-0.19
	Spetsialist	x	x	x	x	x	x	-	-
	Juht	x	x	x	x	x	x	-	K1
									-0.27

Märkus: K1 — peretasandi, K2 kaaslaste, K3 ühiskonna tasandi kollektivismi näitaja.

Numbritega on esitatud osakorrelatsiooni β väärtused.

- tähistab seose puudumist.

ne ja peresuhete toetamine on vaadeldavad alternatiividena, nii et ühe kasuks otsustamine vähendab teise tähtsust. Ka gruppide tähtsus ja nende toetamise tahe on inimese jaoks hierarhiliselt organiseeritud nagu kollektivismgi. Tavapäraselt on organisat-

siooni toetamise tahet otsitud töökaaslaste või ühiskonna tasandi suhtest (vt näiteks Earley ja Gibsoni (1998) ülevaateartiklit). Siinse uurimuse eeliseks on hierarhilise kollektivismi skaala rakendamine, mis hõlmab korraga märksa laiemat suhete ringi ja võimaldab seeläbi näidata, et perele orienteeritus võib olla palju tähtsam determinant kui teised tasandid.

- K2-l on mõni negatiivne seos organisatsioonikultuuriga ja need ilmnevad eestlaste gruppides. PO/NE on negatiivselt K2-ga seotud näiteks eesti naistel ($\beta = -.21$). TU/NÕ mõõde meesjuhtidel positiivselt seotud K2-ga ($\beta = .40$), kuid 30–40-aastastel eestlastest töölistel hoopis negatiivselt ($\beta = -.46$).

K2 seosed organisatsioonikultuuri ja selle mõõtmega võivad olla nii negatiivsed kui positiivsed. Seega: kaaslaste tasandi kollektivismi väärtused ei võimalda ennustada, kuivõrd tahetakse organisatsiooni ülesannet või suhteid toetada.

- K3-l on positiivsed seosed organisatsioonikultuuriga. Ei leidunud ühtegi gruppi, milles organisatsioonikultuuri mõõtmel samal ajal või eraldi võetuna oleks K3-ga olnud negatiivne seotus. K3 on ainus kollektivismi alajaotus, mis seostub venelaste gruppides organisatsioonikultuuriga. PO/NE ja TU/NÕ mõõde on ühelaadselt seotud K3-ga. On ka teatud eripära. Näiteks: 30–40-aastastel vene töölistel on üsna tugev K3 seotus mõlema organisatsioonikultuuri orientatsiooniga (PO/NE korral $\beta = .43$ ja TU/NÕ korral $\beta = .28$), kuid 30–40-aastastel vene spetsialistidel on K3-l seos ainult suhete mõõtmega (TU/NÕ korral $\beta = .40$).

Uurimistulemused võimaldavad väita, et need venelased (peamiselt) Narvast, kes peavad ühiskonnatasandi suhteid tähtsaks (naised, 30–40-aastased ja töölised), mõistavad ja toetavad organisatsiooni ülesannet ja suhteid rohkem kui need, kes ei väljendanud emotsionaalset seotust ühiskonnaga. See tulemus kinnitab seda, et mitte-eestlaste integreerimise edukus võib suurel määral organisatsioonilist tegevust mõjutada, ja ilmselt ka vastupidi.

Sotsiaal-demograafiliste tunnuste mõju kohta võib koostada tabeli 4.

Tabelist 4 saab esile tuua:

- Nais- ja meestööliste kollektivismi alajaotuste ja organisatsioonikultuuri orientatsioonide vaheliste seoste muster on sarnane,

Tabel 4

SOTSIAAL-DEMOGRAAFILISTE TUNNUSTE MÕJU
ORGANISATSIOONIKULTUURI ORIENTATSIOONIDE JA
KOLLEKTIVISMI SEOSTELE

	Vanus	Positsioon org.-is	Rahvus
Sugu	⊙ kuni 30 △ üle 30 ⊙ üle 30 mehed ⊙ üle 30 naised	⊙ töölised ja juhid △ spetsialistid	△
Vanus	x x	△ kuni 40 ⊙ üle 40	△
Positsioon org.-is	x	x	△ töölised ja juhid ⊙ spetsialistid

Märkus: △ — erinevus,

⊙ — erinevus puudub.

kuid eesti ja vene tööliste puhul on see täiesti erinev. Selgub, et rahvus mõjutab seoste iseloomu tööliste hulgas.

- Eesti ja vene rahvusest spetsialistide seoste muster on sarnane, olles ainus sarnasus rahvustunnuse alusel võrdlemisel. Samas on mees- ja naisspetsialistide seoste muster täiesti erinev. See võimaldab öelda, et seoste iseloomu seisukohalt on spetsialistide hulgas soorollil suurem mõju kui rahvusel.

- Spetsialistid erinevad oma seoste muustrilt töölistest ja juhtidest. Seega: kui eeldada, et juhid on korraldajad, töölised täitjad ja spetsialistid mõne valdkonna eksperdid, kellel on teatud üldistatud teadmus, siis see tingib ka nende kollektivismi alajaotuste erineva seotuse organisatsioonikultuuriga.

- Kuni 30-aastaste meeste ja naiste organisatsioonikultuuri ja kollektivismi alajaotuste seos on sarnane. Hiljem kujundavad soerinevused seoste mustri, mis ei sõltu enam vanusegrupist. Teisisõnu: omavahel on sarnased nii üle 30-aastased mehed kui ka üle 30-aastased naised. Soerinevustel on oluline roll alates 30. eluaastast.

- Kuni 40-aastastel mõjutab positsioon organisatsioonis seoste iseloomu, üle 40-aastastel enam mitte. Positsioonierinevused mängivad rolli kuni 40. eluaastani.

- Eri eluperioodidel mõjutavad seoste mustri kujunemist ise tegurid. Teisisõnu: eri eluperioodidel on organisatsiooni ülesannete ja suhete toetamisel erinevad piirangud, mis johtuvad teistest gruppidest (perekond, kaaslased ja ühiskond), millega organisatsiooni liige on samal ajal seotud.

- Suur mõju on rahvustel. See on näha sellestki, et teiste rahvuste muutuja (valimis lätlased, leedulased, mõned ukrainlased, soomlased jne) ei toonud esile mingeid seoseid. Ilmselt on arvamused rahvustesegus, pealegi nii väikeses, sedavõrd erinevad, et pole võimalik tõmmata ühtegi siduvat joont.

4. ARUTELU

Eesti majandus- ja sotsiaalelus toimuvat jälgides võib tähele panna asjaolu, et organisatsioonide toimetulekut takistavad probleemid, mida saab analüüsida organisatsioonikultuuri varal. Organisatsioonide ühinemiste, muutuste, mitte-eestlaste integreerumise ja tarbijakesksuse kujundamise tulemuslikkus sõltub juhtide oskusest organisatsioonikultuuris peituvaid võimalusi kasutada. Organisatsiooni ja kollektivismi seosed näitavad, kuidas organisatsiooni koosseis ehk kompositsioon mõjutab organisatsiooni toimimist. Organisatsiooni liikmete tunnused ja omadused on lähtepunktsiks, millele rakendatakse erinevat tüüpi mõjumehhanisme. Neid on võimalik arvesse võtta, kui tahetakse teadlikult organisatsiooni toimimist analüüsida või koordineerida. Siin saab aluseks võtta seaduspärasused, mis ilmnesid erisuguse sotsiaal-demograafilise tagapõhjaga grupe võrreldes.

Uuringu tulemuste põhjal võib väita, et kui teatud organisatsioonis domineerivad mõne käsitletud tunnusega grupid, siis organisatsiooni juhtimisel ning kujundamisel on otstarbekas kasutada teatud kindlaid rõhuasetusi. Näiteks: peamiselt spetsialistidest koosnevas organisatsioonis pole grupeerumisega seotud hoiakutel eriti suurt mõju sellele, kui võrd organisatsiooni liikmed toetavad suhteid või ülesannet. See-eest eestlastest koosnevas or-

ganisatsioonis on grupeerumisega seotud hoiakutel küllaltki suur ja mitmekesine mõju. See teadmine võimaldab ettevõtte personalitööd analüüsida ja koostada tegevuskavu, mis hõlbustavad protsesside suunamist.

Kerkib ka uusi küsimusi. Neist kõige intrigeerivamaks on kindlasti see, kas organisatsioonikultuuri ülesande ja suhete toetamise tahe ja peresuhted on ainult eestlaste hulgas vastandlikud, või on see hoopis laiem nähtus. Võib ka küsida: kas see on iseloomulik üleminekuajastule? Selline probleempüstitus on asjakohane, sest üks vastandliku seose selgitus võib olla just eelneva sotsiaal-majandusliku korralduse surutises. Nimelt piirasid sotsialistlik ühiskonna- ja plaanimajanduslik majanduskorraldus kõige suuremal määral eestlastest meesjuhtide eneseteostusvõimalusi.³

Uute võimaluste avanedes püüavad paljud seda kompenseerida, kuid mõistavad, et jätavad sellega peresuhted tagaplaanile. Seda tõlgendust kinnitab ka organisatsioonikultuuri ja indiviidi väärtuste vaheliste seoste uurimine. Selgub, et organisatsioonikultuuril on tugev positiivne seotus väärtusega "eneseteostus" ja negatiivne seos väärtusega "kuulekus" (Vadi 2000: 150). See tähendab, et need, kes peavad tähtsaks eneseteostust, toetavad organisatsiooni ülesannet ja suhteid suuremal määral, ja vastupidi: need, kes hindavad kuulekust, toetavad organisatsiooni suhteid ja ülesannet väiksemal määral.

Teine täpsustamist vajav küsimus on seotud tulemusega, mille järgi paljud venelastest vastajad pidasid samal ajal tähtsaks ühiskonda ja organisatsiooni ülesande ning suhete toetamist. Oleks väga huvitav teada, kas see on iseloomulik üksnes Eestis elavatele venelastele või ka neile, kes elavad Venemaal. Sellel küsimusel on ka praktiline tähtsus. Nimelt kui teada, kuidas organisatsioonikultuur ja kollektivism seostuvad neis kultuurides,

³Ühiskond piiras eneseteostust tegevusvaldkondades, mis võimaldasid meestel ennast tugevate, ettevõtlike ja vastutavatena tunda. Siin võib esile tuua sarnasust totalitaarse süsteemi üldise mõjuga. Näiteks: mereäärsete piirkondade mehed, kellelt võeti maailmamerede meremeheks olemise võimalused, taandades neid kaluriteks, muutusid passiivsemaks ja alkoholilembelisemaks kui nende eelkäijad.

kuhu Eesti ettevõtted teevad oma investeringuid, on võimalik ratsionaalselt analüüsida, millistele aspektidele tuleks tähelepanu pöörata organisatsioonilise tegevuse kujundamisel.

Siinne uurimus kinnitab, et organisatsiooni toimimine sõltub sellest, millised on organisatsiooni liikmete hoiakud grupeerimisprotsessi suhtes. See seos pole üllatav, kuid uudsena võib käsitada seda, et õnnestus selgitada, millised on need seoste mustri eri tagapõhjaga gruppides, mis omakorda võimaldab täpsemalt analüüsida organisatsiooni kujundamist mõjutavaid tegureid.

Kirjandus

- Ali, A., Krishnan A. Tagi 1997. Individualism, collectivism and decision styles of managers in Kuwait. — *Journal of Social Psychology*, Vol. 137, Issue 5
- Alkharaji, K. M. et al. 1997. The acculturation of immigrants to US organizations: The case of Muslim employees. — *Management Communication Quarterly*, 11 (2), pp. 217–265
- Bochner, S., B. Hesketh 1994. Power distance, individualism/collectivism, and job-related attitudes in a culturally diverse workplace. — *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 25, Issue 2
- Buckley, Peter J., Mark Casson 1991. Multinational enterprises in less developed countries. — *Multinational Enterprises in Less Developed Countries*. Ed. by Peter J. Buckley, Jeremy Clegg. McMillan, pp. 3–23
- Chatman, J., S. Barsade 1995. Personality, organizational culture and cooperation: Evidence from a business simulation. — *Administrative Science Quarterly*, Vol. 40, Issue 3
- Chatman, J., J. Polzer, S. Barsade, M. Neale 1998. Being different yet feeling similar: The influence of demographic composition and organizational culture on work processes and outcomes. — *Administrative Science Quarterly*, Vol. 43, Issue 4
- Chen, Chao C., James R. Meindl, Raymond G. Hunt 1997. Testing the effects of vertical and horizontal collectivism. — *Journal of Cross-cultural Psychology*, Jan. 97, Vol. 28, Issue 1, pp. 44–71
- Deal, T. E., A. A. Kennedy 1982. *Corporate Cultures*. MA: Addison-Wesley

- Earley, P. C., C. B. Gibson 1998. Taking stock in our progress on individualism-collectivism: 100 years of solidarity and community. — *Journal of Management*, Vol. 24, Issue 3, pp. 265–305
- Hofstede, Geert H. 1980. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, Calif.: SAGE Publications
- Kotter, John P., James L. Heskett 1992. *Corporate Culture and Performance*. New York: Free Press
- Leung, K., M. H. Bond 1984. The impact of cultural collectivism on reward allocation. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 47 (4), pp. 793–804
- Leung, Kwok, Allan E. Lind 1986. Procedural justice and culture: Effects of culture, gender, and investigator status on procedural preferences. — *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 50, pp. 1134–1140
- Lukes, Steven 1973. *Individualism*. Oxford: Blackwell
- Marin, G., H. C. Triandis 1985. Allocentrism as an important characteristic of the behavior of Latin Americans and Hispanics. — *Cross-Cultural and National Studies in Social Psychology*. Edited by R. Diego Guerro. Elsevier Science Publishers, pp. 85–104
- Markus, H., S. Kitayama 1991. Culture and the Self: Implications for cognition, emotion, and motivation. — *Psychological Review*, Vol. 98, No. 2, pp. 234–253
- Oishi, S., U. Schimmack, E. Diener, E. Suh 1998. The measurement values and individualism-collectivism. — *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 24, Issue 11
- Pikard, J. 1997. Expert Geert moves back to collectivism. — *People Management*, Vol. 3, Issue 15
- Realo, Anu 1999. *Individualism and Collectivism: An Exploration of Individual and Cultural Differences*. (Dissertationes psychologicae Universitatis Tartuens.) Tartu: Tartu University Press
- Realo, Anu, Jüri Allik 1999. A cross-cultural study of collectivism: A comparison of American, Estonian and Russian Students. — *The Journal of Social Psychology*, Vol. 139, Issue 2
- Realo, Anu, Jüri Allik, Maaaja Vadi 1997. The Hierarchical Structure of Collectivism. — *Journal of Research in Personality*, 31, pp. 93–116
- Reevers-Ellington, R. 1998. A mix of cultures, values, and people: An organizational case study. — *Human Organization*, Vol. 57, Issue 1
- Schein, E. H. 1985. *Organizational Culture and Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers

- Singelis, T. M., H. C. Triandis, D. P. S. Bhawuk, M. J. Gelfand 1995. Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: A theoretical and measurement refinement. — *Cross-Cultural Research*, 29, pp. 240–275
- Thomas, David C. 1999. Cultural diversity and work group effectiveness: An experimental study. — *Journal of Cross-Cultural Psychology*, March 1999, Vol. 30, Issue 2, pp. 242–263
- Triandis, H. 1998. Scenarios for the measurement of collectivism and individualism. — *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 29
- Triandis, H. C., K. Leung, M. J. Villareal, F. L. Clark 1985. Allocentric versus ideocentric tendencies: Convergent and discriminate validation. — *Journal of Research in Personality*, pp. 395–415
- Triandis, Harry C. 1993. The contingency model in cross-cultural perspective. — *Leadership Theory and Research: Perspectives and Directions*. Ed. by Martin M. Chemers, Roya Ayman. San Diego: Academic Press, pp. 167–188
- Triandis, Harry C. 1995. *Individualism and Collectivism*. Boulder: Westview Press
- Vadi, Maaja 2000. *Organisatsioonikultuur ja väärtused ning nendevahelised seosed (Eesti näitel)*. (Dissertationes rerum oeconomiarum Universitatis Tartuensis.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

MAAJA VADI (sünd. 1955) on lõpetanud Tartu ülikooli psühholoogina (1979), saanud samas filosoofiadoktoriks majandusteaduse alal (2000), dotsent. *Akadeemias* on ta avaldanud arvustuse Talis Bachmanni raamatu *Reklaamipsühholoogia* kohta (1996, nr 7, lk 1529–1532).

GNOOSISE OLEMUS JA STRUKTUUR

Kurt Rudolph

Tõlkinud Marju Lepajõe

GNOSTILISE IDEOLOOGIA JA MÜTOLOOGIA PEAJOONED

Juba kirikuisad teadvustasid, kui kohutav on nende jaoks gnostiliste õpetuste paljukujulisus; nad võrdlesid neid õpetusi kreeka mütolooogia mitmepealise hüdraga.¹ Nag Hammadi tekstid* teatavad seda pilti igati. Plaanide ja spekulatsioonide mitmekesisus viib esialgu täielikku segadusse ja võtab julguse. Alles pikemal vaatlusel kooruvad välja teatavad põhiideed, mis esinevad ikka ja jälle — olgugi erinevalt formuleeritult — ning viivad terviku

Kurt Rudolph. *Die Gnosis: Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978, S. 58–74.

Copyright ©1977 Koehler & Amelang (VOB), Leipzig

¹Eirenaios, *Adversus haereses* I 30,15 (valentiniaanide kohta); ka *ibidem* I 30,1 (paljud hereesiad on alguse saanud maost, algkuradist); Hippolytos, *Refutatio omnium haeresium* V 11 (naaseenide kohta).

* 1945/1946 leiti Nag Hammadist (antiikaja Chenoboskion) Ülem-Egiptuses gnostiline raamatukogu, mis sisaldab 13 papüüruskoodeksit, mis omakorda sisaldavad 51–54 (olenevalt arvestamismeetodist) koptikeelset teost ja teosekatket (gnostilised ja hermeetilised traktaadid, Uue Testamendi apokrüüfid). Koodeksid on dateeritud ajavahemikku 3.–6. saj., kirjutised ise on aga põhiliselt 2. sajandist. *Tlk.*

tuumani. Loomulikult pole gnoosise väline mitmevormilisus juhuslik, vaid ilmselgesti juurdunud kogu tema olemuses. Nagu me allpool näeme, pole olemas ei gnostilist "kirikut" ega normeerivat teoloogiat, ei gnostilist usureeglit ega dogmat, mis midagi välis- taks. Käsitlusvabadusele ja teoloogilisele spekulatsioonile pole seatud mingeid piire, niivõrd kui nad jäävad gnostilise maailmakäsituse raamesse. Seetõttu leiame juba heresioloogidelt ühisnime "gnoosis" all täiesti erinevaid süsteeme ja hoiakuid. Nag Hamma- di gnostiline raamatukogu on sellele üks paremaid illustratsioone, sest kokku on koondatud väga mitmesugused kirjutised, sageli lahknevate vaadetega. Nähtavasti ei esitanud gnostilised kogudused vastastikku mingeid välistamisnõudeid, mis samas ei välis- tanud poleemikat õpetajate ja koolkondade rajajate vahel (kahjuks teame sellest liiga vähe). Ei ole olemas ka gnostilist kirjakaano- nit, mööndusega, et oma õpetusele autoriteedi andmiseks kasutati ja seletati teiste religioonide "pühakirju", nagu Piiblit ja Home- rost. Tõsiasi, et näiteks hiljuti leitud kopti-gnostikute tekstides võib leida ühe ja sama kirjutise eri versioone, tõendab selgesti tolerantset hoiakut. Paistab, et gnostikutele pakkus erilist mõ- nu oma õpetusi väljendada mitmeti ja et nad olid väga osavad kasutama oma komponeerimisvõimet, mille viljad on meile — vähemalt praegu — raskesti mõistetavad ja raskesti ligipääseta- vad. Nagu ikka, on mõjusate teoste kõrval ka vähem kõnekaid ja isegi üsna väärtusetuid, ent alati võib aduda suveräänselt raken- datud meetodit: oma mõtted arendatakse välja nii igakülgsest kui võimalik ning väljendatakse seda üha uuel viisil. Seejuures ra- kendatakse tõhusalt antiigis levinud tõlgenduskunsti: allegooriat ja sümboliseerimist, s.t mõnele tekstikohale omistatakse üks või mitu sügavamat mõttesisu, et oleks võimalik seda tarvitada oma õpetuse jaoks või näidata selle tähendusrikkust. Niisugune ekse- geesimeetod — vanema, eeskätt püha ja kanoonilise kirjanduse katte all iseenese ettekujutuste esitamine — on gnoosises põhilisi vahendeid. Milliseid akrobaadinumbreid seejuures sooritatakse, vaatame veel allpool mitmes seoses. Täiesti õige oleks seda mee- todit nimetada "protestieksegeesiks", kui võrd ta vastandab ennast sõnade pindmisele tähendusele ja tavaarusaamale.

Teine, eelmisega seotud erijoon gnostilises pärimuses on ma- terjali sage hankimine juba olemasolevatest, väga erinevatest

traditsioonidest, neile toetumine ja ühtlasi nende panek uutesse raamidesse, mis läbi traditsioonid saavad teise iseloomu ja täiesti uue valguse. Väljastpoolt vaadatuna on gnostilised kirjutised kompositsioonid, isegi kompilatsioonid eri religiooni- ja kultuuripiirkondade — kreeka, juudi, iraani, kristliku (maniluses ka india ja kaug-ida) — mütoloogilistest või religioossetest kujutelmadest. Gnoosis on sündinud, nagu ikka tõdetud, hellenistlikust sünkretismist, s.t orientaalsete ja kreeka pärimuste ja mõtete "segunemisest" alates Aleksander Suure vallutusretkedest. Punase niidi või sidesuse saavad gnostilised seletused gnostilise "müüdi" kaudu, mida me järgnevas lähemalt tundma õpime. Selle "müüdi" üksikosi võib nimetada gnostilisteks müütideks; me kohtame neid pidevalt ühe või teise gnostilise süsteemi osadena. Et nad on üles ehitatud vanemast mütoloogilisest materjalist, jätavad nad mulje "kunstlikkusest", erinevalt muinasaja vanadest, loomulikult teel kujunenud müütidest. Ometi tähendaks väljend "kunstmüüdid" gnostiliste süsteemide puhul valesimõistmist ja seda tuleks pigem vältida. Tegemist pole üldsegi mitte "kunstlike", sisulise põhjendusega kooslustega, vaid illustratsioonidega gnostilise maailmakäsituse eksistentsiaalsetele seisunditele. Kuna see maailmavaade toetub eelkõige varasemale religioonikehandile ja kosub nagu parasiit "võõrustajareligioonide" pinnal, siis võib teda nimetada ka "parasiitlikuks". Rangelt võetuna pole gnostitsismil mingit oma traditsiooni, vaid üksnes laenatud. Tema mütoloogia on teadlikult loodud pärimus võõra varanduse põhjal, mille ta on omastanud vastavalt oma põhjarusaamale. Gnostitsismi enda valguses on see mütoloogia aga tema tõe kinnitus, mis on kasvanud lisaks ja mille ta viib sageli tagasi algilmutuseni, s.t tuletab algaegadest; "teadmine" sellest oli vaid ajutiselt kustunud või peidul.

Gnoosise olemuslikud põhijooned on gnostilistes pärimustes hõlpsasti nähtavad, isegi kui tegu on eri koolkondade pärimustega. Kõigepealt on siin mõiste "gnoosis" ise, kreeka keelest pärit, mis tähendab 'teadmist, tunnetust' ning on olnud selle religioosse vaate märksõna. Juba Uus Testament hoiatab "vale gnoosise" õpetuste eest (1Tm 6,20)*; kirikuisad eesotsas Eirenaiosega võtavad selle väljendi üle, sest see iseloomustus levib hästi, ning vastanda-

* Κτ κ ἐχτρέπόμενος [...] ἀντιθέσεις τῆς ψευδωνύμου γνώσεως "pöördu ära valesinimetatud "tunnetuse" vastuväidetest"; Toomas Pau-

vad sellele kiriku "tõelise gnoosise". "Vale gnoosise" esindajad nimetavad end sageli "gnostikuteks", s.t "teadjateks, tunnetuse valdajateks" ning "teadmises" on nende kirjutistes sageli juttu, ent omal kombel. Nad ei taotle filosoofilist tunnetusideaali, tunnetusteoreetilist teadmist, vaid teadmist, millel oleks ühtaegu lunastav, vabastav toime. Selle teadmise või tunnetuse sisu on esmaselt religioosne, kuna ta ringleb ümber inimese, maailma ja jumala, aga ka seepärast, et ta ei toetu mitte iseene vaimsetele otsingutele, vaid taevasele vahendusele. See on ilmutusteadmine, mis on tehtud kättesaadavaks üksnes neile, kes on võimelised seda vastu võtma ja on välja valitud, ning on seega esoteerilise loomuga. Kingitud teadmine võib anda põhjapaneva mõistmise inimese jumalikust loomusest, sellest, kust inimene on tulnud ja kuhu läheb, ning mõistmise, mis võib hõlmata kogu süsteemi tervikuna. Kõik gnostilised õpetused on mingis vormis tükki lunastavat teadmist, mis ühendab tunnetusobjekti (jumalik loomus), tunnetusvahendi (lunastav gnoosis) ja tunnetaja enda. Ilmutatud tarkusena esitatud õpetuse mõistuslikul tundmisel on siin vahetu religioosne sisu, sest seda mõistetakse ühtlasi ülemaisena ja sellele tugineb lunastusprotsess. Kellel on "gnoosis", on seetõttu lunastatu. "Kui kellelgi on gnoosis," öeldakse *Tõe evangeeliumis*,* "siis on ta olend, kes on pärit ülalt [---]. Ta teostab tolle taht, kes on ta kutsunud. Ta püüab tollele meele järele olla, ta võtab vastu rahu [---]. Kellel saab olema gnoosis sel kombel, teab, kust ta on tulnud ja kuhu läheb. Ta jõuab äratundmisele nagu keegi, kes oli joobnud ja on oma joobest kaineks saanud ning, taas naasnud iseenda juurde, on taastanud endale ainuomase."² Seevastu teadmatu on keegi, kes langeb saagiks unustusele ja hävingule; tal ei ole püsi (*ibidem* 23,35jj). "Kellel on tõe tunnetus (*gnō-*

li tõlkes (1989): "käändu ära [---] niinimetatud "taipamise" vastandustest". *Tlk.* (1999. a uues piiblitõlkes: "pöördu ära [---] valeliku tunnetuse vastuväidetest". *Toim.*)

*Gnostilisi tekste iseloomustab eesti keeles põhjalikumalt Jaan Lahe oma raamatus *Gnoosis ja algkristlus* (Tallinn: Kodutrükk, 2001). Järgnevaid K. Rudolphi viiteid Nag Hammadi koodeksitele (nende arvestamisele) aitab eriti selgitada "Lisa II: Nag-Hammadi tekstide loetelu" (lk 223–225). *Tlk.*

²*Nag Hammadi Codex* I2, 22,1jj.

sis), on vaba,” seisab *Philippose evangeeliumis*. “Teadmatus on ori.” (*Ibidem* II3,125,14j; 132,10.)* Ent gnostikute “teadmisele” ei vastandu üksnes teadmatus, vaid ka usk, sest usk pole teadlik iseendast ning jääb pidama pindmisesse. Just “usu” ja “teadmise” vastandamine on olnud keskseid teemasid kiriku ja gnostilise hereesia kokkupõrgetes. Küsimus ei olnud siin ainult usu kui ainsa kehtiva lunastusvahendi õigsuses ja nõudmistes, vaid topelttões, mis tekitas diskussiooni, kui esoteeriline gnoosis tungis varasesse kirikusse.

Niisiis jäi *gnoosise* mõiste seda religioosset liikumist tähistama täiesti õigustatult. Alles 18. sajandil moodustati — prantsuse keele vahendusel — vorm “gnostitsism”, millel on madaldav kõla. See on püsima jäänud tänapäevani, olles kasutusel eeskätt 2. ja 3. sajandi kristlik-gnostiliste süsteemide kohta, mis on küllap Harnacki** mõju järeloime. Kaks kõrvutist mõistet põhimises ühe ja sama objekti kohta on teaduslikus uurimises tekitanud sageli segadust ning viimasel ajal viinud selleni, et mõisteid püütakse täpsemalt määratleda ja vastastikku piiritleda. Üks selline katse esitati teesivormis hulga osavõtjate poolt diskussiooniks 1966. a kongressil “Gnostitsismi lätted” Messinas.³ Teeside järgi tuleks “gnoosise” all mõista “teadmist jumalikest saladustest, mis on valitute eesõigus” (on seega esoteerilise loomuga), seevastu “gnostitsismi” tuleks kasutada eelnimetatud tähenduses, 2. ja 3. sajandi gnostiliste süsteemide kohta. Seega käsitatakse “gnoosist” tavalt laia terminina, mis hõlmab ka “gnostitsismi”; viimane on üksnes “gnoosise” erilisel väljakujunenud vorm, nagu äsja kirjeldatud. Ometi ei ole kuigi põhjendatud rebida teineteisest lahti nime-

*Eesti k-s vt *Evangeelium Philippose järgi*. Tlk U. Masing. — *Studia ecclesiastica orientalia*. EELK UI Toimetised II/2. Tallinn, 1986, lk 116–149. Tlk.

**Adolf von Harnack (1851–1930), Tartus sündinud väga mõjukas saksa teoloog (ja hariduspoliitik), kes on andnud märkimisväärse panuse kõikidesse teoloogia distsipliinidesse. Ülimahukate monograafiatega dogmadeloost ja varakristliku teoloogia kujunemisest taastas ta patristilise teoloogia renomee teoloogia esmatähtsa uurimisobjektina. Tlk.

³Bianchi 1967: XXjj. Saksa versioon: Eltester 1969: 129jj. Vrd sinna juurde minu märkused: *Theologische Rundschau*, Bd. 36, 1971, lk 13jj.

sid, mis oma sisus, ajalooliselt ja teaduslooliselt kokku kuuluvad, ning seda polegi kõikjal tehtud. Seetõttu jääme meie kasutuse juurde, mis on tavaline eeskätt saksa keeleruumis, ja mõistame “gnoosise” ja “gnostitsismi” all üht ja sama; esimene on ühe hilisantiigi lunastusreligiooni enesenimetus, teine — uusmoodustis sellest. Mõistagi jääb siinsest eristusest puudutamata “gnoosise” neutraalne tarvitus filosoofilise tunnetuse või tunnetusteoreetiliste pingutuste (“gnoseoloogia”) tähenduses. Meie kontekstis on “gnoosis” esmalt ajalooline kategooria, mis tahab hõlmata hilisantiigi maailmavaate üht kindlat vormi ja lähtub seejuures selle maailmavaate enesemõistmisest.

Kui me nüüd küsime, millised oleksid “gnoosise” mõned spetsiifilised elemendid, siis nendeks on rida ettekujutusi, mis esinevad enamikus pärimustest ikka ja jälle ning loovad “gnoosise” põhilise “alustoestiku”. Sel kombel mõistame siin küsimust “struktuurist” või “olemusest”. Mis on gnoosise “kude”?

Ülalmainitud Messina terminoloogia-alastes ettepanekutes esitatakse gnostitsismi tuummõttena — keskse müüdina — järgnevad “omavahel seotud karakteristikud”: “ettekujutus jumaliku “sädeme” kohalolust inimeses [---], kes on tulnud jumalikust maailmast ja langenud siinsesse, saatuse, sünni ja surma maailma ning tuleb uuesti äratada enda jumaliku vastandpaarilise kaudu, et lõpuks saada taastatud. See ettekujutus rajaneb ontoloogilisel vaatel, et jumalik on arenenud lahti allapoole ja tema alumine äär (sageli nimetatud *sophia*’ks või *ennoia*’ks) on langenud saatuslikult kriisi ohvriks, mistõttu ta on pidanud tekitama siinse maailma, olgugi et mitte otseselt. Samas ei saa ta siis jääda huvituks selle maailma suhtes, sest ta peab jumaliku “sädeme” (sageli nimetatud *pneuma*’ks ‘vaimuks’) uuesti välja viima.” See kirjeldus puudutab tõepoolest üht olulist põhiideed, mille variatsioonirikaid muutumisi õpime tekstinäidete kaudu veel lähemalt tundma järgmistes peatükkides.

Tsitaadist juba nähtub, et gnoosise aluseks on dualistlik maailmapilt, mis määrab kõik gnoosise ütlused kosmoloogiliselt ja antropoloogiliselt tasandilt ning nõuab meie tähelepanu eeskätt selles suhtes. Dualism on kantud või täpsemalt öeldes, läbivalt haaratud monistlikust ideest, mis väljendub kirjeldatud jumaliku “sädeme” alla- ja ülesliikumises ning on inimese ja jumaluse võrdsustamise

alus (seda näitlikustab ettekujutus jumalinimesest). “Monistliku tagapõhjaga dualismi” on paigutatud gnoosise jumalaõpetus, mille määrab esmajoones ettekujutus “tundmatust jumalast” sealpool kõike nähtavat ja ligipääsetavat, ühtlasi hõlmates inglite ja teiste taevaste olendite “küllasuse” (*plêrôma*), olgu need personifitseeritud mõisted (abstraktsioonid) või hüpostaasid. Edasi mängib valitsevat rolli maailma loomine (kosmogoonia), mis tahab pakkuda seletuse inimese praegusele jumalakaugetele olekule ning seetõttu võtab tekstides palju ruumi. Dualistlikus maailmapildis on jumaliku pooluse — mida nimetatakse sageli “valguseks” — vastandkõlg “pimedus”, mida samuti kujutatakse väga erinevalt, põhiliselt väljendatakse aga füüsiliselt materia ja kehana (ihuna) või psühholoogiliselt “teadmatuse” või “unustusena”. Antijumala pooluse ala on gnoosises väga lai: see ulatub nähtava taevani ning hõlmab siinse maailma ja selle valitsejad, antijumala sulased, nende ees selle maailma looja oma abivägedega, planeetide ja sodiaagimärkidega. Hilisantiigi üldine maailmapilt oma ettekujutusega “saatuse” (kr *heimarmenê*) võimust, mis valitseb jumalaid, maailma ja inimesi, võetakse siin justkui sulgudesse ja varustatakse miinusmärgiga. See saab vanglaks, millest põgene mist pole, välja arvatud juhul, kui transtsendentse jumala ja tema abiliste vabastav akt avab “tee”, mida mööda inimene (rangelt võttes küll vaid väike osa inimesest, ja nimelt jumalik “säde”) saab pääsu. Siin juurdub gnoosise lunastusõpetus (soterioloogia), mis mõistetavalt nõuab süsteemides olulisemat osa, sest puudutab vahetult inimese olevikku. Lunastusvaldkonda on samuti kujutatud mitmesugustes vormides ja esitatud erinevalt. Siia ei kuulu mitte ainult ettekujutus hinge “taevaminekust”, vaid ka gnoosise õpetus lunastajast, mille üle tänini on teaduses ägedalt vaieldud. Just see valdkond on komplitseeritumaid teemasid gnostiliste tekstide esitusviisides. Ja lõpuks on gnoosisel kogu kosmoloogia ja soterioloogiaga tihedalt seotud “õpetus viimsetest asjadest”, eshatoloogia, mis ei seisne üksnes taevase hinge päästmises, vaid on ka kosmilise tähendusega.

Sellela on välja toodud vaid mõned gnostilise “ideoloogia” või mütoloogia põhijooned, mida vaadeldakse täpsemalt järgmistes peatükkides. Mainitud paljukujulisuse ja süsteemimoodustiste rikkuse tõttu ei ole ammendav esitus võimalik; peame piirduma

tähtsaimate joontega ning paljud küljed kõrvale jätma. Üht-teist tuleb veel kõne alla peatükis gnoosise ajaloost.

Mõistagi väärrib lähemat vaatlust ka gnostiline kogudusestruktuur ja kultus, hoolimata meie teadmiste vähesusest selle kohta. Just gnoosis annab meile tüüpilise näite ideoloogia ja sotsioloogia tihedast põimitusest. Korrektsuse huvides peaks meie käsitlusobjekti ajaloolise ja sotsioloogilise külje kirjeldus paiknema alguses, ent ühe sissejuhatause raames on see ebapraktiline ja läbiviidav vaid rohkete kordustega. Peale selle on esmalt oluline tundma õppida gnoosist temale iseloomulikus ideoloogilises väljendusvormis ning see saab sündida ainult fenomenoloogilises ülevaates, milles ajaloolised, kronoloogilised ja sotsioloogilised probleemid võib esialgu tagaplaanile jätta. Kõneleme sellest veel peatükis gnoosise ajaloost, kust lugeja saab informatsiooni järgnevalt nimetatud sektide ja nende tagapõhja kohta.

DUALISM

Religiooniajalugu tunneb mitmesuguseid ettekujutusi kahe rohkem või vähem sõltumatu jumaluse või printsiibi toimimisest, kes tehakse vastutavaks maailma erinevate olukordade eest. Üks tuntumaid on iraanlik-zoroastriitlik dualism, mis paneb maailma toimimise algusesse hea jumala ja kurja jumala ning laseb nende võitlusel valitseda maailma kulgu, kuni hea jumal saab aegade lõpul oma pooldajate abil võidu. See dualism on olulisel määral kindlasti eetilise suunitlusega, kuna ta omistab otsustava väärtuse usulis-moraalsele meelsusele ja hoiakule ning "hea" ja "kurja" vastuolu ei lange kokku "vaimse" ja "kehalise" ehk "materiaalse" vastuoluga, vaid läbib ka neid. Me näeme, et sellel dualismil on olnud suur mõju kujunevale gnoosisele. Teisiti on aga Platoni filosoofilisemalt orienteeritud dualismiga, mis sai väga tähtsaks kreeka mõtlemisele ja hiljem kogu hilisantiigile. Platon teab mõlemat olemistasandit: vaimseid igavesi ideid ja nende ajalikke materiaalseid (ruumilisi) jäljendeid, mis moodustavad kosmose; viimased tähendavad küll olemise kaotust, ometi kuuluvad loodu heasse ossa (halva osa eest tegi Platon lõpuks vastutavaks "halva maailmahinge"). See "ontoloogiline" või "metafüüsiline" dualism on samuti, nagu me näitame, gnostilise dualismi eeldus.

Lõpuks võiks viidata veel india dualismile olemise ja nähtumuse või saamise vahel, mida gnoosisesse mitmeti kaasa tõmmati, aga mis oma hoopis teistsuguse orienteerituse tõttu arvesse ei tule (tal on ühisjooni pigem platoonilise dualismiga). On veel terve rida teisi dualisme (rääkimata veel levinumatest lihtsatest kaksuskontseptsioonidest), mis on rohkem või vähem radikaalselt, segatult või dialektiliselt üles ehitatud ning mille tüpologia kuulub võrdleva usuteaduse huvitavale tööpõllule; ent meie kontekstis piisab nimetatutest.

Gnostiline dualism erineb eelmainituist eelkõige ühes olulisel punktis — ta on “kosmosevastane”, s.t tema käsituses on nähtav maailm koos oma loojaga ühemõtteliselt negatiivselt väärtustatud; see on kurjuse ja pimeduse riik. “Kurja” ja “materria” võrd-sustamine, mida iraanlik-zoroastriitlikus mõtlemises ei esine, on gnoosises aluskontseptsioon. Ka kreeka mõtlemisest pole leida niisugust keha-vaimu dualismi “maailmavastast” suunda, v.a teatavad orfilised õpetused, mida pole aga võimalik kindlalt dateerida. Kreeka käsitus on ühemõtteliselt “kosmost pooldav” ning seda hoiakut pole kaitsnud kosmose kuradistamise vastu ei keegi väiksem kui hilis- ehk uusplatonismi juhtmõtteleja Plotinos (3. saj. p.Kr). Traktaadis *Enneaadid* (I) on üteldud selge teravusega gnoosisse vastu: “Ja on kohatu kellelgi heita siinsele [maailmale] ette, et see pole ilus või et see pole parim kõigest, millel on keha; või jälle süüdistada tema [s.o siinse maailma] olemise põhjust, kui esiteks, ta on olemas paratamatult ja pole sündinud mingist kaalutlusest, vaid paremast loomusest, millele on loomuomane tekitada juurde enesele sarnast [---].”⁴ Kui siinne maailm ka täiuslik pole, kuna tal on üksnes osa kõrgemast olemisest ning ta on materriast hägustatud, siis on ta ometi maailmaplaani saadusena “nii ilus, et temast midagi ilusamat olla ei saaks” (*ibidem*, 12). Sama kehtib inimese kohta: ta on “niivõrd ilus loome, kui võrd ilus ta olla saab” (*ibidem*, 9). Teemaatiline traktaat *Gnostikute vastu* on võtnud kriitika alla eelkõige vaate, et kosmos ja selle looja olla halvad. Kosmose alanev astmestik ei anna mingit põhjust

⁴Plotinos, *Enneaadid* III, 2, 3. (Siin ja allpool on Plotinose tsitaadid tõlgitud kreeka originaalist, mis on paratamatult kergelt, kuid märgatavalt erinev Richard Harderi saksa tõlkest *Plotins Schriften* (1930–37), mida on kasutanud K. Rudolph. *Tlk.*)

madalamaid astmeid sõidelda või pilgata (*Enneaadid* II, 9, 13) ja nimetada seda “võõraks maaks” (*ibidem*, 11). Hirmudraama, mis nende arvates kosmose sfäärides toimub, “on naeruväärne ja kohatu, sest need sfäärid on säetud sulnilt” (*ibidem*, 13). Kuigi taevakehad on tulest, pole vaja neid seepärast veel karta (nagu gnostikud), sest kõiksuse seadus paneb piirid nende väele ja toimele; “tähtede diktatuuri” ei ole (*ibidem*). Halvimal juhul rikuvad nad maagiliste toimingutega (vannutamistega) “sealse maailma segamata puhtuse” (*ibidem*, 14). Nad arvustavad ettenägevust ja selle valitsejat, kui nad halvustavad (tulenevalt oma maailma-vaenulikkusest) kogu siinse maailma seaduspärasust, “nad teevad naerualuseks vooruse, mida on kujundatud aegade algusest alates, ning mõõduteadmise, nõnda et ei midagi ilusat ei jääks siin vaadata alles, nad on hävitanud mõõduteadmise ja õigluse” (*ibidem*, 15). “Sest mitte millelgi siin pole nende jaoks väärtust, see on millelgi teisel, millele nad kunagi järgnevad” (*ibidem*).

Sellest ühe platooniku poleemikast ilmnevad väga selgesti gnostilise maailmanägemise eripära ja vastavad tagajärjed. Kindlasti on gnostilisel ja platoonilisel käsitusel teatavaid ühisjooni, mida on praeguseks kerge tõendada Nag Hammadi tekstide põhjal, olgu kosmoloogias või psühholoogias, ent pole võimalik mitte näha kuristikku nende vahel. Gnostilise dualismi positiivne pool, millele vihjab viimane Plotinose tsitaat, on “kõrgem maailm”, mis — väga erinevalt ja diferentseeritult kujutatuna — tipneb uue jumala postuleerimises, kes on (seni) tundmatu ja mitte siinsest maailmast, vaid paikneb sealpool kogu nähtavat loodut ning on kõiksuse tegelik valitseja. Maailm pole tema looming, vaid mingi alamal astmel olemine. Ometi mõjutab jumal inimese lunastust eri viisidel, nagu me vaatleme veel allpool; siin väljendub jumala “ettenägevus” (*pronoia*). Gnoosise ettekujutus jumalast on loodud vastandiks kõigile seni “tuntud” maailmajumalatele, kes oma piiratuses — kõneldakse isegi nende rumalusest — ei tunne tõelist jumalat ning toimivad seetõttu nagu teda poleks. Maailmavälist vastujumalat, kellele antakse sageli iseloomulik adjektiiv “võõras”, saab õigupoolest kirjeldada üksnes negatiivselt või piltlikult, et väljendada tema positsiooni, mis on jäljendamatu ja vaba kõikidest sidemetest siinse maailmaga.

Hippolytose esituse järgi* on Basileides, üks kõige vaimurikkamaid gnostikuid (2. saj.), kõnelnud ürgalgsest, "mitteolevast jumalast". Tema noorema kaasaegse Valentinose kool väitis, et "nähtamatus ja inimesetus kõrguses on varemolev, täiuslik aioon (s.o maailmaülene olemus), keda nad nimetavad ka "ürgalguseks", "ürgisaks" ja "ürgsügavikuks" (*bythos*); see on haaramatu ja nähtamatu, igavene ja tekkimata (või: sünnitamata) ning on olnud sügavas rahus ja vaikuses lõpmatuid aegu (aioone)."⁵ Sellesarnaseid arusaamu jumala tundmatusest on esitanud vanemadki gnostikud, nagu Simon Magus ja Menandros. Gnoosise teoloogilises traditsioonis seisab ka Markion (2. saj. 1. pool), kelle "võõra jumala evangeelium" (Harnack) rajaneb (kurja) looja ja (hea) lunastaja-jumala selgel eristamisel ja kes kuulub kõige originaalsemate varakristlike mõtlejate hulka. Eriti mõjuvaid, vägagi erinevate varjunditega tunnistusi annavad meile hiljuti leitud kopti tekstid. "Kes kuuleb "jumalat", ei tunneta püsivat, vaid ta on tunnetanud seda, millel püsi ei ole," öeldakse *Philippose evangeeliumis*.⁶

Johannese apokrüüfi juhatab sisse ülendatud Kristuse sõnum:⁷ " [Tõeline] jumal, kõiksuse isa, püha [vaim], nähtamatu, kes on kõiksuse üle, kes on oma ajatuses, kuna ta [on] puhtas valguses, millesse ei saa pilku heita ükski silmavalgus. Temast, vaimust, on kohatu mõtelda kui mingist jumalast või nagu oleks ta mingit [kindlat] liiki. Sest ta on jumalatest ülem: ta on valitsus (*archê*), mille üle keegi ei valitse; sest keegi pole enne teda, ta ka ei vaja neid (jumalaid); ta ei vaja ka mingit elu, sest ta on igavene. Ta ei vaja mitte midagi, sest ta pole täielikuks tehtav, kuna tal pole olnud vajadust, et teda täiendataks, vaid ta on kogu aeg täielik. Ta on valgus. Ta ei ole piiratud, sest pole kedagi enne teda, et panna talle piirid. [Ta on] mitteotsustatav, sest pole kedagi enne teda, et tema üle otsustada. [Ta on] mõõdetamatu, sest ei keegi teine, kes

* Vt Hippolytose teos märkuses 1. *Tlk.*

⁵ Eirenaios, *Adversus haereses* I 1.

⁶ *Nag Hammadi Codex* II 3,101,27–29.

⁷ *Berliner Codex (Papyrus Berolinensis 8502)* (Till 1972), lk 22jj, või 84jj. W. Tilli tõlge on (kergelt muudetuna) ära trükitud: Unnik 1960: 185jj. M. Krause tõlge, mida korduvalt järgin, leidub: Foerster 1969: 141jj. Nurksulud märgivad lisandusi tekstilünkades.

võinuks olla enne teda, pole teda mõõtnud. [Ta on] nähtamatu, sest keegi pole teda näinud. [Ta on] igavene, kes on alati. [Ta on] kirjeldamatu, sest keegi pole teda haaranud, et teda kirjeldada. Ta on mõõdetamatu valgus, puhas, püha puhtus, kirjeldamatu, täiuslik, ajatu. Ta ei ole täiuslikkus ega õndsus ega jumalikkus, vaid ta on miski, mis on palju ülem kui see. Ta pole lõpmatu ega ole ta ka piiratud, vaid ta on miski, mis on ülem kui see. Ta ei ole kehaline, ta ei ole kehatu. Ta ei ole suur, ta ei ole väike. Ta ei ole mõõdetav suurus, ta pole olemus: keegi ei suuda teda mõistusega tabada. Ta ei ole üleüldse midagi, mis on, vaid miski, mis on ülem kui see. Mitte et ta oleks ülem iseeneses, vaid kuna ta on enesele ainuomane, pole tal osa mingis aioonis (ajavahemikus). Aeg ei ole talle omane, sest kellel on osa aioonis, selle on vorminud teised. Ja temale pole aega osaks antud, sest üheltki jaotajalt ta [midagi] ei saa. Ja ta [ka] ei vaja midagi. Tema, kes ihkab vaid iseennast, valguse täielikkuses, mõistab puhast valgust. Piiritu suurus, igavene, igavikuandja; valgus, valguseandja; elu, eluandja; õnnis, õndsuseandja; tunnetus, tunnetuseandja; hüve kõikidel aegadel, hüveandja, hüvetegija; — niisiis mitte, et tal see on, vaid et ta seda [ka] annab —; halastus, mis halastab; arm, mis annab armu; piiritu valgus — mida peaksin sulle ütlema tema, haaramatu kohta?” (Till 1972: 22,19–26,2.)

Eugnostose kirja koostaja kõneleb “tõe jumalast” samasugusel viisil, kuulutades ta lunastavaks tunnetuseks vastu kõiki filosoofilisi õpetusi: “See, kes on, on kirjeldamatu, ükski ürgjõud (*archê*) pole teda tundnud, ükski vägi, ükski alam, ei ükski loodu aegade algusest saati, peale tema enda.”⁸ Ta on vastandatud kõigele, milles on kaduvus või vaegus, sõltuvus või piiratus. Teda nimetatakse küll “kõiksuse isaks”, aga tõepärasemalt pole ta “isa”, vaid “esiisa”. Ta on kogu teadmise algus ja selle läte, mis on ilmne.

Samasuguse jumalaõpetuse esitab *Kodex Jung*’i* valentiniaanlik 4. traktaat, nn *Tractatus tripartitus* (“Kolmeosaline traktaat”), mis juhatatakse sisse erakordselt raskepärase refleksioo-

⁸*Nag Hammadi Codex* III 3,71,13–18. M. Krause (vt märkus 7, *tlk*), Foerster 1969: 37jj; W. Till, *Sophia Jesu Christi* (Till 1972: 83j (või 206jj)).

**Nag Hammadi raamatukogu* I koodeks. *Tlk*.

niga. "Isa" eksisteeris juba "enne, kui midagi muud veel ei olnud peale tema." Kasutades gnoosises sagedast "juure" kujundit ürgalguse kohta, nimetatakse teda "kõiksuse juureks", mis toob esile puud, oksad ja viljad, millega on mõeldud *plêrôma*'t.* "Tema on ainus isand ja ta on jumal, sest keegi pole tema jumal ja keegi pole ta isa. Sest teda pole sigitatud [---]."9 Neid ütlusi on kasutatud aga üksnes ülekantud tähenduses (mitte "legitiimsel viisil"). "Ükski nimi, mida mõistetakse või nähakse või haaratakse, ükski neist ei sobi talle, isegi kui need on väga uhked, hiilgavad, austatud. Kindlasti on võimalik ütelda neid [nimesid], tema kuulsuseks ja [tema] auks, nii nagu keegi on suuteline ülistama. Ent mõistagi teda, nii nagu ta oleleb ja nagu on ja millisel kujul, teda ei taba ükski mõistus ning ükski sõna ei suuda teda edasi anda, ükski silm ei suuda teda näha, ükski keha ei suuda teda haarata temaomase lipipääsmatu suuruse tõttu ja temaomase saavutamatu sügavuse tõttu ja temaomase mõõtmatu kõrguse tõttu ja temaomase haaramatu laiuse tõttu."10

Need näited, mida oleks kerge lisada — kasvõi mandalaste** kirjutistest — osutavad, et gnostilise jumalakäsituse dikteeris vastandumine kõigile senistele kontseptsioonidele ja nõnda on sellel revolutsiooniline iseloom. Kindlasti on gnoosise terminoloogia tänuvõlglane oma kaasaegsele filosoofiale; samuti on tõendatavad teatavad kokkulangevused maailma ülesehituses (Plotinos teab seda väga täpselt); ometi pole võimalik mitte kuulda selle taga seisvat maailmavaenulikku tooni. Meie edasises käsitluses saab see veel selgemaks. Vastavalt üksnes negatiivselt kirjeldatavale "kõrgeimale olemusele", "tundmatule jumalale", ilmutatakse tema saladus vahendajate kaudu väljavalitutele, kellele saab seeläbi võimalikuks (seni) tundmatu "tunnetus". Seetõttu pole gnostiline

* Kr πλήρωμα — täius; jumalik sfäär, mille moodustavad kõrgem jumal ja aioonid; ülemaine maailm, kust pärineb inimese vaim ("Kreeka-eesi gnostilise terminoloogia sõnastik". — J. Lahe. *Gnoosis ja algkristlus*. 2000, lk 221). *Tlk*.

⁹ *Nag Hammadi Codex* I 4,51,24–28.

¹⁰ *Ibidem*, 54,2–23. Kasser jt 1973: 51jj (tekst); 177jj (saksa tõlge (R. Kasser ja W. Vycichl)).

** Mandalased — gnostiline sekt, mis ainsana eksisteerib tänapäevani, asualaga Iraanis ja Iraagis. *Tlk*.

jumalaladee mitte üksnes maailmavaenuliku dualismi saadus, vaid see on ühtlasi esoteerilise tunnetusmõiste konsekvents: “gnoosis” vahendab saladust ja viib välja teadmatusest tõelise jumala kohta.

Dualism valitseb kogu gnostilist kosmoloogiat, eelkõige suhet loodusse ja loojasse. Siiski on selle väljaarendamine süsteemiti erinev, kohati isegi vastandlik. Eelkõige ilmneb see kurja ja materia kohas maailma ülesehituses. Kui ühes gnoosise valdkonnas — mandalaste ja manilaste õpetuses — on kaks põhijõudu, mis on olnud ürgalgusest saadik ja on mütoloogiliselt väljendatud kui valguse riik ja pimeduse riik ning mis teineteisega kokku puutudes pigem juhuslikus aktis panevad sel kombel alguse saatustlikule maailmakäigule, siis teistes süsteemides on kurjade ja pimedate jõudude tekke põhjus astmeline allalangemine kõrgeimast jumalusest (“tundmatust jumalast”). Hans Jonas* on esimese tüüpi nimetanud “iraanlikuks”, kuna see on vormilt väga lähedane iraanlik-zoroastriitlikule dualismile. Mõlemad äsja mainitud gnostilised religioonid esindavad seda tüüpi kõige paremini (ka *Pärlilaul*** ja *Saalomoni oodid* kuuluvad siia). Et see tüüp on mõjutanud ka ülejäänud süsteeme ning on olnud nende spekulatsioonide lähtepunkt, jääb siinkohal puudutamata. Teise vormi on Jonas selle geograafilise leviala järgi nimetanud “süüria-egiptuse tüübiks”. Siia kuulub enamik meie tekstidest, sh Nag Hammadi tekstid. Nende ühine tunnus on idee allapoole liikumisest, mille lähe paigutatakse eri viisidel jumalusse endasse kui sisemisse enesepaljundusse ning mis lõpuks viib purunemiseni valguseriigis, mille tulemusena omakorda tekib maine maailm ja seda teenivad jõud. Kuri ei ole siin preeksistentne printsiip, vaid (Jonase järgi) “pimedam olemisaste”, “vähendatud jumalikkus”.

Sellele astmele, mis esitab maailmaloomisprintsiipi, peetakse iseloomulikuks tunnuseks “teadmatust”, partikulaarsust, “enese-ülendamist” ning selles ilmneb “tunnetuse” seisukohalt vaadatuna jumalavastane positsioon. Protsessi üksikasjadega tegeleme järgmises peatükis. Siinkohal peaks olema selge, et nende süsteemide

*Hans Jonas — mõjukamaid saksa gnoosise-uurijaid. Peateos: *Gnosis und spätantiker Geist*, Bd. I (1934), Bd. II (1954). *Tlk.*

***Pärlilaulu* kommenteeritud tõlge eesti k-s U. Masingult vt *Studia ecclesiastica orientalia*, 1986, lk 16–28. *Tlk.*

dualismi tuleb näha eeskätt jumala ja looja või jumala ja maailma eristamises, mitte jumala ja saatana eristamises (kes võib veel esile astuda). On pikematagi mõistetav, et siin taga peitub antikosmiline idee, mis ei ilmne hiljem üksnes dualistlikus antropoloogias, vaid ka maailmast ärapöördumise praktikas. Maailm on sündinud jumalikust traagikast, disharmoonias jumalariigis, õnnetuse süül, millesse inimene on mässitud ja millest ta peab vabanema.

Ka teisel tüübil on mõistagi oma spetsiifiline ettekujutus, mida selle põhiprintsiibi, "esiletuleku" (lad. *emanatio*) järgi võib nimetada "emanatsioonistlikuks". Nimelt arvestab ta ürgse matera olemasoluga, mida on enamasti piltlik-piibellikult kirjeldatud kaosena. On küll püütud ka seda tuletada kõrgematest jõududest, millegi sellise kaudu nagu psühholoogiliste seikade (kirgede) iseseisvumine, ent needki püüdlused seostavad viimse madalaima vastaspooluse kõrgeima jumala absoluutse vaimse olemisega. Gnoosises, nagu ka hilisplatonismis, suubub kõrgeima jumala eneseväljendus lõplikuks muutumisse ja ainstumisse. Ent see pole midagi loomu poolest ette nähtut, ei ole "ettenägevusest" (*pronoia*) määratud sündmus, nagu seda mõistab näiteks Plotinos, vaid kriisist mõjustatud akt, millel on maailma ja inimese jaoks negatiivsed tagajärjed.

Eeltoodud põhjustel valitseb dualism täielikult ka gnoosise antropoloogiat. Selge eraldusjoon eristab siingi inimese kehalishingelist ning vaimset osa. Viimane on veelgi kitsamalt piiratud "mittemaiseks iseks", jumalikuks ürgpõhjaks või inimese "sädemeks", mis on aktiveeritav üksnes "tunnetuse" (*gnōsis*) kaudu ning on lunastuse pant. Nii nagu ülemaisele on tunnuslik rangete siinsest ärapöördumine ja isegi maailmalunastuse suundumus, nii on see tunnuslik ka jumalik-vaimse teisepoolsuse riismeile, mis on jäänud inimesse. Samamoodi on ka paralleelsusega keha ja maailma vahel: siingi vastab makrokosmos mikrokosmosele ning vastupidi. Vastavus ulatub terminoloogiassegi. Kohati on raske lahus hoida — nt mandalaste tekstides — individuaalseid ja üldistavaid ütlusi ainelis-kehalise olemise kohta: keha kirjeldatakse maailmana (s.t negatiivselt) ja vastupidi. Aadama põhjal võib esitada maailma saatust tervikuna, aga vastupidiselt ka lunastuskäiku. Siitki on näha gnostilise mõtlemise dualistlik põhistruktuur.

Kirjandus

- Bianchi 1967 = *Le Origini dello Gnosticismo. Colloqui di Messina 13-18 Aprile 1966. Testi e Discussioni*. Ed. U. Bianchi. (Studies in the History of Religions, Supplement to Numen XII.) Leiden (21970)
- Eltester 1969 = *Christentum und Gnosis: Aufsätze*. Hrsg. von W. Eltester. (Beiheft zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 37.) Berlin
- Foerster 1969 = *Die Gnosis*. Bd. I: *Die Zeugnisse der Kirchenväter*. Hrsg. von W. Foerster. Unter Mitarbeit von E. Haenchen und M. Krause. Zürich: Artemis Verlag
- Kasser, R., M. Malinine, H. - Ch. Puech, G. Quispel, J. Zandee 1973. *Tractatus Tripartitus, I. De Supernis. Codex Jung f. XXXVI-LII*. Bern
- Nag Hammadi Codex = *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices*. Published under the Auspices of the Department of the Antiquities of the Arab Republic of Egypt in Conjunction with the UNESCO. 10 vols. Leiden, 1972-1977
- Till, Walter 1972. *Die gnostischen Schriften des koptischen Papyrus Berolinensis 8502*. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 60/2.) 2., erw. Aufl. bearb. von H.-M. Schenke. Berlin
- Uunik, Willem Cornelis van 1960. *Evangelien aus dem Nilsand*. Frankfurt-am-Main: Scheffler

KURT RUDOLPH (sünd. 1929) on saksa religiooniajaloolane, XX sajandi mõjukamaid gnoosise-uurijaid. *Dr. theol.* (Leipzig, 1956), *Dr. phil.* (Leipzig, 1958), habilitatsioon 1961. Religiooniajaloo professor Leipzigi 1963-1984, California ülikoolis Santa Barbaras 1984-1986, alates 1986 Marburgis.

Teoseid: *Die Religionsgeschichte an der Leipziger Universität und die Entwicklung der Religionswissenschaft* (1961); *Die Mandäer* (1960-1961); *Theogonie, Kosmogonie und Anthropogonie in den mandäischen Schriften* (1965); *Die Gnosis* (1977, inglise keeles 1983); *Historical Fundamentals and the Study of Religions* (1985) ja *Gnosis und spätantike Religionsgeschichte: Gesammelte Aufsätze* (1996).

SAKSA LUULETAIDEST

Jakob Michael Reinhold Lenz

Tõlkinud Ain Kaalep

Püüa see kinni, muusa, see üllas mõte —
neid enam ei olegi ju,
nende õed on kreeklastel, roomlastel
ja etruurlastel kinni püütud,
suurema osa on tabanud julged britid,
eesotsas Shakespeare,
nad on minema kantud nagu sabiini neiud,
mõni võetud teistki korda,
ent nad polnudki enam neitsid.

Oo, leina, leina, Saksamaa,
õnnetu maa! nii kaua seisnud sõotis!
Viljakad naabrid õitsevad su ümber
nagu kullaküllased künkad ümber raba,
nagu noored lasterikkad naised
ümber oma vanema õe,
kes on vanatüdrukus jäänud.

Über die deutsche Dichtkunst.

Oo Homeros, oo Ossian, oo Shakespeare,
oo Dante, oo Ariosto, oo Petrarca,
oo Sophokles, oo Milton, oo teie teiste vaimude seas:
Pope, Horatius, Poliziano, Prior, Waller!
Andke mulle tuhat keelt tuhande nime jaoks,
ja iga nimi on üks julge mõte —
üks mõte — meie tänapäeva luuletajate
tuhandet mõtet väärt.

Saksamaa, vaene Saksamaa,
sinu pinnast on tõusnud mõni tõbine taidetaim,
mõni kahvatu õis
selle küljes kõikumas, tuulte sasida,
mis küpsenultki kannab
vaid kaks tera geeniust:
kui luuletan mina ja - -

Oo, ma hooplesin liigagi palju,
kui vaid ähmane koit
ruskest taevast mulle lahket nägu näitas.
Noor lill, nii mina mõtlesin,
mis mahlu sa kõik tunned tõusmas,
mis õiena puhked sa päeval,
sina, Saksamaa rõõm ja Liivimaa uhkus!

Kui siis päev aga tuli,
tõmbusid häbiga tagasi mu õied,
sest oma kõrval omaenda peenrail nägin
mõnd õde lehitamas oma põue hingust,
naeratamas malbes punas.

Ja kui keskpäev taas minu peale vaatas
ja ma märkasin naaberpeenrail
võõraste lillede taevaehteid,
tajudes nende inglihõngu,
imet silmile, sõormeile, meelile,
sulnist imet isegi uhkele külmale mõistusele —

oo, kuis tundsin siis, et vaid liivatera
on mu juurte pinnaks, vaid vihmatiba
on kõik minu mahl, vaid liblikatiivatolmukübemed
on kõik minu ilu ehted! —

Võtke vastu minu kannel,
oo Saksamaa tammed, ja laske puutuda
mõnel Petrarca toonil ta võrisevaid keeli,
et laulda minule matuselaulu —
kuulsuseta ma surra tahan,
kõige kõledama kõrbe süngesse orgu
keskõösel unele heita — ei mingit noorukite ringi
ärgu liikugu nooruki haua ümber ega
mingid neiud ärgu kastku seal kasvavaid lilli,
ärgu keegi seal valagu järelkuulsusepisaraid
minule, kes ma olin nii uljas — nii hulljulge,
et minagi sõandasin luuletada!

Ja sina, mu geenius, kui Jumal pidanud mind
on vääriliseks olema see, keda sa saadad,
kaitse sina, mu ustav eluteekaaslane,
kaitse mu üksildast hauda,
et ei eksiks sellele eales õndsate riigist
Shakespeare'i põlev pilk
ega Ossiani sünge säraga silmad
ega Homerose verevalt välkuv vaade —
siis ei pea seal all minu põrm
häbi tundma, et luuletada sõandasin kord ka mina.

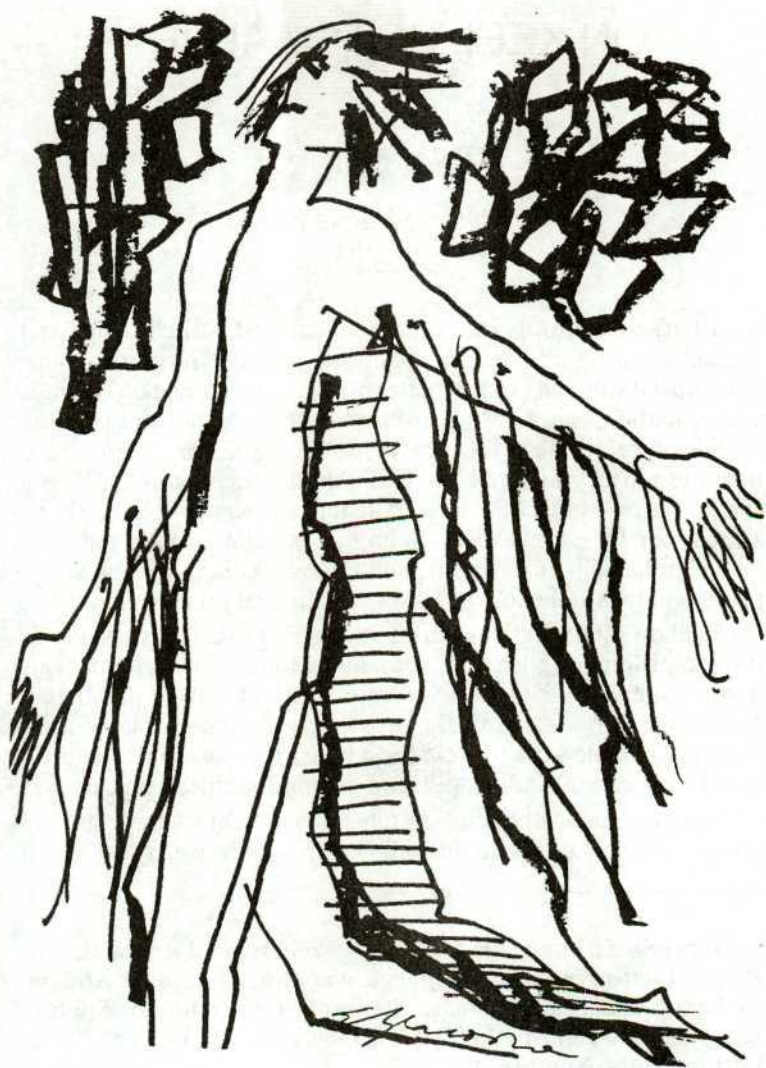
JACOB MICHAEL REINHOLD LENZI (1751–1792) 250. sünniaastapäeva auks peetud kolmepäevane konverents “Torm ja tung Liivimaal”, seostatud Kristian Jaak Petersoni, tema pool sajandit noorema hingsugulase 200. sünniaastapäevaga, oli üks neid järjekordseid rahvusvahelise tähtsusega suuri kultuurisündmusi Tartus, mida enam-vähem märkamata jättis meie oma kultuurist võõrduv ajakirjandus. *Akademia* kavatses selle kunagise tartlase pärandi juurde veel tagasi tulla — konverentsi materjalid väärivad seda igati —, eelnevas on Lenzi aga tutvustatud luuletajana.

Tõlgitud tekst on omasugune “tormi ja tungi” liikumise manifest. Erielist huvi tohiks pakkuda selle inglise orientatsioon — seni saksa kirjanduses kehtinud prantsuse orientatsiooni vastu! Saksa oma kirjanduse saavutusi ei mainitagi — Lenz oli ju Goethe põlvkonnakaaslane (nende vahel olid muide väga heitlikud isiklikud suhted), kes vaevalt n-ö klassikalise ajajärgu alguseni elada jõudis. Veel tunti sakslaste mahajäämust. Ja veel kasutati sõna *geenius* selle algses tähenduses ‘kaitsevaim’.

Veel mõni selgitus selle teksti juurde:

etruurlaste all mõeldakse muidugi itaallasi (kelle renessansikultuuri keskus oli ju Firenze Etruurias); mainitud kirjanikest on tänapäeval peaaegu unustatud itaallane *Angelo Poliziano* (1454–1494), inglased *Matthew Prior* (1664–1721) ja *Edmund Waller* (1606–1687).

A. Kaalep

EERO IJAVOINEN

MILLE POOLEST ON KEEL SOTSIAALNE?

Tyler Burge

Tõlkinud Herdis Kirk

Käsitlen selles artiklis kaht piiratud tähendust, milles keele-, eriti semantikaurimine on osalt sotsiaalse nähtuse uurimine. Need tähendused sobivad kokku mõttega, et keeleuurimine on osa indiviidi psühholoogiast. Ma kaitsen seda seisukohta teatud ilmsete faktide alusel inimestevahelise vastasmõju kohta ning teatud elementide alusel minu poolt mujal esitatud vaatepunktist: keele semantika on osalt sõltuv üksikkõnelejate ja nende füüsilise keskkonna vahelistest suhetest. Suurem osa sellest, mida ma ütlen keele kohta, käib ka indiviidi psühholoogia kohta. Vaatlen kõigepealt kaht taust-tähendust, mille kohaselt keel on sotsiaalne.

Keel on sotsiaalne, sest teiste inimestega suheldes on keeleõppimine psühholoogiliselt paratamatu. Mõned filosoofid on väitnud rohkemgi: olevat olemas mingi kontseptuaalselt paratamatu suhe keele õppimise või oskamise ja kogukonnas eksisteerimise vahel. Ma ei ole selle vaatekohaga nõus. Eeldan ainult, et see, et me ei saa keelt üksinda õppida, on psühholoogiliselt oluline fakt.

Keel on sotsiaalne teiseski tähenduses. On olemas jämedakoeline ühiselt tunnustatud hulk keeli — inglise, saksa ja nii

Wherein Is Language Social? — *Propositional Attitudes: The Role of Content in Logic, Language, and Mind*. Ed. by C. Anthony Anderson and Joseph Owens. Stanford: Center for the Study of Language and Information Publications, 1990, pp. 113–130. (CSLI Lecture Notes, Number 20.)

Copyright ©1990 by Tyler Burge

Avaldame autori nõusolekul.

edasi — ning nende dialekte, mis on teatud ebamäärases mõttes sotsiaalsetes gruppides ühiselt kasutatavad. Loomulikult kaasnevad üldtunnustatud keelte kui süstemaatilise uurimise objektide käsitlemisega probleemid. Keelte tavapärase jaotus ei vasta mitte mingitele olulistele keeleliste eristustele.

Kuid see küsimus on küllalt keeruline. Uurides keelt või dialekti süstemaatiliselt, ei määratle me tavaliselt, kes kasutab antud konstruktsiooni, ja eeldame tavaliselt, et suurel hulgal keelekasutajatel on ühine tagapõhi — isegi kui uurime asju, mis ei ole inimkonnale ühised. Näiteks ajaloolistes uurimustes peame abstraheruma individuaalsest kasutusest, et saada üldse mingit üldistust. Meil lihtsalt pole piisavalt teadmisi individuaalse keelekasutuse veidruste kohta, et saada sellest huvitavat teemat: peame uurima selliseid asju nagu sõna ajalugu, mõistes seda tavamõistlikult, individuaalset kõrvale jättes. Semantikas esitatakse jälle loomuliku keele osutus- ja tähendusteooriaid, peaaegu täielikult arvestamata isikupäraseid kõrvalekaldumisi, isegi nähtuste puhul, mis mitte mingil juhul ei ole universaalsed ega kogu inimkonnale omased.

Need teoreetilise kasutuse faktid lubavad oletada, et dialektide ja teiste keeleliste üksuste võtmises abstraktsioonidena mingit laadi sotsiaalsetest muustritest on mingi teoreetiline iva. Võimalik, et abstraktsioonid õigustavad mõtet, et individuaalset varieerumist kui segavat asjaolu saab käsitleda siis, kui esialgne teoretiseerimine on tehtud. Ma arvan, et selles seisukohas on oma mõte. Mitte miski, mida ma väidan, ei ole sellega vastuolus. Kuid selline vaatenurk on piiratud. Ta saab anda vaid väga ebatäieliku pildi.

Üks piiratud allikas tuleneb arvukate mitteuniversaalse keelekasutuse aspektide suurest mitmekesisusest mis tahes inimgrupi seas. Näiteks ei kasuta inimesed täpselt ühesugust sõnavara. Tihhti kasutatakse sõnu isikupäraselt ja see vabastab nad mis tahes sotsiaalselt aktsepteeritud standardi kohasest hinnangust. Sellised keelemoonutused põhjendavad kulunud arusaama, et ei tohi suruda "imperialistlikult" peale enamuse keelekasutust, et sobitada üksikisiku variatsioone standardiseeritud mudelisse. Ainuüksi need kaks asjaolu muudavad tõenäoliseks selle, et kunagi ei räägi kaks inimest mis tahes loomuliku keele või dialekti üht ja sama "versiooni".

Individaalse keelekasutuse varieerumisel on üks üldine alus. Keeled on sõltuvuses indiviidide kogemustest, kasutusest ja psühholoogilisest struktuurist. Näiteks üksikisikute sõnade tähenduste varieerumine on tähenduse ja uskumuse lähedase suhte loomulik tulemus. Kuigi selle vahekorra täpne iseloom on vaieldav ja kuigi intuiitiivselt tähendus ei varieeru nii kergesti kui uskumus, on tähenduse mõningane varieerumine koos indiviidi uskumusega vältimatu. Tähenduse ja uskumuse vastasmõju on tegelike keelte ja psühholoogia vastasmõju erijuhtum — psühholoogia kohta võib esitada samaladseid väiteid individaalse varieerumise osas. Seepärast on usutat, et keele uurimisel peab uurima üksikisiku keeli ehk idiolekte.

Need kaalutlused viitavad, et tuleks püüelda nii keele universaalsete aspektide teaduse kui keele mitte-universaalsete aspektide uurimise poole, kusjuures mõlemad on kohandatud üksikõnelejate (keele)kasutuse ja psühholoogiaga. Olen siiani sama meelt. Mõned on aga teinud edasise järelduse, et sellise programmi liigi-individueerimise* meetod on sõltumatu igasugustest indiviididevahelise sotsiaalse vastasmõjuga seotud kaalutlusest. Ma väidan allpool, et see järeldus pole õige.

Viimati mainitud järeldus võib olla sisendatud Chomsky süntaksiuurimise metodoloogia poolt. Tegelikult on Chomsky ettevaatlikum. Ta on veendunud, et *universaalse grammatika* uurimine, mida saab uurida üksikisikute eripärasustest sõltumatult, ja keeleteadus (vähemalt selline keeleteadus, mida tema järgib) — nii üldine kui individaalne — on osa indiviidi psühholoogiast.¹ Ma väidan, et sotsiaalsed tegurid võivad keerulisi teid mööda siseneda indiviidi psühholoogiasse ja idiolektide semantikasse.

Erinevalt paljudest filosoofidest ei leia ma, et Chomsky metodoloogia oleks ekslik. Tema vaatepunkt, et keelelised struktuurid on tõelised, et mõned neist on universaalsed ja et nad on mentaalsed struktuurid, näib mulle olemuslikult usutavam kui selle alter-

*Individueerimine (*individuation*) tähendab mingit liiki asja eristamist mingit teist liiki asjast. (Antud lauses peetakse silmas ühe liigi [*kind*] eristamist teisest.) *Toim.*

¹Vt Chomsky 1986: 18. Chomsky tunnistas "keeleeurimise teiste meetodite" võimalikkust, "mis hõlmavad sotsiaalset struktuuri ja vastasmõju." Chomsky keeleeurimise metodoloogia läheb tagasi teose Chomsky 1965 juurde.

natiivid.² Aga argumendid, et me võime rääkida ainult juhuslikus vastavuses keeleteaduses postuleeritud struktuuridega või et pole olemas süntaksi universaalsuse uurimise teaduslikku meetodit või et generatiivkeeleteadusel ei ole kohta psühholoogias, näivad mulle ebaseaduslikud ja annavad tunnistust ekslikust metodoloogias. Ma ei hakka neid argumente vaatlema.

Universaalse grammatika uurimine toetub teatud lihtsustatud idealiseeringutele. Siinse arutlusega enim seotud idealiseeringu korral püütakse mööda libiseda kogukonna keelekasutusega seotud varieerumisest ja "mürast". Keeleteadlane vaatleb idealiseeritud "kõne kogukonda", mis on "ühtne" — oma keelepraktikas sisemiselt kooskõlaline (vt märkus 1). Eitamata seda, et üksikisikud on kogukonna liikmed ja et nad saavad areneda küpseteks keelekasutajateks ainult seetõttu, et nad seda on, püütakse seda idealiseeringut rakendades uurida üksikisikut täiesti sõltumata teiste tegelikust kohalolekust. Iga antud üksikisikut võetakse kui esindajat, kellel on universaalsed keelelised võimed ja tunnetuslikud struktuurid. Eeldatakse, et indiviididevahelise varieerumise taga on ühine algne keelevõime, mis on küllalt spetsiifiline, et omada teatud kindlaid struktuurilisi tunnuseid ja et see on võimeline keeleliselt edasi arenema teatud piiritletud ja täpsustataval viisil. Variatsioonid individuaalses grammatikas arvatakse tulevat parameetrite kindlaksmääramisest mingis piiritletud võimaluste hulgas.

Praegusi eesmärgi arvestades olen ma nõus selle idealiseeringuga universaalse grammatika kohta. Õnnestunud kohaldamise tõttu puhtas keeleteaduses ja arengulises psühholingvistikas on see saanud olulist toetust. (Ma teen pärastpoole oletusi seoses piirangutega idealiseeringu rakendamisel individuaalsele süntaksile; vrd märkus 4.) Ma usun, et selle idealiseeringuga kaasikäival metodoloogial on mõningaid rakendusi semantika universaalsetele ja individuaalsetele aspektidele. Ent ma arvan, et siin on olukord keerulisem. Arvan nimelt, et suhted teistega tõesti mõjutavad mõningate semantiliste liikide individueerimist. Vaat-

²See vaade pole sõltuvuses üksnes intuiitivsetest keelelistest andmetest, vaid ka arengu, õppimise, psühholoogilise lihtsuse, keele puudulikuse, psühholoogilise töötluse jne uurimisest. Vaata näiteks Chomsky 1982: 1. ptk.

lemaks sotsiaalsete elementide rolli semantikas, tahan ma alustada kaugemalt.

Viimastel aastatel olen ma esitanud argumente selle poolt, et paljude meie mõtete loomus on individueeritud *mitte-individualistlikult*. Mul tuleb need argumendid siin eelduseks võtta. Aga vastavalt nende ühisele järeltulele sõltub paljude intentsionaalset liiki mõtete individueerimine keskkonna loomusest, millega me oleme vastasmõjus. See, millist informatsiooni me töötleme — näiteks millised tajumused meil on —, sõltub empiirilise maailma omadustest, millega inimesoo liikmed normaalselt on oma tajukogemuste kaudu vastasmõjus. Empiirilised mõisted, mille abil me mõtleme, on osalt määratud suhete kaudu nende asjade liikidega, millest me mõtleme.³

Seda vaadet on kerge segi ajada ühe teise, endastmõistetavama vaatekohaga. On selge, et kui ei toimuks vastasmõju empiirilise ja sotsiaalse maailmaga, ei oleks meil selliseid mõtteid nagu praegu. Meie mõtted ja tajumused on keskkonnast põhjuslikult sõltuvad. Minu vaade ei käi üksnes põhjuslikkuse kohta, vaid puudutab individueerimist.

Lihtsaim viis individueerimise kohta käiva teesi eristamiseks põhjuslikkuse kohta käivast on, kui räägime individueerimisest kaasnemise [*supervenience*] seisukohalt. Meie mõtted ei kaasne meie keha loomuse ega ajaloo, vaadelduna keskkonnast eraldi, järgnevas mõttes: on põhimõtteliselt võimalik, et kellelgi oleks olnud tegelikult erinevad mõtted, isegi kui kehal oluks samasugune molekulaarne ajalugu, kirjeldatuna lahus ta suhetest laiema füüsilise keskkonnaga. Samad keemilised mõjud meie kehadele võinuksid olla põhjustatud teistsugustest algtingimustest (sealhulgas võib-olla, kuid mitte tingimata, teistsugused põhjuslikud seadused). Individueerimise kohta käiv tees ei seisne mitte ainult selles, et tegelikud mõtted (nagu tegelikud keemilised mõjud) sõltuvad keskkonna tegelikust loomusest. Isegi kui mõjud oleksid keemiliselt samad olnud, on mõningate mõtete puhul võimalik, et

³*Mitte-individualistlikust* ei tulene selles kontekstis tingimata *sotsiaalne*. Keskkond võib olla kas füüsiline või sotsiaalne ümbrus. Ma vaatlen alustuseks üksnes füüsilist ümbrust.

Argumente individualismi vastu, mida ma eeldusena võtan, võib leida mu artiklitest Burge 1979, 1982, 1986a, 1986b ja 1986c. Eri argumendid toovad välja erinevaid vastastikuseid sõltuvusi keskkonnaga.

informatsiooni keskkonna kohta, mida kannavad meie vaimuseisundid, oleks olnud teistsugune — kui nendele mõjudele keskkonnas põhjuslikult eelnenu oleks olnud asjassepuutuvas osas teistsugune. See, mis liiki mõtet keegi mõtleb, ei kaasne keha füüsilise ülesehitusega, vaadelduna sõltumatult ta suhetest keskkonnaga. Mõtteliigid on individueeritud viisil, mis sõltub meie suhetest füüsilise keskkonna liikidega. Sellest vaatepunktist lähtudes ei ole niisiis ka indiviidi psühholoogia täiesti individualistlik.

Kaasnemise ebaõnnestumine ei sea kuidagi kahtluse alla mentaalsete struktuuride neuraalse või bioloogilise realiseerituse uurimist. Kaasnemise ebaõnnestumine nõuab ainult, et teatud mentaalsete struktuuride identsus oleks sõltuvuses indiviidi ja keskkonna vahelistest suhetest. Südame identsus sõltub ta funktsioonist kogu kehas — suhetest teiste kehaosadega väljaspool südant. Üldjoontes samamoodi sõltub mõnede mentaalsete liikide identsus nende liikide suhetest entiteetidega väljaspool indiviidi keha. Nad sõltuvad kognitiivsest funktsioonist, informatsiooni saamisest keskkonnas umbes samuti, nagu liik *süda* sõltub oma individueerimise osas südame funktsioonist kehas, kus ta paikneb.

Kaasnemise ebaõnnestumine ei too samuti kaasa seda, et indiviidi psühholoogia, mis ei pea oma liike indiviidi kehaga kaasnevaks, peaks uurima suhteid üksikisiku ja keskkonna vahel — või osutama neile teoreetiliselt —, mida eeldatakse tema liikide individueerimisel. Psühholoogia võib käsitada neid liike kui primitiive, jättes nende eeldatud individueerimistingimused mingile teisele teadusharule või filosoofiale. Ma usun, et see lähenemine on sageli õige.

Argumente mentaalsete liikide anti-individualistliku individueerimise poolt võib suhteliselt ilmsel moel laiendada, näitamaks, et suur osa semantikast ei ole puhtalt individualistlik.⁴

⁴Kas süntaktilised elemendid ja struktuurid on individueeritud individualistlikult? Küsimus on lähedane süntaksi autonoomia teemale. Kuid neid kahte küsimust ei tohiks samastada. Arutlused süntaksi autonoomia üle puudutavad seda, kas süntaktilisi üldistusi sõnastades tuleb mainida mõnd mittesüntaktilist parameetrit. Meie küsimus ei puuduta mitte süntaksireeglite sõnastamisel mainitud parameetreid, vaid süntaktiliste elementide individueerimist. Süntaks võib olla mitte-individualistlik, aga ikkagi autonoomne (vt eelnevat lõiku tekstis). Tõendusmaterjal näitab, et süntaks on palju lähemal autonoomsusele,

kui tavaliselt on arvatud. Põhjustel, miks ma arvan, et indiviidi psühholoogia on mitte-individualistlik mõnede mõteliikide individueerimisel, ei ole süntaksiga mingit otsest seost. Need tulenevad täiesti kaalutlustest, mida keele uurimise piirides võiks lugeda semantilisteks. Sel juhul on küsimuseks, kas mingi funktsionaalse seose tõttu semantikaga on mõned süntaktilised liigid mitte-individualistlikult individueeritud.

Minu arvates saab näidata, et suur osa süntaksist on individualistlikult individueeritud või vähemalt mitte vähem individualistlikult individueeritud kui tavalised neuraalsed või bioloogilised liigid. Ent tundub tõenäolisena, et leksikaalsed üksused on individueeritud sisu suhtes tundlikul viisil. Sõnu või morfeeme, mis on ühesuguste foneetiliste või struktuurilis-süntaktiliste omadustega, eristatakse etümoloogiliste või teiste semantiliste erinevuste tõttu. Isegi kui selguks, et iga sellise leksikaalse erinevusega kaasneks mingi muu süntaktiline või fonoloogiline erinevus, tunduks usutav, et nood viimased erinevused sõltuvad esimestest. Nii tundub tõepärane, et leksikaalsed erinevused ei kaasne (meie täpsustatud tähenduses) teiste süntaktiliste või fonoloogiliste erinevustega.

Kuigi enamik filosoofe kirjutab, nagu oleksid ainult sõnatüübid mitmetähenduslikud, on selge, et ka sõnaeksemplarid on sageli mitmetähenduslikud. On võimalik väita, et mitmetähenduslikud on *ainult* sõnaeksemplarid, mitte kunagi aga sõnatüübid. Ma arvan, et see seisukoht pole usutav: sõnu erinevate, kuid etümoloogiliselt ja semantiliselt seotud tähendustega individueeritakse sama sõnatüübina. Aga see vaade on kasulik vastumürk keelefilosoofia harjumustele. Igal juhul näib sõnade individueerimine sõltuvat semantikast.

Eeldades, et see on tõsi, ja eeldades, et semantika on mitte-individualistlik, jõuame selleni, et see, mida tähendab olla antud sõna, sõltub mõnikord (selles mõttes, nagu sõltub see, mida tähendab olla antud tähendus või mõiste) indiviidi ja objektiivse, empiirilise maailma vahelistest suhetest. Kas see kehtib leksikaalsete üksuste kohta ja kui kaugele võib seda laiendada väljapoole leksikaalsete üksuste individueerimist, selle küsimuse jätan ma siin lahtiseks. Vastus ei mõjuta kuigivõrd generatiivse grammatika praktiseerimist, sest süntaksis ei pea olema mainitud seoseid keskkonnaga. Aga see mõjutab meie arusaamist süntaksi kohast, kui me teoretiseerime maailma üle laiemalt.

Samasuguseid probleeme võib tõstatada universaalsete süntaktiliste kategooriate kohta (elus, tegutseja jne). Ja nagu James Higginbotham mulle näitas, võib analoogilisi küsimusi tõstatada ka fonoloogia ja tavalise taju suhte kohta. Tavalised tajumuslikud liigid ei ole individualistli-

Väide, et semantika on mitte-individualistlik, ei ole mitte ainult väide, et üksikisiku sõnade *osutused* võivad põhimõtteliselt erineda, isegi kui inimese keha ajalugu, vaadelduna keskkonnast eraldi, jääb samaks.⁵ See väide on palju laiahaardelisem. Inimese sõnade empiirilised osutused ei ole ilmselt ise osaks individuaalsest psühholoogiast või vaatepunktist. Mõtted on indiviidi perspektiiv maailmale. Ja tähendused on väga ligikaudselt öeldes kõneleja viis seda perspektiivi keeles väljendada. Sõnu kasutades inimene mõistab ja mõtleb tähendusi. Minu tees on, et isegi need (paljud) semantika aspektid, mis peegelduksid tähenduses ja mida representeeriks inimese mõtteprotsessid tema psühholoogias, on mitte-individualistlikult individueeritud. Sõna tähendus, isegi ühe inimese idiolektis, võib sõltuda ümbritseva keskkonna teguritest väljaspool inimese keha, vaadelduna molekulaarse struktuurina.

Pean tõepäraseks, et mõned sõnatähendused on inimkonna jaoks universaalsed selles mõttes, et kui isikul on olemas vajalik tajukogemus ja ta omandab keele normaalselt, siis omandab ta nende tähendustega sõnad. Sellise universaalsuse tõenäoline allikas on tajukogemus ise. Ilmneb, et varane nägemine on keelest sõltumatu ja liigi jaoks ühtne. Oma liigi evolutsiooni tõttu oleme vormitud nii, et tajukogemus päästab automaatselt valla kaasasündinud dispositsioonidega seotud tajumuslike mõistete kohaldamise. Selliste tajumuslike mõistete nagu äär, pind, vari, all, kõver, füüsiline objekt jne keelelised väljendused on tõenäoliselt seotud elementaarse, universaalse tajukogemusega või

kult individueeritud (vt märkus 6). Võimalik, et see fakt peaks mõjutama meie arusaamist taju-uuringutest fonoloogias.

⁵See vaade, kuigi mitte triviaalne, on järeldus seisukohast, mis on laialt aktsepteeritud. See on järeldus Donnellani ja Kripke ning tegelikult ka Wittgensteini osutuse-alastest töödest. Ma ei hakka seda siin kaitsma. Ent ma püüan allpool arendada üht selle vältimatuse põhjendust. Mitmed näited viitavad sellele, et indiviidi [sõnavarasse kuuluvatel] pärisnimedel, liigiterminitel, demonstratiividel ja paljudel teistel sõnaliikidel on kindlad osutused, isegi kui indiviid ei suudaks mingil teisel viisil eristada antud väljendi tegelikku osutust teistest võimalikest ja tegelikest entiteetidest, mis võinuksid olla inimese sõnadega sobivas suhtes — teistest entiteetidest, mis võinuksid olla osutuseks, isegi kui indiviidi keha oleks molekulaarselt sama. Vt Kripke 2001; Donnellan 1972; Putnam 1970, 1975 ja mitmeid teisi töid.

kaasasündinud seisunditega, mis on määratud liigi esivanemate tajumuslike vastasmõjude poolt maailmaga.

Saab näidata, et paljud sellised mõisted on mitte-individualistlikult individueeritud. On võimalik konstrueerida hüpoteetilisi juhtumeid, milles maailma optilised seadused on teistsugused ja meie liigi vastasmõju maailma elementidega on teistsugune, nii et kaasasündinud või universaalselt omandatud on teistsugused tajumuslikud mõisted, mis kannavad teistsugust tajumuslikku infot. Kuid nendesamade juhtumite puhul saab koherentselt ette kujutada inimest, kelle kehaline ajalugu on molekulaarselt samane inimesega, kelle tajumuslikud mõisted on nagu meil. (Teatud erijuhtudel ei tarvitse optilised erinevused tingimata takistada antud isiku samasugust keemilist mõjustamist empiirilise maailma teistsuguste põhjuslikult eelnevate sündmuste poolt.) Nii on tema kogemuse tajumuslik sisu või informatsioon teistsugune — tal on teistsugused tajumused — isegi vaatamata sellele, et tema keha on individualistlikult iseloomustades sama. Sellisel juhul on selge, et tema objektiivsete, tajumuslike omaduste kohta käivate sõnade tähendused on samuti erinevad.⁶

Seega on vaade, et teatud mõisted ja tähendused on mitte-individualistlikult individueeritud, ühtesobiv nende mõistete ja tähenduste kaasasündivusega. Keskkonna mõju psühholoogiliste liikide määramisel võib sama hästi esineda nii liigi evolutsioonis kui üksikisiku kogemuslikus ajaloos.

⁶Vaata Marr 1982 kui mitte-individualistliku metodoloogia väga eksplitsiitset näidet. Üldisemat ülevaadet sellest, kuidas anti-individualistlik individueerimine on implitsiitne kõigis teaduslikes tajuteooriates, vt Stillings 1987. Tsiteeritud filosoofiliste argumentide osas vaata Burge 1986a ja 1986b. Esimeses artiklis arutletakse Marri teooria üle. Tajus osas on see idee küllalt ilmne isegi sõltumata filosoofilisest argumentidest: tajuseisundid on individueeritavad viidates füüsilistele omadustele, millel on sobivad seosed subjektide või nende liigi-eelkäijate tajuseisunditega.

Kuigi Chomsky ei arutle visuaalse süsteemi mitte-individualistlike tunnuste üle, jätab ta selgesti ruumi psühholoogilistele seisunditele, millel on teistsugune tekkelugu ja teistsugused individueerimistingimused kui noil psühholoogilistel seisunditel, mis moodustavad universaalse grammatika struktuurid. Ta loeb neid seisundeid "kontseptuaalse süsteemi" osaks ja kasutab nägemist peamise näitena (vt Chomsky 1980).

Olgu nad universaalsed või mitte, peaaegu kõik mõisted ja tähendused, mida rakendatakse avalikele objektidele ja sündmustele, mille kohta meil on olemas empiirilised teadmised, on mitte-individualistlikult individueeritud. Tähendused, mida omistatakse semantikas, ja mõisted, mida omistatakse indiviidi psühholoogias, on läbinisti mitte-individualistlikud.

Siiani olen sõnastanud anti-individualistliku vaate psühholoogia ja semantika kohta, mis on täiesti sõltumatu sotsiaalsetest kaalutlustest. Individualismi läbikukkumine tuleneb selles staadiumis täielikult indiviidi ja empiiriliselt tuntud füüsilise maailma vahelistest suhetest. Nüüd tahan ma kasutada kaalutlusi, mis on aluseks sellele mittesotsiaalsele anti-individualismile, et näidata, kuidas sotsiaalsed elemendid sisenevad keeleliste ja psühholoogiliste liikide individueerimisse. Teatavas mõttes tuletan ma printsiibid, mis on sotsiaalsete anti-individualistlike mõtteeksperimentide (vt Burge 1979) aluseks, ilmsetest faktidest koos mõnede mittesotsiaalsete anti-individualistlike mõtteeksperimentide aluseks olevate printsiipidega.

Et luua tagapõhja, alustan ma Chomsky ettepanekuga sotsiaalsete elementide sissetoomiseks semantikasse. Vastates Putnami "keelelisele tööjaotusele" kirjutab ta:⁷

Antud üksikisiku keeles on paljud sõnad spetsiifilises tähenduses semantilisel ebamäärased: Isik toetub "ekspertidele", et täpsustada või kinnitada nende sõnade osutust. [---] Selle isiku keele sõnavaras määratletakse [asjasse puutuvate sõnade] sisendeid tema teadmiste ulatuses, viidates sellele, et detailid tuleb täita teiste poolt; mõte, mida saab täpsustada mitmel viisil, kuid mitte minnes kaugemale konkreetse indiviidi keeleteadmise süsteemi uurimisest. Keele teisi sotsiaalseid aspekte võib vaadelda samamoodi — kuigi see ei tähenda muude keeleuurimisviiside võimalikkuse või väärtuse eitamist, mis hõlmavad endasse sotsiaalset struktuuri ja vastasmõju.

Chomsky ettepanek on kindlasti osa õigest seletusest sellele, kuidas individid toetuvad üksteisele. Ma ei taha vaielda nende juhtumite üle, mida ta konkreetsetelt käsitleb. Arvan siiski, et see ettepanek ei saa pakkuda täielikku seletust. Minu esimene mure on, et seda võib tõlgendada, nagu implitseeriks see, et kõigil relevantsetel juhtudel on indiviidi enda sõnade osutus semanti-

⁷Chomsky 1986: 18. Hilary Putnami vastavad artiklid on Putnam 1970 ja 1975.

liselt ebamäärane: kindlaksmääratus esineb ainult "ekspertide" idiolektides. (Ma pole kindel, kas Chomsky mõtles seda niimoodi.) Mõnikord on antud termini osutus ebatäielik või ähmane. Ent mõnikord, isegi neil juhtudel, kus indiviidi oluline *teadmine* osutatu tunnuste *eksplitseerimise osas* on ähmane, ebatäiuslik või õõnestatud väärade uskumuste poolt, on osutus sama kindlapiiriline kui kelle tahes teise oma. Indiviidi sõna osutus ei ole alati sõltuv sellest, mida ta teab või oskab osutatu kohta täpsustada. Kui üks individid toetub teisele, ei ole asi alati selles, et täpsustada või fikseerida osutust, vaid et täpsustada indiviidi eksplikatiivset teadmist osutuse kohta, mis on juba fikseeritud. Seda näitavad sageli meie ja indiviidi enda hoiakud osutuse täpsustuse suhtes (vt märkus 5). Praegustel eesmärkidel peaks põgus järelemõtlemine mitmesuguste looduslike liikide terminite üle, mida me kasutame ilma ekspertteadmisteta, muutma selle idee intuitiivseks. Me võime kasutada selliseid sõnu nagu "päevakivi", "tiiger", "heelium", "vesi", "tamm" ja "ämblik" kindla osutusega, isegi kui me ei saa ise kasutada oma taustteadmisi, et eristada osutust kõikvõimalikest võltsingutest. Teadmine, mis on saadud paremini informeeritud inimestelt — nad ei pea olema eksperdid —, räägib meile tihtipeale rohkem nende standardsete liikide kohta, millele me kõik nende sõnadega osutame. *Üldjuhul* see meie sõnade osutust ei muuda. (See ei tähenda eitamist, et ekspertide terminite tähendus on mõnikord erinev, tehnilisem, nendesamade sõnakujude üldises kasutuses olevast tähendusest.) Selliste liigiterminite osutus ei ole lihtsalt täielikult fikseeritud indiviidi taustteadmistega. Indiviidid tunnevad selle tihti oma terminite puhul ära. Kuigi seda väidet võiks toetada mitmete juhtumitega ja üldisemate kaalutlustega, arvan ma, et järele mõeldes on see küllalt ilmne. Võtan selle järgnevalt eelduseks.

Isegi kui tunnistada seda piirangut, ei anna Chomsky ettepanek täielikku seletust indiviidi enda keelele — ega isegi indiviidi enda idiolekti oskusele. Sest mõningatel juhtudel pole indiviidi eksplitseerimisvõime mitte üksnes ebapiisav, et fikseerida oma sõna osutust; see ei ammenda ka tähendust, mida väljendab sõna tema idiolektis.

Ma teen vahet leksikaalsel üksusel ja tema tähenduse selgitusel, mis väljendab seda, mida individid annab pärast mõningast järelemõtlemist oma selle sõna arusaamise kirjeldusena. Nime tagem esimest "sõnaks" ja teist "sõna kirjeks" [*the entry for the*

word]. Teen vahet ka sõnaga seotud mõistel ja kirjega seotud mõiste(te)l. Nimetagem esimest "mõisteks" ja teist "mõisteliseks selgituseks". Lõpuks, ma eristan tähenduse tüüpi, mis on seotud sõnaga, "tõkelist tähendust", ja tähendust, mis on seotud sõna kirjega, "eksplikatiivset tähendust". Meie eesmärkidel on eksplikatiivne tähendus mõistelise selgituse semantiline analoog. Sõna tõkelist tähendust võib sõnastada täpse tõlke abil ja mõnikord selliste triviaalsete mõtete abil nagu: *minu sõna "tiiger" käib tiigrite kohta*, kuid see ei pea olema ammendavalt väljendatav idiolektil teisiti.

Traditsiooniline seisukoht semantikas on, et sõna eksplikatiivne tähendus ja ta tõkeline tähendus on indiviidi idiolekti iseloomustamise seisukohalt alati vastastikku vahetatavad; ja et indiviidi mõisteline selgitus alati ammendab täielikult tema mõiste. See vaatepunkt on väär. See on ebaõige rolli tõttu, mida osutus mängib mõiste ja tõkelise tähenduse individueerimisel, ja teise rolli tõttu, mida mitteeksplikatiivsed võimed mängivad sõna või mõiste tarvitamisel indiviidi poolt. Isiku leksikaalse kirje või mõistelise selgituse arvessevõtmine on oluline isiku tähenduse või mõiste loomuse kindlaksmääramiseks. Kuid need kaks ettevõtmist ei ole samad. Püüan anda selgituse, miks see nii ei ole.

Keskendugem alustuseks laiale nimi- ja tegusõnade klassile, mis rakenduvad igapäevastele, empiiriliselt eristatavatele objektidele, ainetele, omadustele ja sündmustele. Ma pean silmas selliseid sõnu nagu "tiiger", "vesi", "pori", "kivi", "puu", "leib", "nuga", "tool", "äär", "vari", "imik", "jalutama", "võitlema" jne. Kui mitte arvestada ajavormi, siis pole need sõnad indeksikaalid* ega sisalda indeksikaale tavalises mõttes. Kui on antud ainult see, et nende tähendus keeles on fikseeritud, on ka nende rakendumine või osutus fikseeritud. Nende rakendamine ei sõltu konkreetsest kasutuskontekstist; niisamuti ei muutu nende tarvitus süstemaatilisel koos kontekstiga ega kõnelejate osutuskavatsustega. Me saame ilma kontekstilise selgitusega või relativiseerimiseta triviaalselt, kuid õigesti sõnastada nende rakendusala: "tiiger" käib tiigrite kohta, "jalutama" jalutamise kohta jne. Kontrastiks: "siis" käib siis'i kohta. Viimane selgitus nõuab erilist konteksti, et oma ülesannet täita, konkreetset kontekstist sõltuvat "siis'i" rakendust

*Indeksikaalid on sõnad või väljendid, mille osutus sõltub nende kasutuskontekstist, nt "mina", "siin", "homme õhtul". *Toim.*

esiletõstetud ajale. Mitteindeksikaalsete sõnade tarvituse samaksjäämine konkreetses idiolektis on nende tähenduse tunnus ja selle tunnus, kuidas kasutajad neid mõistavad.

Kuigi nende sõnade osutus ei ole ainuke asi, mis puudutab nende semantikat, asetab nende osutus nende tähendusele või sellele, millist mõistet nad väljendavad, teatava kitsenduse. Konkreetsest, mis tahes selline sõna *w* on teistsuguse tähendusega (või väljendab teistsugust mõistet) kui antud sõna *w'*, kui nende muutumatu osutus või rakenduspiirkond on erinev. See on osa sellest, mida tähendab olla seda tüüpi mitteindeksikaalne sõna.⁸

Indiviidi eksplikatiivsed uskumused selliste sõnade osutuse kohta, tema mõistelised selgitused ei fikseeri alati nende sõnade osutust, isegi tema enda idiolektis. Eelnevas lõigus esitatud kaalutluste järgi nad niisiis ei fikseeri alati selliste sõnade tähendusi ega mõisteid indiviidi idiolektis.

Teesi, et eksplikatiivsed uskumused ei fikseeri alati osutust, ei tõesta mitte ainult näited, mis on osustusteoorias domineerinud viimase 40 aasta jooksul (vt märkus 5). Seda toetab ka nende arutluskäikude vaatlemine, mille abil me jõuame mõisteliste selgitusteni või leksikaalsete kirjeteni.

Vahel on sellised selgitused mõeldud selleks, et tuua ligilähedasi sünonüüme (nagu "noa" eksplitseerimisel). Teistel juhtudel mitte ("tiiger", "vesi"). Need juhtumid, mil me arutame sõnade rakenduse üle, leiavad toetust tajukogemusest ja neid õpitakse tajukogemuse abil. Tajumuslikult fikseeritud näited määravad

⁸Antud eesmärkidel on tähenduste ja mõistete ontoloogia ebaoluline. Kuid ma eeldan tavapärasest vaatenurka, mille kohaselt tähendust või mõistet ei tohiks sõnaga samastada — kuna eri sõnad võivad väljendada sama tähendust või mõistet ning sama sõna võib väljendada eri tähendusi või mõisteid. Ma eeldan samuti, et tähendust või mõistet ei tohiks samastada osutusega, kuna tähendus või mõiste on osutusest rääkimise või mõtlemise viis. Loomulikult, mõnikord väljendavad sõnad tähendusi ja mõisteid, millel pole osutust. Ja tähendustel või mõistetest on enamasti ähmased rakenduspiirid.

Mitteindeksikaalsuse kohta käiv tees on põhjendatav puhtkeeleliselt. Arutlen relevantsete sõnade mitteindeksikaalsuse üle detailsemalt artiklis Burge 1982.

tüüpjuhul ära sõna rakenduse enne, kui mõistelised selgitused seda teevad.⁹

Mõistelised selgitused on enamasti järeldused nendest tajukogemustest või üldised epiteedid, mis on tuletatud teiste märkustest, või mõlemat. Kui püütakse sõnastada oma kontseptsiooni mõistest, mõistelist selgitust, siis on loomulik vaheldumisi mõelda välja näiteid ja täpsustada oma mõistelist selgitust, nii et see vastaks üldtunnustatuks peetavaile näidetele. Siinkohal on oluline märkida, et näidete õiguspärasus üldjuhul ei tulene kellegi mõistelise selgituse katsest. Kuigi mõnikord saab näidata näidete õiguspärasust või õiguspäratust, viidates sellistele selgitustele, on tavaline järjekord — selle sõnade klassi osas, mida meie arutame — hoopis vastupidine. Näited, milleni jõutakse kõigepealt taju kaudu, kalduvad olema otsustamisvahendeiks mõisteliste selgituste katsete üle.

Võtame seda sorti dialektilise arutluse, kus inimesed püüavad jõuda oma sõnade tähenduse selgitamiseni. Esimesed katsed osutuvad tavaliselt vigaseks. Näidete ülevaatamine viib täiendusteni. Muudetud iseloomustused täiendavad osutuse — mis eeldatakse olevat fikseeritud — iseloomustust. (Tavaliselt pole need pelgalt osutuse täpsustused ega ka muutused sõnade tähenduses.) Need on samuti täiendused omaenda mõiste või tähenduse mõistelise arusaamise osas.

Selline dialektika annab enamasti teadmistele midagi juurde. Oletagem, et ma selgitan sõna "tool" niimoodi, et see nõuab, et kõigil toolidel oleks jalad, ja jõuan siis arusaamisele, et ranna- või lamamistoolid, mis on seina külge monteeritud, või suusatõstukid on vastunäited. Või oletagem, et õpin põhjalikumalt tundma, kuidas eristada vett teistest (võimalikest või tegelikest) värvitutest, maitsetutest, joodavatest vedelikest. Sellistel juhtudel saan ma toolidest ja veest teada midagi sellist, mida ma varem ei teadnud. Sellistel juhtudel pole ju üldse tõsi, et minu sõnade "tool" ja "vesi" osutus peab muutuma. Kuigi on tõsi, et mu kontseptsioon — mu selgitus — muutub, on mul võimalik

⁹See tees pole tänapäeval tavaline mitte üksnes filosoofilises kirjanduses (vt Putnam 1970, 1975; Burge 1982), vaid ka psühholoogilises kirjanduses. Vt Rosch ja Lloyd 1978; Smith ja Medin 1981. Suurepäraselt filosoofilist arutelu selle kirjanduse üle koos kriitikaga selle mõningate liialduste kohta vt Kobes 1986: 6. peatükk.

märkida (kasutades "tooli" ühetähenduslikult): "Ma arvasin alati, et toolidel peavad jalad olema, kuid nüüd tean, et jalgu ei pea tingimata olema." Mul on edaspidi võimalus mõelda veest kui veest, teades, et võib leiduda teisi vedelikke, mida ma ei suuda veest eristada mingite muude vahenditega kui kasutades oma mõistet *vesi*. Seepärast on olemas tähendus, milles mõiste ja sõna tõkeline tähendus idiolektil jäävad samaks vaatamata muutunud eristamisvõimele või muutusele eksplikatsioonis.

Muidugi näitab minu võime tulla välja paremate seletustega, võttes arvesse näiteid, millega olen juba tuttav, seda, et mul on, kuhu oma esialgsete selgituste juurest edasi minna. Võib-olla olin ma "vaikimisi tunnetanud" rohkemat kui seda, mille ma esitasin reflekteeriva selgitusena, enne kui ma teadlikult jõudsin parema selgituseni.

Arvan, et see vaatenurk on õige. Kuid oleks vale järeldada, et mingil varjatud kujul on õige eksplikatsioon mulle alati juba teada. Oleks veel suurem viga järeldada, et meie vaikivad mõistelised selgitused ammendavad meie mõisted. Sellele, miks need käigud on alusetud, on palju põhjendusi.

Esiteks, selline dialektika sisaldab tõelist arutluskäiku — kasutades käepärast olevaid materjale, et luua parem kontseptsioon. Selle tunnistamine, et meil on oma mentaalses tagavaras materjal parema kontseptsiooni loomiseks, ei tähenda tunnistamist, et oleme selle juba kokku pannud. Järelemõtlemine näidete üle paistab mängivat selle tegemisel tähtsat osa. Kui ma esitan "tooli" vigase selgituse, ei ole mul võib-olla õnnestunud mälu säilitada empiirilist infot või pole õnnestunud kokku panna asju, mida ma teadsin eraldi. Selgituse hetkel ei pruukinud ma uskuda, et on olemas ka jalgadeta toole, isegi kui mul oli kogemusi ja teadmisi, millest oleksin võinud vabalt selle uskumuse tuletada. Seetõttu pole seda sorti teadvustamata ja vaikiv tunnetus, mis sellega kaasas käib, lihtsalt teadvustamata analoog reflekteeritud teadmisele propositsioonist, mis on moodustatud mõiste ja täiustatud mõistelise selgituse ühendamisel. Vaikiva tunnetuse omistamine implitsiitlikult seda, et mentaalsed struktuurid näidete äratundmise tuletamiseks on omal kohal ja juhivad meid (ideaaljuhul) sellise äratundmiseni, kui näited esitatakse.

Teiseks on kindlaid tõendeid, et mõned "aluseks olevad" materjalid on n-ö hoiul meie tajuvõimetes ja ei ole õigupoolest mõis-

teliseks muudetud (vt märkus 9). Me oleme sageli võimelised projitseerima oma mõistet (nt *tool*) uutele, seni vaatlemata juhtudele. Tihti tundub see projitseerimine põhinevat tajumuslikel võimel, mis on modulaarsed ja mõistestamiseelsed. Seetõttu ei paista "materjalid", mis pannakse kokku ja muudetakse mõisteliseks selgituseks dialektilise protsessi teel, mõnikord, enne järelemõtlemit, olevat õiget sorti, et kvalifitseeruda eristavaks [*critical*] teadmiseks, isegi mitte teadvustamata eristavaks teadmiseks.

Kolmandaks, isegi tajumuslikest võimetest ei tarvitse piisata, et eristada mingi mõiste instantse kõikvõimalikest väga sarnastest — sarnastest näidetest, mis on võib-olla normaalsed teistes keskkondades ja mis sellisel juhul määravad ära teised mõisted, kuid mis ei mängi mingit rolli mõistemoodustuses kõneleja tegelikus keskkonnas. Selgitatud mõisted on määratud olema need, mis nad on, vastavalt objektide ja sündmuste tegelikule loomusele, mida me võime tajumuslikult eristada teistest, suhteliselt sarnastest asjadest samas keskkonnas. Seetõttu ei pruugi isegi meie tajumuslikud võimed ja mõistelised selgitused üheskoos anda tarvilikke ja piisavaid tingimusi meie mõistete õigeks rakendamiseks kõigis võimalikes keskkondades, milles neil mõistritel on kindel rakendus. Seetõttu ei pruugi nad täielikult ammendada meie mõistete sisu.

On üks üldisem põhjendus, miks meie selgituslikud, kaasa arvatud teadvustamatud võimed üldjuhul ja tingimata ei tarvitse ammendada mõisteid, mille selgitamine on nende ülesanne. Inimese kognitiivne suhe näidetega, mis mängisid alget rolli ta mõiste fikseerimisel, on tajumuslik. Oma eksivuse [*fallibility*] pärib see suhe samuti tajukogemuselt. Kuna kõne all olevad mõisted ei ole antud üksnes mõisteliste selgituste kaudu, vaid on osalt fikseeritud keskkonnas esinevate näidete abil, peavad nende mõistelised selgitused näiteid õigesti kirjeldama. Mõistelised selgitused (ja sõnaraamatu sissekanded) ei ole tavajuhul tõesed loogika ja kokkuleppe põhjal. Nad on tõesed, kuna nad hõlmavad näiteid, mis on osalt fikseeritud tajukogemusega. Kuid meie kognitiivsed suhted näidetega võivad olla ekslikud. Asjad, mida me tajume ja mis fikseerivad meie mõisteid, ei tarvitse olla täpselt sellised, nagu me neid näeme ja iseloomustame. Sellegipoolest võivad nad olla meie mõistete tõelised instantsid. Ja me oleme kergesti vastuvõtlikud pidama teisi asju, mis sobivad meie tajumuslike skeemidega ja mõisteliste selgitustega, ekslikult meie

mõistete instantsideks, mida nad aga pole. Nii et need skeemid ja selgitused ei pea tingimata ammendama mõisteid ja tähendusi, mida nad eksplitseerivad.¹⁰

Meie kohus näidetest õigesti aru saada on osa vastava sõnade ja mõistete klassi mõistmisest. Seda kohust illustreerivad — õigupoolest on see kohus neile seletuseks — paljud juhud, kus meid *parandatakse* teiste poolt, kui me püüame selgitada oma sõnu ja mõisteid. Selline parandamine nii enda kui teiste poolt on tavaline nähtus selle dialektika käigus. Nähakse, et on tehtud viga iseenda sõna tähenduses, omaenda mõiste selgituses.

Mõned filosoofid on kõiki seisukohtade paranduste juhtusid iseloomustanud kui paindlikke nihkeid kommunikatiivses strateegias. Vastavalt sellele vaatele kasutasin ma varem oma idiolektis sõna "tool" tähenduses, mis tegelikult ei hõlmanud ilma jalgadeta toole. Kuid teiste vastuseisu kohates muudan ma järk-järgult oma tähendust nii, et kaoksid need praktilised takistused suhtlemisele ja ühistegevusele, mis võiksid tuleneda idiosünkraatilise kasutuse säilimisest. (Vt Davidson 1987.)

Olen muidugi nõus, et selliseid praktiliselt põhjendatud muutusi tuleb ette. Kuid need ei seleta kõiki meie seisukohtade paranduste juhtusid. Kuna selline parandus rajaneb tihti — ma ütleksin tüüpiliselt — põhimõtetelisel, empiirilisel asjadel, mille kohta saab olla tunnetuslikult õigus või mitte. Me teeme vigu, mõnikord empiiriliselt parandatavaid vigu, mida teised märkavad ja mis puudutavad sõnade tähenduse õiget selgitust meie idiolektis. Sellistel juhtudel me hakkame oma idiolekti paremini mõistma.

Teised on mõnikord paremas olukorras kui meie, et otsustada meie esitatud leksikaalsete kirjete või meie mõistelistel selgitustel kokkusobivust näidetega, mille kohta meie sõnad ja mõisted käivad. Seetõttu võime õigesti näha teisi tihtipeale meie idiolektidest paremini aru saavatena kui me ise. Kui me toetume kellegi teise keelelisele autoriteedile, siis osalt seetõttu, et tal on parem empiiriline vaist, vaist, mis puudutab nende näidete õiget iseloomustust, mille kohta käivad meie sõnad ja mõisted. Nende vaist ei ole tingitud sellest, et nad oleksid meid uurinud. See pole ka sellest tingitud, et nad suruksid meile peale mingit võõrast, üldtunnustatud standardit. See on tingitud sellest, et nad saavad

¹⁰Olen arutanud teisi ammendava mõistelise eksplikatsiooniga seotud probleeme artiklis Burge 1982 ja 1986c.

oma idiolektidest paremini aru kui meie enda omadest ja neil on õigus oletada, et meie idiolektid on teatud punktides sarnased või samad.

Selle samuti võib-olla eksliku oletuse õigustusel on kaks peamist allikat. Üks on näidete avalikkus ning meie ühised tajumuslikud ja järelduslikud võimed. Eeldades, et me oleme kogenud põhimõtteliselt sarnaseid nuge, toole, vett, puid, pori, jalutuskäike ja võitlusi ning oleme kuulnud, et neid seotakse samade sõnadega, võib eeldada, et projitseerime tegelike näidete alusel sarnasel viisil. Olgugi et meie liikide moodustamise võime võib mingites punktides erineda, on mõistlik oodata, et nad on tüüpjuhul samad, eriti mõistete osas, mis rakenduvad ühise tajukogemuse entiteetidele. Tavaliselt oleme me tahtmatult seotud samade näidete õiguspärasusega ja oleme sunnitud neid näiteid õigesti iseloomustama. Kuna need näited on avalikud, pole kellelgi eelistatud autoriteeti nende iseloomustamisele.

Teine allikas oletusele, et teised võivad kellegi selgitusi parandada, on see, et isiku juurdepääs näidetele — tarvitustele, mis aitavad fikseerida asjassepuutuvat mõistet — toimub kas osalt või täielikult teiste kaudu. Sõnad on algselt teiste käest omandatud, kes juba tarvitavad neid sõnu teatud juhtudel. Sõna omandamine toimub nende juhtude kohta informatsiooni omandamise käigus, informatsiooni saamise käigus tunnistuse põhjal või teistega suhtlemise käigus.

Loomulikult seni kui õppija pole saanud mingit minimaalset hulka taustteadmist ja rakendamise tõenäosust, ei saa öelda, et ta oleks omandanud sõna eelkäija tähenduses või eelkäija selle sõna rakenduse ulatusega. Kuid nagu me oleme näinud eelnevates lõikudes, ei ole vajalik omada eksimatut selgitust — sest see pole võimalik.

Teistest sõltumine näidetele juurdepääsu osas suureneb, kui isiku keelelised ja tunnetuslikud vahendid avarduvad. Me sõltume paljudel juhtudel tugevalt teiste tajukogemustest (nagu sõnade “tiiger”, “pingviin” ja “vihm” puhul nende jaoks, kes elavad Kalifornias). Teistel juhtudel sõltume me teoreetilisest taustteadmismisest (“geen”, “vähk”) või tavalisemast asjatundmisest (“artriit”, “karburaator”). Paljudel sellistel juhtudel võtame taotluslikult üle teiste tarvitusviisid. Me toetume nende kogemusele, et enda oma täiendada. Ning me nõustume nende parandustega meie selgituste

osas, kuna neil on parem juurdepääs näidetele, mis osalt määravad meie mõistete loomuse. Kuigi selgituse funktsioon erineb neil mitmesugustel juhtudel märkimisväärselt, kehtivad sotsiaalse sõltuvuse argumendi põhipunktid samamoodi, tegelikult isegi ilmsemalt, nende terminite korral, mis on vähem tihedalt seotud otsese tajuga.

Kuna näidete või laiemalt, osutuste fikseerimine, mis osalt määravad indiviidi mõiste ja tõlkelise tähenduse, on mõnikord sõltuv teiste tegevusest, kellega suheldakse, on indiviidi mõistete või tõlkeliste tähenduste individueerimine mõnikord sõltuv ta vastasmõjust teistega. Isegi seal, kus inimesel on teistest sõltumatu episteemiline juurdepääs näidetele (näiteks kui ta tajub juhtusid vahetult), võivad teistel olla näidetest paremad teadmised. Seetõttu võib neil olla parem arusaamine indiviidi sõnade ja mõistete õigest selgitusest: nad võivad olla kokku pannud relevantse kognitiivse materjali sellisel moel, mis pakub standardi indiviidi sõnadest ja mõistetest arusaamiseks. Sellistel juhtudel võib indiviidi toetumine teistele olla kognitiivselt kohane.

Need juhud, mil inimesel on ja ei ole sõltumatut juurdepääsu näidetele, võivad näida märkimisväärselt erinevad. Esimene juhtum võib näida sellisena, et ta näitab ainult, et teised võivad indiviidi tähenduslikest ja mõistelistest selgitustest rohkem teada kui ta ise, ja et on kergem ühe indiviidi idiolektist aru saada, kui uuritakse teiste idiolekte ja hoiakuid. Võidakse siiski rõhutada, mis puudutab seda juhtu, et materjalid indiviidi mõistete ja tähenduste määramiseks ei hõlma tema suhteid teiste inimestega.

Kuigi mul pole vaja praeguse arutluse seisukohalt sellele teesile vastu vaielda, kahtlen ma selle õigsuses. Indiviidil on metafüüsiliselt võimalik õppida oma idiolekti ühiskonnast eraldi. Kuid pole mitte juhus ega ka mitte üksnes mugava praktilise strateegia tagajärg, et idiolektist arusaamine omandatakse teiste sõnakasutust ja hoiakuid arvesse võttes. Sõnade õppimisel toetub indiviid tavaliselt teiste abile standardite kehtestamisel, määramaks lubatavate näidete ulatust ning sõnade ja mõistete selgitamiseks vajalikku taustinfot. Usun, et inimese jaoks on see psühholoogiline paratamatus.

Teine juhtum, kus indiviidil on olnud näidetele piiratud juurdepääs teistest sõltumatult, annab sõltumatu aluse arvata, et indiviidi mõistete ja tähenduste individueerimine on mõnikord sõltuv nen-

dest sotsiaalsetest vastasmõjudest, millega indiviidid on seotud. Kui teised oleksid võimaldanud juurdepääsu teistsugusele näidete hulgal, mis sobiks kokku isiku minimaalse taustinformatsiooniga, oleksid tal olnud teistsugused tähendused ja mõisted.

Lubage mul kokku võtta argument, et indiviidi idiolekt ja mõisted ei saa olla täielikult arusaadavad, arvestamata teiste keelt ja mõisteid, kellega ta suhtleb. Paljud empiirilisel rakendatavad sõnad on mitte-indeksikaalsed. Mitte-indeksikaalsetel sõnadel peab olema teistsugune tõkeline tähendus ja nad peavad väljendama teistsuguseid mõisteid, juhul kui nende osutus on erinev. Meie selliste sõnade ja mõistete osutuste eksplitseerimise võimed ja tegelikult kogu nende kognitiivne valdamine ei pea tingimata neid osutusi fikseerima. Ega sellepärast ka (esimese eelduse kohaselt) pea nad tingimata fikseerima sõnadega seotud tõkelisi tähendusi või mõisteid. Õigupoolest on meie leksikaalsed kirjed ja mõistelised selgitused parandatavad või kinnitatavad empiiriliste kaalutluste alusel osutuse kohta. Kuna sellised empiirilised kaalutlused võivad olla ekslikud, võivad meie kognitiivsed suhted osutustega olla samuti ekslikud. Teistel on tihti paremad võimalused jõuda meie sõna või mõiste sõnastamiseni, kuna nad on paremas olukorras, et kindlaks määrata osutuste asjassepuutuvaid empiirilisi tunnuseid. Seda kahel põhjusel: osutused on avalikud, nii pole kellelgi privilegeeritud autoriteeti nende omaduste kohta; ja me oleme sageli sõltuvuses teistest oma sõnade sidumisel osutusega ja juurdepääsul osutusele. Kuna osutus mängib paratamatut rolli isiku mõiste või tõkelise tähenduse individueerimisel, siis võib isiku mõiste või tõkelise tähenduse individueerimine sõltuda teiste isikute tegevusest, kellest indiviidid on sõltuv osutuste omandamise ja nendele juurdepääsu osas. Kui teised käituksid teistmoodi, pannes isiku kokku puutuma teistsuguste osutustega, viisil, mis sobib tema minimaalsete selgitusvõimetele, oleksid tal teistsugused mõisted või tõkelised tähendused.¹¹ Kuigi ma olen väitnud ainult, et see järeldus tuleneb ilmsetest faktidest sotsiaalse

¹¹Ma arvan, et seda argumenti annab oluliselt laiendada. See argument tuleb mitte-individualistliku varieerumise indiviidi tähendustes ja mõistetes varieerumisest empiirilistes osutustes, millele kogukond annab juurdepääsu. Ent variatsioon ei pea ilmema osutustes. See võib sõltuda sellest, et meie kognitiivne juurdepääs näidetele on kogukondliku loomuga. Variatsioonid võivad ilmneda sedamööda, kuidas osutustele kogukonnas lähenetakse. Nii võib juhtuda, et osutusi püütak-

vastasmõju kohta, olen ma ka oletanud, et see tuleneb psühholoogilisest paratamatusest inimeste jaoks.

See argument ei sõltu oletusest, et inimestel on üldse kunagi ühiseid mõisteid või tõkelisi tähendusi.¹² Siiski muudab argument usutavaks selle, et kogukonnas inimesed tõepoolest jagavad tihtipeale mõisteid ja tõkelisi tähendusi, vaatamata erinevustele nende uskumustes maailma kohta ja isegi erinevustele relevantsete terminite selgitustes. Enamik empiirilisel rakenduvaid mõisteid on fikseeritud kolme faktoriga: tegelikud osutused, millele satuti kogemuse kaudu — kas enda, oma kaaslaste või oma esivanemate kogemuse kaudu — või kaudselt, teooria kaudu; näidete mingi algeeline kontseptualiseerimine — mis on õpitud või kaasasündinud peaaegu kõigil, kellel on terminitega kokkupuude; ning tajumuslik informatsioon, järelduslikud võimed ja liigimoodustusvõimed, mis võivad olla mõistestamiseelsed. Osutused on tihti ühised kogemuste sarnasuse ja kavatsusliku teistele toetumise tõttu näidete osas. Nii on mõisted ja tõkelised tähendused paljude sõnade puhul tihti ühised. Ühised idiolektilised tähendused ja ühised mõisted tulenevad ühisest empiirilisest maailmast ning ühistest tunnetuslikest eesmärkidest ja protseduuridest teadmise saamisel sellest maailmast.¹³

se hoida fikseerituna, ent kogukonna kognitiivne juurdepääs neile võib varieeruda nii, et varieeruks küll mõiste, inimese kehale või algeilistele eksplikatiivsetele võimetele avaldatav mõju aga mitte. See laiendus on minu arvates järeldus Frege tähelepanekust, et osutused (või näited) ei määra tähendusi ja mõisteid. Kuna minu eesmärk on olnud kehtestada minimaalne tähendus, milles keel on sotsiaalne, ei hakka ma siinkohal seda laiendust illustreerima ega edasi arendama.

¹²See peab paika ka argumenti kohta artiklis Burge 1979. Järeldus võib toetuda pelgale oletusele, et mõistete osutused tegelikes ja kontrafaktuaalsetes kogukondades on erinevad. (Loar (1988) näib ekslikult ja otsustavalt oletavat vastupidist oma kriitilises arutelus artikli "Individualism and the Mental" üle.) Igatahes ei tea ma ühtegi veenvat alust arvamusele, et igal relevanttsel juhul isik tegelikus kogukonnas ei saa jagada oma mõistet või tähendust (nt *artriit*) oma kaaslastega.

¹³Tuleb niisiis välja, et on olemas tähenduselement, mis võib jääda inimeste seas muutumatuks ja ühiseks vaatamata tähenduste ja uskumuste vahelisele vastastikusele sõltuvusele, mida sai alguses märgitud. On märkimisväärne, et see konstantsus ei sõltu mitte mingil moel eristuse eeldamisest selliste lausete vahel, mis on *tõesed* lihtsalt nende tähenduse

Traditsiooniline filosoofia kipub mõiste määramise esimesest ja kolmandast faktorist mööda vaatama ja laiendama teist faktorit tarvilike ja piisavate tingimuste nõudeks, mis "defineerivad" tähenduse või mõiste, ja mida tuleb uskuda, kui isikul üldse vastav mõiste on. Sellest pildist lahtiütlemine võimaldab hinnata meie empiiriliste mõistete individueerimise sõltuvust otsestest ja kaudsetest tajumuslikest seostest meie empiirilise keskkonnaga.

Toetudes neile ideedele, samuti arvestades ilmseid fakte sotsiaalsete vastasmõjude kohta, olen püüdnud näidata, et idiolektid

tõttu, ja nende lausete vahel, mis oma tõesuses sõltuvad sellest, mille kohta nad käivad. (Nagu Quine, leian ka mina, et see eristus on sisutu.) Vaata Burge 1986c. Usk relevantssesse tähenduselementi ei sõltu isegi mitte eristuse olemasolust eristavate või keeleliste tõdede ning muud sorti tõdede vahel (kuigi nagu Chomsky ja mitte nagu Quine arvan ma, et see viimane eristus, mida sageli aetakse segi eelmisega, on selgesti kaitstav).

Rõhutamist vajab teinegi tees sõnatähenduse semantika kohta. On olemas relevantne semantiline eristus nende juhtude vahel, kus inimesel on piisavalt materjali oma kontseptuaalses tagavaras, et moodustada mingi antud leksikaalne kirje, mis on maksimaalselt vastav rakenduste või näidete ulatusele, mida ta peab lubatuks, ja nende juhtude vahel, mille puhul inimese toetumine teistele on selline, et tema tagavara lubab ainult selliseid kirjeid, mis on vähem täielikud kui teiste omad. Viimastel juhtudel *ei ole* minu arvates *tõsi*, et "kogukondlik" kirje on "õige" kirje üksikisiku idiolekti sisesealt. Minu käsituses leksikaalsed kirjed summeeruvad idealiseeritud kontseptuaalseks arusaamiseks. Kui inimesel pole piisavalt vahendeid, et jõuda mingi antud kirjeni, siis pole kirje osa tema idiolektist.

Kuid sellest erinevusest *ei tulene*, et sel isikul poleks sama mõistet või sama tõkelist tähendust mis teistel. Nii arvates ajaksime segamini mõiste ja mõistelise selgituse või tõkellige tähenduse ja eksplikatiivse arusaamise. Seda selgitust teistega jagamata ei jaga inimene teistega täielikult sõnast arusaamist (või mõiste kontseptsiooni). Ent leksikaalsed kirjed (mõistelised selgitused) ei määra tõkelist tähendust (mõisteid); nad võivad isegi olla ekslikud ja olla ainult kontingentselt sellega seotud. Isikul on ikkagi enda tajumuslikud võimed osutuste väljavalmimiseks ja need relevantssed osutused võivad siiski olla osalt fikseeritud isiku toetumise poolt teistele. Seega praeguste kaalutluste ulatuses võib isiku mõiste olla teistega ühine, kuigi tema mõisteline selgitus või leksikaalne kirje võib olla erinev.

on sotsiaalsed kahes tähenduses. Esiteks, paljudel juhtudel me peame kognitiivsetel alustel tuginema teistele oma sõnade selgitamisel. Teiseks, meie mõistete ja tähenduste individueerimine on mõnikord sõltuv teiste inimeste tegevusest, kellelt me õpime sõnu ja kellele me toetume oma juurdepääsul sõnade osutusele. Teine tähendus on aluseks vaatele, et indiviidi psühholoogia ja idiolektide semantika uurimine ei ole täielikult sõltumatud eeldustest indiviididevahelise vastasmõju kohta.

Kirjandus

- Bur ge, Tyler 1979. Individualism and the Mental. — *Midwest Studies in Philosophy, IV: Studies in Metaphysics*. Ed. by P. French, T. Uehling and H. Wettstein. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Bur ge, Tyler 1982. Other Bodies. — *Thought and Object*. Ed. by A. Woodfield. Oxford/New York: Oxford University Press
- Bur ge, Tyler 1986a. Cartesian Error and the Objectivity of Perception. — *Subject, Thought and Context*. Ed. by P. Pettit and J. McDowell. Oxford: Oxford University Press
- Bur ge, Tyler 1986b. Individualism and Psychology. — *Philosophical Review*, vol. 95, pp. 3–45
- Bur ge, Tyler 1986c. Intellectual Norms and Foundations of Mind. — *Journal of Philosophy*, vol. 83, pp. 697–720
- Ch om s k y, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press
- Ch om s k y, Noam 1980. *Rules and Representations*. Oxford: Basil Blackwell
- Ch om s k y, Noam 1982. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris
- Ch om s k y, Noam 1986. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use*. New York: Praeger
- Da vi d s on, Donald 1987. Knowing One's Own Mind. — *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, vol. 60(3), pp. 441–458 (taastrükk: D. Davidson. *Philosophical Papers*. Vol. III: *Subjective, Intersubjective, Objective*. Oxford: Oxford University Press, 2001)
- Do n n e l l a n, Keith 1972. Proper Names and Identifying Descriptions. — *Semantics of Natural Language*. Ed. by D. Davidson and G. Harman. Dordrecht: Reidel

- Kobes, B. 1986. Individualism and the Cognitive Sciences. Unpublished dissertation, University of California at Los Angeles
- Kripke, Saul 2001. *Nimetamine ja paratamatus*. Tlk Anto Unt. Tartu: TÜ Kirjastus (originaal: *Naming and Necessity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980)
- Lor, Brian 1988. Social Content and Psychological Content. — *Contents of Thought*. Ed. by R. Grimm and D. Merrill. Tucson: University of Arizona Press
- Marr, David 1982. *Vision*. San Francisco: W. H. Freeman
- Putnam, Hilary 1970. Is Semantics Possible? — *Language, Belief, and Metaphysics*. Ed. by H. Kiefer and M. Munitz. Albany: State University of New York Press (taastrükk: H. Putnam. *Philosophical Papers*. Vol. II: *Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975)
- Putnam, Hilary 1975. The Meaning of 'Meaning'. — *Language, Mind and Knowledge*. Ed. by K. Gunderson. Minneapolis: University of Minnesota Press (taastrükk: H. Putnam. *Philosophical Papers*. Vol. II: *Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975)
- Rosch, E., B. Lloyd 1978. *Cognition and Categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- Smith, E., D. Medin 1981. *Concepts and Categories*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Stillings, N. 1987. Modularity and Naturalism in Theories of Vision. — *Modularity in Knowledge Representation and Natural-Language Understanding*. Ed. by J. Garfield. Cambridge, MA: MIT Press

TYLER BURGE (sünd. 1946) on USA filosoof, sai doktorikraadi Princetoni ülikoolist (1971). Praegu on California ülikooli (Los Angeles) professor. Olnud mõjukas oma töödega vaimufilosoofias — artiklis "Individualism and the Mental" (1979) ja hiljem on kaitsnud *eksternalismi* inimvaimu ja keele käsitlemisel. Burge on samuti olulise- maid Gottlob Frege filosoofia analüüsijaid tänapäeval (artiklid "Sinning against Frege" (1979), "Frege on Truth" (1984), "Frege on Sense and Linguistic Meaning" (1990) jt).

ESTEETIKA JA AJALUGU

Carl Dahlhaus

Tõlkinud Anu Kõlar

“Üht viimase aja tähtsamat edusammu näen ma selles, et kunstiteoseid käsitatakse kui allikdokumente ja püütakse neid kõigi vahenditega õigesti uurida ja tõlgendada, jättes sealjuures kõrvale esteetilise naudingut”.

See Philipp Spitta programmiline väide on kirja pandud 1893. a. aasta enne ta surma, artiklis “Die Grenzboten”, et põhjendada paljukõitelise teose *Denkmäler deutscher Tonkunst* väljaandmist.

Spitta oli August Wilhelm Ambrose kõrval kõige olulisem 19. sajandi muusikaajaloolane. Tema väide eraldab ajaloo ja esteetika järskusega, mida võiks mõista kui tülika probleemi tõrjumist. Spitta nõuab esteetika ja ajaloo täpset ning järjekindlat eristamist, mis peaks kaitsma mõlemat valdkonda valeotsustuste eest. Esteetilise naudingut objektina, nagu Spitta seda nimetab, ei ole muusikateos allikdokument, mis valgustab 18. sajandi alguse fuugatehnika taset või pietismi vaimu muusikas: teos on lõpetatud ja iseseisev, väljaspool aega ja neid juhuslikke tingimusi, milles ta tekkis. Teistpidi: niipea kui teost analüüsitakse kui ajaloolist dokumenti, kui tunnistust asjade seisukorra kohta väljaspool teda ennast, on ta kunstiteosena lakanud olemast. Järelikult, viies selle arutluse äärmuseni, tuleb ilmsiks võimalus “kunstiajalugu ilma kunstita”. Spittal domineerib ajaloo kirjutamise puhul arengu idee, samal ajal kui esteetika ülim kategooria on

Ästhetik und Historie. — Carl Dahlhaus, *Musikästhetik*. Köln: Musikverlag Hans Gerig, 1967, S. 105–110. © Musikverlag Hans Gerig.

Tõlkija tänab Urve Lippust, Kristel Pappelit ja Saale Karedat.

kontemplatsioon, milles subjekt (vaataja, kuulaja) unustab enda ja kogu maailma. Püüe ühendada ühelt poolt ajaloolist uurimust ja teiselt poolt esteetilise naudinguga *dislecta membra*’t oli Spitta arvates kaheldava väärtusega, ühendamatute asjade vägivaldne kokkusobitamine. Pealegi rõhutati 19. sajandi lõpul pigem distsipliinide vahet ja erinevust, seda iseäranis kui osa oma pingutus-test eemalduda “kunstireligiooni” ajastust, Goethe ja Hegeli ajast, mil seosed distsipliinide vahel näisid nii paljutõotavad; uus positivistlik ajastu nõudis kindlat teaduslikku rangust. Winkelmanni ja Herderi käsitluses suubusid esteetika ja ajalugu teineteisesse. Mõlemas valdkonnas tegeldi erilise ja individuaalsega ning seega olid nad 19. sajandi esimestel kümnenditel vastandatud ratsionaalsele dogmatismile, mis mõõtis nii minevikku kui olevikku looduse ja loogika muutumatute normidega. Esteetika ja ajalugu süvenesid kordumatusse, nad toetasid õigust eranditele reeglites ning kõrvalekaldumist üldisest ja korduvast. Metodoloogilistest erinevustest, mida Spitta hiljem rõhutas, oldi individuaalsuse avastamise esimeses vaimustuses vaevalt teadlikud.

Nende erinevuste ilmsikstoomine oli kahtlemata, nagu Spitta seda väljendas, “üks viimase aja tähtsamaid edusamme”. Muidugi tegelevad ajaloolised hinnangud muusikast samade asjadega mis esteetilisedki, kuid nad mõistavad nähtusi teisel viisil, just nagu vastasküljest. Igaüks, kes tajub Bachi fuuga teemat ilusa või ülevana, teeb seaduspärase esteetilise otsustuse, isegi kui ta ei tea, kelle loodud on meloodia, või et see meloodia on variant tüübist, mis pärineb 17. sajandi algusest. Esteetiline kogemus on ilmselt ajaloolistest teadmistest sõltumatu, vähemalt võib ta seda olla.

Siiski on need kaks külge, mida Spitta oma mures teadusliku ranguse pärast ja dialektikat umbusaldades teineteisest põhimõtteliselt eraldas, omavahel tegelikult tihedalt seotud. Täpsem analüüs näitab, et ajalooline teadmus toetub küllalt sageli esteetilisele hinnangule, samuti ka vastupidi. Kunstiajalugu kuulub tõesti ajaloodistsiipiinide hulka ja kasutab nende meetodeid, kuid see ei välista teist külge: kunstiajalugu on sunnitud võtma oma uurimisobjekti esteetika valdkonnast. Esteetiline hinnang, kas väljendatuna või mitte, on otsuses loomuldasa sisalduv — muusikapala kas on omaks võetud kunstina või jäetud mittekunstina

vaatluse alt välja. Klassikute ja vanade meistrite kaanon on pigem kunstiajaloo eeldus kui tulemus.

Ja teistpidi, paljud esteetilised hinnangud avalduvad ajalooliste otsustuste kaudu. Keegi ei salga, et 19. ja 20. sajandil loodud muusikateose tähendus — selle “olemuslik mõte”, nagu Hegel võiks öelda — kahaneb või isegi kaob, kui tehakse kindlaks, et helitöö on epigoonlik, sest esteetiline taktitunne ärritub sellest, et üks helilooja on varastanud teiselt tema keele. Aga originaalsuse või selle puudumise tunnustamine esteetilise kriteeriumina vihjab sellele, et on olemas esteetilisi kogemusi, mis sisaldavad ajaloolisi teadmisi, ja on ilma nendeta üldse mõeldamatud, ükskõik kui tühine või teisejärguline nende roll ka on.

Esteetiliselt või osalt esteetiliselt iseloomu otsustuses, et teos on epigoonlik, ei saa kahtluse alla panna: seda ei saa käsitada puhtalt ajaloolise või üksnes kompositsioonitehnikat puudutava hinnangu. Igaüks, kes piirab end rangelt ajaloolise valdkonnaga, võib muidugi nentida, et muusikapala kordab midagi varemöeldut, aga see ajaloolane ei saa rääkida epigoonlikkusest kui puudusest. Ja teisalt ei saa hinnangut teose originaalsuse puudumisest kindlalt põhjendada vaid kompositsioonitehnikaga, ilma et arvestataks loomisaega, mis omakorda on ajalooline faktor. Veel kord, stiili laitmatu kopeerimine on mõeldav, kuigi see õnnestub harva või mitte iialgi: ja siiski — ükskõik kui täiuslik see ka on, peetakse seda ikkagi epigoonlikuks ja seega esteetiliselt väärtusetuks. Epigoonluses süüdistamisel on ajalooline ja esteetiline aspekt lahutamatu kokku põimunud.

Siiski on originaalsuse kriteerium, millele see süüdistus toetub, ise ajalooliselt piiratud. Selle kehtivus ei ulatu 18. sajandi eelsesse aega. Oleks kohatu öelda, et üks 16. sajandi motett on epigoonlik, sest sel sajandil peeti tunnustatud heliloojate jäljendamist seaduspäraseks teguviisiks. Pealegi pole välistatud, kuigi see tundub ebatõenäoline, et praegu veel kahtlaseks peetav epigoonlus varem või hiljem rehabiliteeritakse, sest ka originaalsuse kriteeriumi sisaldav esteetika on ise ajalooline fenomen, mis tekkis 18. sajandil ja mille kestvus ei saa olla prognoositav.

Kant räägib *Otsustusvõime kriitikas* “teleoloogilisest” otsustusest seoses struktuuri funktsiooniga. Seda, mis ta ütleb — et kui hinnatav objekt on kunstiteos, siis toimib struktuur esteetilise ot-

sustuse puhul “aluse ja tingimusena” — võib samavõrd kehtivaks pidada ka ajaloolise otsustuse puhul. Kui mõni kuulaja on võimetu dateerima arpedžeeritud kolmkõlalist meloodiat varaklassikalisse perioodi ja seetõttu heidab selle kõrvale kui triviaalse, siis eksib see kuulaja just sama palju kui teine, kes kaebab meloodilisuse puudumise üle fuuga teemas, selle asemel et tunnustada seda fuuga teemana ja vastavalt sellele hinnata, kas teema täidab oma funktsiooni või mitte. Mõistagi esindab esteetiline hinnang, mis lihtsalt kiidab mõnda asja ilusaks, väga väikesel teadmisel põhinevat otsustust; aga see ei ole mitte piiratum kui arvamus, mis tuleb *Otsustusvõime kriitika* vääritimõistmisest, et intellektuaalsed aspektid, olgu teleoloogilised või ajaloolised, häirivad ja segavad esteetilist hindamist. Intellektuaalsed aspektid on küll vaid “alus ja tingimus” ja mitte esteetilise kontemplatsiooni eesmärk ja tulemus, aga nad on eeldustena möödapääsmatud, selleks, et esteetiline kogemus ei jääks vaeseks ja tühiseks. Vahenditus võib olla esteetilise kontemplatsiooni omadus, aga see ei ole siiski nii vaba eelteadmistest, nagu seda soovivad niisuguse lihtsameelsuse pooldajad, mis läheb üle oma piiride, kuulutades avalikult oma naiivsust, ja on enese üle arutledes ärritunud intellektuaalide pilkeist. See ei ole mitte lähtepunkt, vaid pigem sihtpunkt: “vahendatud vahenditus”, rääkides Hegeli sõnadega. Ja üks vahendavatest komponentidest ongi ajalooline teadmus. “Puhas” esteetiline kogemus, hinnates objektis vaid selle ilu, on õbluke abstraktsioon. Kanti rõhuasetus on seotud meetodi ja loogikaga, see ei toetu kogemuse olemusele. (Tema jaoks otsustav aspekt — “kultuur” — kuulub pigem “kaasuva” ilu kui “vaba” ilu omaduste hulka.)

Et täielik esteetiline kogemus eeldab midagi ajaloolist, ilmneb negatiivsena mitte- või vääritimõistmises, mis saab sageli osaks ajalooliselt kaugele muusikale, näiteks 14. sajandi omale. Esteetiline kontemplatsioon ei ole sellest kaugusest päris sõltumatu: see võib teda mõjutada või isegi takistada. See, mis on ilmne ajas ja ruumis kaugeate asjade puhul, kehtib siiski samavõrra, kuigi vähem märgatavalt, ka teoste puhul, mis on meile lähemal ja mille mõistmine ei nõua nii tajutatvat pingutust. Kommentaar — ajaloolise arutluse vaev — on üleearune vaid selle tõttu, et me peame teose intellektuaalseid ja ajaloolisi tunnusoone enesestmõistetavaks. Ja

see, et peame neid enesestmõistetavaks, eksitab meid neid märkamata jätma ja alistuma pettekujutlusele, nagu oleks esteetiline hinnang "vahenditu ja eeldustevaba". Need ajaloolised vahendid, mis toimivad "aluse ja tingimusena" Brahmsi sümfoonia või Wagneri muusikalise draama puhul, jäävad varjatuks, sest nad on traditsiooni piires, mille üle me ei arutle. Aga tegelikult avaldavad nad siiski oma mõju ja meie esteetiline kogemus rikastuks, kui oleksime nendest teadlikud. See, et "teine vahenditus" kujutab esteetilise olemisviisi eesmärki, ei pruugiks olla halvustatud kui väide, mis õigustab "esimest vahenditust". Sest inimesed, kes nõudlevad esimest, vajavad seda üldiselt ainult alibina kaitsmaks rumalust. Süvenemine kunstiteosesse, ükskõik kui ennastunustav see ongi, on harva müstiline seisund sõna otseses mõttes, harva on see liikumatu ja hallutsinatoorne olek. Palju tõenäolisemalt on see edasi-tagasi liikumine kontemplatsiooni ja mõtlemise vahel, ja kui see on nii, siis sõltub süvenemise, selle protsessi tase esteetilisest ja intellektuaalsetest kogemustest, millele kuulaja toetub, kogemustest, mille konteksti saab sobitada teose, mida ta parajasti hindab. Intellektuaalsed tunnused ei ole ülearune lisand; pigem on nad alati esteetilise taju olemuslik osa. Loomulikult võivad nad võtta kas algelisema või arenenuma vormi, ja ei ole põhjust arvata, et iga esteetiline edasimineku on saavutatud tänu nende tunnuste hoidmisele primitiivses olekus. Mõistetest hoidumine on küll vaevalt märk esteetilisest tundlikkusest.

Carl Dahlhaus (1928–1989)

on 20. sajandi muusikateaduse suurkuju. Ta raamatute hulgas on muusikaajalugusid, esteetikat ja teooriat käsitlevaid töid, kõigis neis avaldub eelkõige põnev muusikast mõtleja, hea saksa kooliga filosoof. Muusikaajaloos huvitab teda esteetika — kuidas kirjutada ajalugu nii, et kunstielu ja teosed ainult faktidena ei näiks. Ja esteetikas huvitab teda ajalugu, meile oluliste kunsti- ja muusikaesteetika mõistete kujunemine, nagu näiteks teos, žanr, muusikaline vorm, absoluutne muusika jms. Kirjeldades nende teket, näitab ta ühtlasi, kuidas universaalsena tunduvad mõisted on ajalooliselt ja kultuuriliselt piiratud, kuuludes suuresti 18.–19. sajandi Euroopa traditsiooni. Artiklites uuest muusikast (Schönbergist 1960. aastate avangardismini, Stockhauseni, Boulezi ja Cage'ni)

analüüsib ta teose ja žanri kategooriate muutumist, isegi lagunemist 20. sajandil.

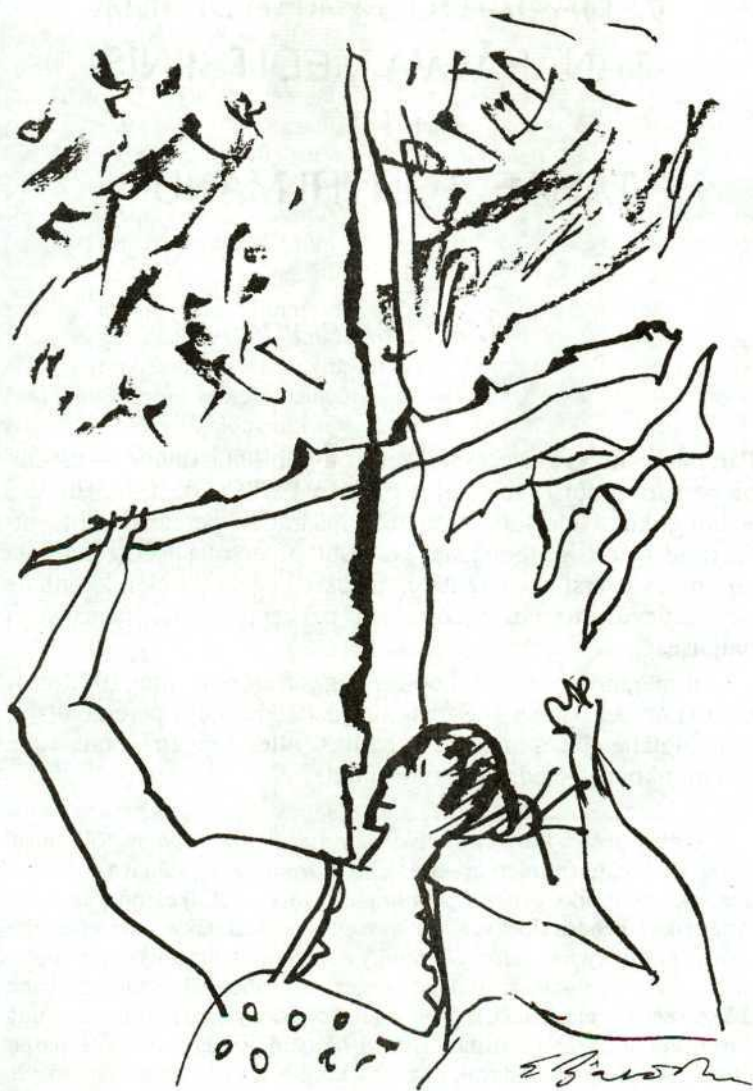
Dahlhaus oli alates 1967. aastast Berliini Tehnikaülikoolis muusikaprofessor, Wagneri teoste täieliku väljaande peatoimetaja ning suure muusikalooliste monograafiate sarja "Neues Handbuch der Musikwissenschaft" initsiaator. Selles seerias ilmus ka tema üks kuulsaim raamat *19. sajandi muusika* (Die Musik des 19. Jahrhunderts, 1980), milles rakenduvad ta paar aastat varem ilmunud metodoloogilise uurimuse *Muusikaajaloo põhiolused* (Grundlagen der Musikgeschichte, 1977) seisukohad. Dahlhaus kasutab struktuuriajaloo mõistet, kuid sellel on vähe pistmist strukturalismi kui uurimismeetodiga. Tema muusikalookäsitlus vastandub 20. sajandi esimesel poolel tekkinud ning praegugi väga levinud stiiliajaloolole. Dahlhausi arvates keskendub stiiliajalugu liialt muusikateostele ja kompositsioonitehnika arenemisloole. Tema muusikaloolises struktuuris on kolm suurt komponenti — lisaks kompositsioonitehnikale (teoste analüüs ja üldistamine) on võrdselt tähtsad ajastu ideed (näiteks rahvuslikkuse ideoloogia, absoluutse muusika idee seos 19. sajandi filosoofiaga jms) ja muusikaelu sotsiaalne korraldus (institutsioonid, muusikute sotsiaalsed rollid, muusika funktsioonid jms). Nii leiame tema *19. sajandi muusikas* teemasid, mis meistriteostele keskenduvasse ajalukku kuidagi ei pääseks — näiteks kodumusiitseerimine, kooriliikumine ja ulatuslik oratooriumirepertuaar, rahvalaul kui rahvuslikkuse sümbol jne. Samas pöörab Dahlhaus suurt tähelepanu ajalookäsitluse suhtelisusele, subjektiivsusele ning selles osas toetub väga tugevasti Hans-Georg Gadameri mõtetele.

Teine Dahlhausi levinum raamat on kindlasti *Muusikaesthetika* (Musikästhetik, 1967), millest pärit ka siin tõlgitud essee. See on ajalooline käsitlus muusikaesthetikast peamiselt läbi 18.–19. sajandi, kuid enamiku teemade puhul tehakse lühiekskursus ka eellukku ja kommenteeritakse probleemide muutumist tänapäeval. Dahlhausi esteetika keskne kategooria on muusikateos kui kunstiteos, iseseisev, lõpetatud ja püsiv tervik (*opus perfectum et absolutum*). Muusika on ajaline protsess — kuidas mõelda muusikateosest kui terviklikust vormist? Mis on teos — nooditekst, helilooja kujutus, kõlav muusika? Siin toetub Dahlhaus Roman Ingardeni käsitlusele muusikateosest, mille järgi teos on intentionaalne objekt ja iga esitus individuaalne ning mingil määral erinev modifikatsioon. Dahlhaus seletab muusikalist vormi kui abstraktsiooni, mille kuulaja konstrueerib tagantjärele, mõeldes kuulnud muusikale kui tervikule. Ta leiab, et kuna praeguses kultuurisituatsioonis on kuulajad harjunud mõtlema muusikast eraldiseisvate terviklike teostena, siis konstrueeritakse ka teistsuguse muusika puhul pärast kuulamist kujut-

luses “teos” (näiteks aleatoorilist muusikat kuulates) ja mõeldakse kuuldule kui *quasi*-ruumilisele objektile. Muusikalise vormi käsitlesega on tihedalt seotud teine Dahlhausi esteetika keskne mõiste, absoluutse muusika idee (seda käsitleb ta raamat *Die Idee der absoluten Musik*, 1978). Läbi sajandite oli muusika sõna kandja ning teksti ja programmi ta instrumentaalmuusikal oli teisejärguline roll. “Puhtad” muusikalised vormid, ehk siis absoluutne muusika tõusis muusika kõrgeimaks žanriks alles 18.–19. sajandi vahetusel ning filosoofilises esteetikas võttis paradigmapuuutus veel mõnda aega. Nõukogudeaegne klaperjaht formalismile näitab, et konservatiivsemate ja muusikakaugemate ringkondade jaoks jäigi absoluutse muusika idee kahtlaseks.

Siinne essee arutleb ühe Dahlhausi lemmikprobleemi üle — esteetiliste ja ajalooliste otsustuste põimumine. 20. sajandi alguse saksa muusikateaduses kuulus muusikaesteetika kindlalt teise kasti — koos teooriaga oli see süstemaatilise muusikateaduse osa ning range ajalookäsitlus pidi vältima esteetilisi otsustusi kui subjektiiivseid. Dahlhaus leiab, et äärmusesse viiduna tähendaks see püüdu kirjutada kunstiajalugu ilma kunstita. Samas leiab ta, et positivistlik etapp oli muusikaajaloo uurimises metodoloogiliselt vajalik. Ta analüüsib seda, kuidas esteetilistes otsustustes tegelikult peegeldub teoste retseptioonilugu, omaaegne esteetika ning praeguse ajalookirjutaja arvamused. Nagu mitme teise probleemi puhul, teeb ta kokkuvõtte, et subjektiiivsus on paratamatu, kuid oma otsustusi kriitiliselt analüüsid saab ajalookirjutaja seda võimaluste piires kujundada.

Urve Lippus

EERO JAVOINEN

VANA JA UUS PARADIGMA TÄNAPÄEVA MEDITSIIINIS EHK “TAHAS’ TOHTRI MANU...”

Mari Järvelaid

Peremeditsiin kaasaegse mõistena on võrdlemisi noor — esimene perearsti mõiste määratlus pärineb 1972. aastast, kui Inglise Kuninglikus Üldarstide Kolledžis määratleti perearsti¹ “litsentseeritud meditsiinitöötajana, kes osutab personaalselt esmast ja järjepidevat arstiabi isikutele, perekondadele ja elanikkonnale oma tegevuspiirkonnas, sõltumata patsiendi soost, vanusest ja haigusest”.

Sihipärane perearstide koolitus algas Euroopas alles 1970. aastatel (Lember 1998b). Samas on just seda tüüpi peremeditsiin oma algtäheanduses arstinduse hälliks, olles seega niisama vana kui inimkond — sadu aastatuhandeid.

¹Inglise keeles *family physician* ja *general practitioner*. Tõlkimisel ühest keelest teise tuleb arvestada, et Euroopas on valdavaks ingliskeelseks terminiks *general practitioner*, mis otsetõlkes on “üldarst”. Ameerika Ühendriikides ja Kanadas seevastu tähistatakse sedasama arsti mõistega *family physician* või *family doctor*, mis otsetõlkes on “perearst”. Eestis on sõnadel üldarst ja perearst erinev tähendus. Perearst märgib eesti keeles eriala, mis on saanud diplomijärgse koolitusega ning vastava erialaeksami sooritamise. Üldarstid on kas enne 1991. aastat ülikooli lõpetanud valdavalt sisearsti koolitusega jaoskonnaarstid või pärast 1991. aastat ülikooli arstiteaduskonna lõpetanud üldinternatuuri läbinud arstid, kes ei ole omandanud perearsti eriala (Lember 1998a: 23–26).

INIMENE KUI OSA ELUSLOODUSEST

Kahekümne kolme sajandi eest arutlesid arstid Aleksandrias, et hing, mis liigub mööda motoorseid ja sensoorseid närve, paneb meid tegema liigutusi ja tundma tundeid. Seda hinge (kr k *pneuma psychikon*, lad. k *spiritus animalis*) kirjeldati kui kaalutut, kombatamatut ja nähtamatut, kuid siiski sellena, mis põhjustab närviimpulsside teket ja levikut. See teooria püsis kuni 17. sajandini (Glynn 1999). Mõni aasta tagasi oli mul põgus võimalus Saksamaal kuulsas Wolfenbütteli raamatukogus vaadata tuhat aastat tagasi kirjutatud ja illustreeritud käsikirjalisi raamatuid. Sellest on seni meeles ehmatav tunne, et inimene ei ole viimase aastatuhande jooksul kuigivõrd muutunud, niivõrd tänapäevased olid illustratsioonidel kujutatud inimesed ja nii sarnased nende mured.

Säilinud on enam kui 70 köidet ülesthendusi Rheini jõe äärsetes kloostrites elanud abtiss Hildegardilt Bingenist (1098–1179). Oma elu lõpuaastatel on ta andnud juhiseid haiguste äratundmiseks, raviks ja ennetamiseks. Näiteks rõhutab ta vajadust pesta hambaid, et need ära ei laguneks, ning soovitab, et kui istud kõrtsis sööma, vali istumise koht nii, et ukseavast tulev külm õhk seljahäda põhjuseks ei saaks. Hildegardi eluajal vaadeldi inimest niisiis kui tervikut ning haigusi seostati sellega, kuidas inimene oma elu elab, s.t eluviisi ja suhetega kogukonnas, elukutse ja toitumisharjumustega. Haigus oli süsteemne võtmise ja andmise tasakaalu häire — ja nii mõistsid seda patsient ning arst mõlemad — ning iga ravi eesmärk oli tasakaalu taastamine. Haigus oli lahutamatu inimese loomulaadist; arstil tuli tunda patsiendi isiksust, tema keha ja vaimu tervikuna, et aru saada haigusest (Anderson 1999).

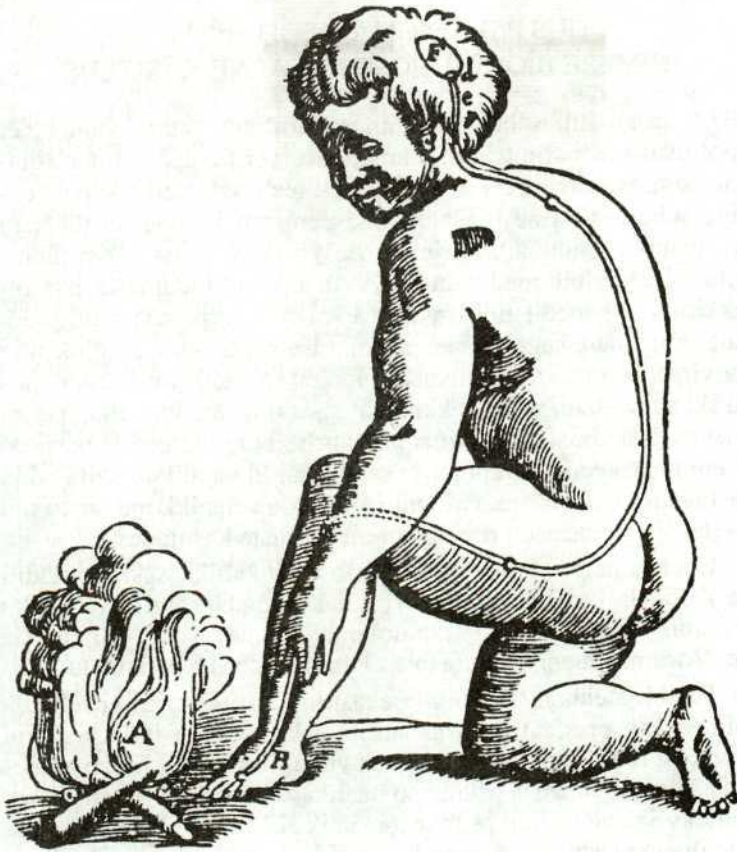
VANA PARADIGMA MEDITSIIINIS:
MEHCHANISTLIK INIMESE KÄSITLUS

Uus käsitlus inimese organismist ja selle toimimisest tuli koos Descartes'i filosoofiaga. René Descartes väitis, et keha ja vaim (hing) on täiesti sõltumatud ja erinevad teineteisest täielikult, Descartes pooldas täiel määral dualismi. Nagu kõik orgaanilised kehad, nii on ka inimese keha masin. Inimene sureb, kui

mõni tähtis osa selles masinas rikki läheb, nagu masingi ei tööta enam, kui mõni oluline osa on katki. Inimesele tehti siiski väike mõõndus: loomad on ainult masinad, elavad, kuid hingestamata kehad, ent inimesel on hing. Aga hing mõjutab keha vaid piiratud viisil, nimelt võib hing muuta näiteks keha liikumissuunda. Inimese närvisüsteem töötab nagu kuningliku aia niisutusüsteem. Peentes torudes, milles on klapid, voolab vedelik, andes nii kogu kehas edasi vajalikke töökorraldusi (Glynn 1999). Hing ja keha on nagu kaks uuri, mis on loodud nii, et kui ühel osuti näitab "janune", siis teise oma viitab vastavale elamusele. Mõlema sündmusteahelikud on omaette determineeritud. Seesugune kartesianism leidis 17. sajandil poolehoidu niihästi loodusteadlaste kui arstide hulgas (Künnapas 1966).

Üha enam hakati lahutama haigust ning inimese keha kui teravikut (Anderson 1999). Mida enam täiustusi uurimisevahendid, seda enam tähendas haigus kehas mingi kehaosa lokaalset patoloogiat. Üha laiemalt hakkas arstiteaduses valitsema mehhanistlik inimesemudel: haigust inimesel defineeriti kui ühe organi, koe, raku või molekuli patoloogiat, mille tervistumisel saab terveks ka inimene. Inimese ravimine oleks seega sarnane auto remondiga remonditöökojas — on vaja kas õlitada või vahetada mõni jupp välja ja masin töötab jälle nagu uus. Oluline on selle juures veel ka pärilik materjal — see, kas auto on papist, plekist või roostevabast terasest. Ehk teisisõnu: pärilikkus määrab kindlaks, millisesse haigusesse inimene haigestub. Sellise meditsiinilise paradigma võtsid arstid järjest enam omaks, toetudes üha uutele avastustele ja võimalustele nii diagnoosimisel kui ravil. Tänu tehnikale võidukäigule oli mehhanistliku teooria võidukäik eriti hoogne 20. sajandil. Siia kuuluvad oluliste teetähistena penitsilliini kasutuselevõtt, *Helicobacter pylori* avastamine maohädade põhjustajana, katseklaasilapsed, üha kallimad ja paremad aparaadid diagnoosiks ja raviks (Kleinert 1999).

Valitsevaks sai arusaam, et pole olemas ravimatuid haigusi, tuleb vaid õige ravim leida. Õigeks diagnoosiks tuleb leida üles haige organ, kude või rakk. Ja iga haigus või häire on defineeritav kindlate kriteeriumide järgi, mis on kirjas rahvusvahelises haiguste klassifikatsioonis.

Joonis. Keha hüdraulika: Descartes'i illustratsioon põletusvalu aistingu teekonnast kehas.

Kui aga aparaadid ja analüüsid patoloogiat ei näita, on inimene terve, sõltumata sellest, milline on inimese subjektiivne enesetunne. Seega on inimese keha ja inimese psüühika kaks eri tahku, mida tuleb käsitleda eraldi.

UUS PARADIGMA MEDITSIINIS: INIMESE BIOPSÜHHOSOTSIAALNE KÄSITLUS

1972. aastal ilmus Ian McWhinney artikkel: autor väidab, et hoolimata meditsiinitehnika täiustumisest ei saa aparateidega diagnoosida ega ravida nii tõhusalt, nagu teeb seda perearst patsiendiga suheldes. Enese usaldamine perearsti hoolde on tähtsam kui tehnika võidukäik, kirjutab McWhinney. Üha enam tehnikale orienteeritud meditsiin oli 1970. aastatel jõudmas kriisi, oli tekkinud uue meditsiiniparadigma vajadus. Aparaadid on pidevalt täiustunud, sageli paneb aparaat ise patsiendile diagnoosi ja soovitab ka ravi, nii et arsti kui loovat ja mõtlevat inimest polekski nagu enam vaja. Tekkis lootus, et ühel arenguhetkel peaks piisama moodsast meditsiiniaparatuurist, et registreerida patsiendi elundisüsteemi-, elundi- või rakutasandil vajalikud näitajad ja vastavalt sellele määrata ravimid — ja kogu elanikkond on hoitud tervena ja õigeaegselt ravitud ainult aparate kasutades.

Elu aga näitas, et meditsiin läheb väga kalliks, sest aparaadid on kallid ja ka rikkad riigid ei suuda tagada kõigile vajalikku arstiabi. Lisaks inimeste rahulolematus, mida võiks väljendada mu Võrumaa memme suu läbi: "Tütreste, tahas tohtri manu."

Ent biomehhanistlik inimesekäsitus arstiteaduses ei rahulda inimest kui patsienti. Tasakaalustamaks seda, et inimesest kui tervikust rebiti kunstlikult üks osa välja, hakkasid kiiresti areneva psühhoanalüüsi ja psühhosomaatika koolkonnad (Kern 2000). Näiteks Saksamaal on psühhosomaatika kohustusliku aინena arstide õppekavas; seda õpetatakse muide Tartu Ülikooli audoktori Thure von Uexkülli õpiku järgi (Uexküll 1998).

Tunnetades niisiis teatud kriisi arstiteaduses, võetigi pärast kahesaja-aastast mehhanistlikku ajajärku 1972. aastal Inglismaal kasutusele perearsti mõiste. Perearstide ülemaailmne ühendus WONCA² loodi 1991. aastal. 20. sajandi lõpust alates levib uue meditsiiniparadigmana inimese biopsühhosotsiaalse mudeli teooria, milles inimest käsitatakse kui keha ja psüühika tervikut sotsiaalses kontekstis. On ka teaduslikult põhjendatud, et inimese

²WONCA — *The World Organization of National Colleges, Academies and Academic Associations of General Practitioners/Family Physicians.*

kehaline tervis on lahutamatu psüühika tervisest, kuivõrd inimese hormonaalne ja immuunstaatus sõltuvad psüühikast, suhetest nii peres kui kollektiivis ning ka ümbritseva keskkonna mõjust. Inimest vaadeldakse tervikuna, keha nähakse vaimu ja ümbritseva keskkonna mõju koostoimes. Ka tervise tänapäevane definitsioon hõlmab sotsiaalse keskkonna mõiste kui olulise tervist mõjutava teguri.³

PEREMEDITSIIN KUI UUE PARADIGMA KANDJA

McWhinney (1997) peab peremeditsiini põhiliseks erinevuseks teistest arstlikest erialadest seda, et peremeditsiin põhineb pigem organismist lähtuval kui mehhanistlikul bioloogilisel metafooril ja et perearstiteadus on ainuke meditsiinieriala, mis ületab dualistliku vaimuks ja kehaks jagamise. Perearst töötab teiste erialade piiridel, tema töösse kuulub väga erinevaid tervisealaseid aspekte — perearstiteadusse on kaasatud imiku rinnaga toitmine, teismeliste traumatism, psühhosotsiaalsetest teguritest tingitud mured, puudega laste ja voodihaigete vanavanemate probleemid ja palju muud (Frey 1998). Perearstid on ainsad, kel pole ukse kohal silti: "Tegelen ainult..."⁴

Healt perearstilt oodatakse kõigepealt häid kliinilisi oskusi. Tema tegevus peab lähtuma kaasaja viimasest teaduslikult

³Tervis on Maailma Tervishoiuorganisatsiooni määratluse järgi inimese täieliku kehalise, vaimse ja sotsiaalse heaolu seisund, mitte ainult haiguse puudumine.

⁴Eesti Perearstide Seltsi ja Sotsiaalministeeriumi töörühma pakutud perearsti definitsioon sisaldub "Perearsti tööjuhendis", mille on 1997. aastal kinnitanud sotsiaalminister:

1. Perearsti määratlus.
 - 1.1. Perearst on erikoolituse saanud arst, kes on läbinud residentuuri või vastavad spetsialiseerumiskursused ning sooritanud perearsti eksami. Perearstide koolituse sisu on määratletud vastavalt kinnitatud perearsti õppeprogrammidele.
 - 1.2. Perearst annab järjepidevat üldarstiabi, korraldab hooldust ja haigusi ennetavaid menetlusi kõigile oma nimistuis olevaile isikutele.
 - 1.3. Perearst teeb esmase arstliku otsuse iga meditsiinilase probleemi kohta, millega patsient tema poole pöördub.

põhjendatud teoriast. Siit dilemma, kas lähtuda diagnoosimisel Sokratese või tädi Minni põhimõttest: neist esimene on rangelt teaduslik ja ajakulukas, teine kiire, intuitsioonil põhinev, kuid jääb risk eksida (Cunningham jt 1999). Edasi peab perearst oskama vastu võtta efektiivseid ja ratsionaalseid otsuseid, mis muudavad meditsiiniteenuse ühiskonnale odavamaks, teenides sellega rahulolu nii patsiendilt kui riigilt (Favaloro 1999). Siis peab perearst olema hea suhtleja nii patsiendi kui patsiendi pereliikmetega, ta peab oskama piisavat informatsiooni oma patsientidele ja nende pereliikmetele edasi anda mõjuvalt (Alderson, Goodey 1998). Veel peab perearst olema autoriteet, kes on võimeline vajadusel ümber kujundama inimeste eluviisi. Ja lõpuks peab perearst olema liider meeskonnatöös, juhendades õdede ja teiste tööalaselt lähedalseisjate tegevust.

Need kriteeriumid on meditsiinis ikka hea arsti tunnusteks olnud. Juba 5000 aastat tagasi Egiptuses tegutsenud preesterarstide seisukoht oli, et arsti amet on kutsumus, mitte pelgalt töö, ja arstile on esmatähtis patsiendi individuaalsus (Turner 1999).

Eestis lisati perearsti eriala arstide erialade loetelusse 1993. aasta varem oli Tartu Ülikoolis avatud peremeditsiini õppetool ning valitud ametisse ka peremeditsiini professor.

Kirjandus

- Alderson, Priscilla, Christopher Goodey 1998. Theories in health care and research: Theories of consent. — *BMJ*, vol. 317 (7168), pp. 1313–1315
- Alderson, Warwick H. 1999. Perception of disease and its meanings. — *The Lancet*, vol. 354, p. SIV49

- 1.4. Perearst on kohustatud andma abi vahetult ise või sõltuvalt haige vajadusest korraldama arstiabi teiste arstide või meditsiiniteenuste kaudu, suunates haigeid erialaarstide konsultatsioonile või haiglasse.
- 1.5. Perearst lähtub abi osutamisel ja korraldamisel patsiendi tervislikust seisundist, tagab patsiendile parima vajaliku ning võimaliku abi arvestades olemasolevaid, lepingutega määratud ressursse.
- 1.6. Perearst kindlustab oma nimistu patsientidele arstiabi kättesaadavuse ning järjepidevuse.

Eestis lisati perearsti eriala arstide erialade loetelusse 1993. aastal (Maaroos 1998).

- Cunningham, Allan S., Steven D. Blatt, Paul G. Fuller, Howard L. Weinberger 1999. The Art of Precepting: Socrates or Aunt Minnie? — *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, vol. 153 (2), pp. 114–116
- Favaloro, Rene A. 1999. Revival of Paul Dudley White: An Overview of Present Medical Practice and of Our Society. — *Circulation*, vol. 99 (12), pp. 1525–1537
- Frey, John 1998. The Clinical Philosophy of Family Medicine. — *The American Journal of Medicine*, vol. 104 (4), pp. 327–329
- Glynn, Ian 1999. Two millenia of animal spirits. — *Nature*, vol. 402 (6760), p. 353
- Kern, Stephen, 2000. Time and Medicine. — *Annals of Internal Medicine*, vol. 132 (1), pp. 3–9
- Kleinert, Sabine 1999. Modern medicine: The state we're in. — *The Lancet*, vol. 353 (9170), p. 2092
- Künnapäs, Teodor 1966. *Suured mõtlejad*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Lember, Margus 1998a. Perearsti määratlus. — *Peremeditsiin*. Tartu, lk 23–26
- Lember, Margus 1998b. Implementing modern general practice in Estonia. — *Acta Universitatis Tampereensis*, 603. Tampere
- Maroos, Heidi-Ingrid 1998. Perearstiteadus akadeemilise erialana: Mõiste ja ajalooline areng. — *Peremeditsiin*. Tartu
- McWhinney, Ian R. 1972. Family medicine in perspective. — *NEJM*, vol. 293, pp. 176–181
- McWhinney, Ian R. 1997. *A Textbook of Family Medicine*. Oxford University Press
- Turner, William 1999. The Soul of Medicine: The Dying of the Light. — *The Journal of Urology*, vol. 162 (11), p. 1897
- Uexküll, Thure von 1998. *Psychosomatische Medizin*. (5. Auflage.) München—Wien—Baltimore: Urban & Schwarzenberg

MARI JÄRVELAID (sünd. 1956) on lõpetanud Tartu Ülikooli kehakultuuriteaduskonna 1981. aastal ning arstiteaduskonna spordimeditsiini erialal 1990. aastal. Praegu töötab sotsiaalministeeriumi rahvatervise osakonnas peaspetsialistina. *Akadeemias* on ilmunud kommentaar “Arsti lisandusi Kurt Stellamori artiklile [“Eutanaasia arstieetika ja õiguse vaatenurgast”]” (1995, nr 11, lk 2386–2388).

ARVUSTUS

MUINASAJA LOOJANGUST OMARIIKLUSE TAASTAMISE KOIDUNI

Muinasaja loojangust omariikluse läveni: Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koostanud Andres Andresen. Tartu, 2001. 417 lk.

Pühendusteos moodustab teaduslikus kirjanduses omaette žanri, mida meil sageli tähistatakse saksakeelse sõnaga *Festschrift*; soomlased nime-tavad seda *juhlakirja*'ks. Oma kultuurilise orientatsiooni tõttu olemegi kõige enam lugenud just saksa teadlaste ja mitmesuguste institutsioonide tähtpäevadele¹ pühendatud väljaandeid. Pühendusteos on lahutamatu osa teadlase biograafiast. Teadlaste töö juurde kuulub juba loomu poolst asetumine mingite koolkondlike grupeeringute raamidesse. Selle tulemuseks on teatud kindlad rühmitused või vennaskonnad, kes sotsiaalsete sidemete kinnituseks kasutavad oma grupeeringusse kuuluvate kolleegide töö jäädvustamiseks ka pühendusteoseid. Nii on pühendus-teos omamoodi intrigeeriv žanr ning puudutab teaduspõllul tegutsejaid nii või teisti. Kui vahel kostabki teadlaste hulgast pühendusteoste koostamise vastu kriitilisi häáli, siis sageli võib selle taga näha kolleege, kes on ühelt poolt väga kõrge enesehinnaguga, kuid samas pole kindlad, kui esindusliku pühendusteose (ja kas üldse) nemad oma kolleegidelt võiksid ükskord saada.

Pühendusteoseid ei saa võrrelda tavaliste artiklikogumikega, sest pühendusteostel on spetsiifiline eesmärk, mis seab oma nõuded ka materjali esitusstiilile. Ei tohi unustada, et tegemist on ikkagi kolleegi juubeliga või siis meenutusega ja seetõttu ei ole pühendusteos koht näiteks väga poleemilise artikli avaldamiseks.

Samas on nendel teostel ka oma spetsiifiline kirjutamisviis. Meile, kes me Eestis oleme harjunud teaduslikke tekste hindama (balti)saksa teadusliku teksti kriteeriumide järgi, võib see tunduda ehk liialt kergegi.

¹ Juba vahetult Teise maailmasõja järel ilmus pühendusteos oma *alma mater*'ile Tartu ülikooli eksiilis viibivatelt kasvandikelt *Apophoreta Tartuensia* (Stockholm, 1949).

Sageli aga kompenseerib selle nn kerge kirjutusviisi puudused asjaolu, et sellised tekstid on ka laiemale üldsusele paremini mõistetavad kui teaduse tavatekstitid. Teadlased, kes soovivad vanemale kolleegile või õpetajale oma kirjatööga midagi meeldejäädavat kinkida, teevad seda sageli just mingi uue, teaduslikku diskussiooni täiendava idee esitamisega rahulikus ja soliidses vormis. Pühendusteose saajale lähedases vanuses kolleegid võtavad aga sel puhul end veel kord vaimseks pingutuseks kokku, et nende elutöö temaatikast mingit üldistatud rakurssi esile tuua.

Kuigi Eesti ajaloo teadust tahetakse sageli ehk liialtki asetada vaid rahvuslikesse piiridesse, tundub siiski, et välistelt näitajatelt kuulub see väga kindlalt rahvusvaheliste teaduste hulka. Kui me vaatame Eestiga vahetult või kaudsemalt seotud ajalookirjutajate pühendusteoste nimekirja, mis ilmunud 20. sajandi teisel poolel, siis võib see ehk mõneti ootamatultki tunduda päris pikk.² Nüüd on sellesse nimekirja lisandunud ka pühendusteos *professor emeritus* Sulev Vahtrele.

Nagu sellistel puhkudel tavaks, tasub heita pilk veidi kaugemale ajalukku. Ajaloo reegel on seegi, et igale põlvkonnale on ta varunud oma võimalused, mida eelnenud põlvkond tavaliselt ette näha ei saa. On selge, et 75 aastat tagasi ei osanud Kivijärve valla peremees Heinrich Vinkmann (alates 1937 Vahtre) (1881–1952) ja tema abikaasa Elise (sünd. Möllerson) (1894–1981) ka oma kõige julgemates unistustes ette näha, et kord tuleb aeg, kus nende poeg ei saa mitte ainult ülikooliprofessoriks, vaid satub ka nende Tartu suurkooli professorite kilda, kellele kolleegid-õpilased pühendusteose koostavad.

²Jüri Uluotsa mälestusraamat (Stockholm, 1945); *Rossica externa: Studien zum 15.–17. Jahrhundert: Festgabe für Paul Johansen zum 60. Geburtstag* (Marburg, 1963); *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora* (Tallinn, 1970); *Ajaloo järskudel radadel* (Tallinn, 1966); *Studia Historica in Honorem Hans Kruus* (Tallinn, 1971); *Russland und Deutschland: Festschrift Georg von Rauch zur Vollendung seines 70. Lebensjahres* (Stuttgart, 1974) ja *Zeitschrift für Ostforschung* (1984, Bd. 33, Heft 4); *Reval und Baltischen Länder: Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag* (Marburg, 1980); *Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag: Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes* (Tartu, 1998); *Kultuuri mõista püüdes [dr Ants Viires 80]* (Tallinn, 1998); *Time of Change in the Baltic Countries: Essays in Honour of Aleksander Loit* (Stockholm, 2000).

Sulev Vahtre puhul tuleb märkida, et ta on ilmselt alati ise tajunud ega ole kuidagi püüdnud varjata, kust ta tuleb ja kus on ta juured³. Nii kirjutab tema mantlipärija Eesti ajaloo professori kohal, Tiit Rosenberg, et algusest peale on Vahtrel olnud tegelikult vaid üks suur uurimisobjekt ja teema: talurahvas ja tema ajalugu (lk 18). Seega on Sulev Vahtre talupoja poeg, kes on pühendanud oma elu talupoegade saatuse uurimisele Eesti kaugemas ja lähemas ajaloos.

*

Tiit Rosenbergi andmetel on Sulev Vahtre esivanemate juured teada kuni 18. sajandi alguseni: need viivad Laiuse ja Torma kanti (lk 13). Sulev Vahtre (kuni 1937 Vinkmann) sündis 7. juulil 1926. aastal prae-

³Siinkohal võiks meenutada Sulev Vahtre põlvkonnakaaslase, Tartu ülikooli audoktori, tuntud ungari estofiili prof. Gábor Bereczki (sünd. 1928) hinnangut oma elusaatusele: ta peab oma põlvkonnakaaslasi Ungaris (Eesti pole küll selles mõttes Ungariga päriselt võrreldav) kuuluvaks akadeemilises maailmas omamoodi vahepõlvkonda. Bereczki väitel purustas Teine maailmasõda Euroopas enamikul erialadel seniste koolkondade arengu ja võimaldas pärast suurt sõda professorikohtadele tõusta hoopis uue põlvkonna esindajatel, kellel maailmasõja ärajäämisel oleks tulnud oma kohta teaduses oodata ilmselt väga pikka aega, sest loomuliku põlvkonnavahetuse aeg oleks 1920.–1930. aastatel professoriametisse astunute jaoks olnud veel aastakümnete kaugusel. Ungaris tähendas see, et ülikoolide dotsentideks-professoriteks said näiteks ka väiketalupoegade lapsed, kes Teise maailmasõja eelse perioodi arenguloogika järgi poleks, vähemalt mitte sedavõrd hulgaliselt, akadeemilises maailmas rakendust leidnud, sest varem oli väiketalupoja peres võrsunud vaimsete huvidega laste saatuseks (vähemalt Ungaris) teenida oma igapäevast leiba näiteks kooliõpetajana. Meie teaduskultuuri mõjutanud riikidest katkes ka Saksamaal ülikoolide normaalne areng, sest 1930. aastatel “vabastati” terrori abil ülikoolid juudi professoritest ja Teise maailmasõja järel kaotas töö vähemalt osa nn pruune professoreid. Seda ei tule mõista kvalitatiivse hinnangu andmisena konkreetsetele Teise maailmasõja järel tegutsenud professoritele, vaid näitena laiema kontekstist, milles nad teadlaseks kujunesid ja millistes oludes nad said uurimistööd teha. Tahan siin tähelepanu juhtida asjaolule, et loomuliku koolkondliku-põlvkondliku teadusarengu segi paiskudes läheb osa eelmis(t)e põlvkondade kogutud intellektuaalsest kogemusest puhtobjektiivsetel põhjustel kaduma. Neis oludes pole võimalik seda teadmist edasi anda.

guse Laiuse (endise Kivijärve) valla Vilka *talv* perepojana. Vanemate vendade olemasolul oli nooremale pojale varutud õppida ametit, mis annaks tulevikus leiba talust väljaspool. Seetõttu sai murdeealise Liivimaa nooruki jaoks esimeseks suureks elumuutuseks lahkumine vanematekodust ning asumine sugulaste juurde Põhja-Eesti sadamalinnas Paldiskisse. Just seal hakkas noore ja emotsionaalselt väga mõjutatavas eas kaupmeheõpilase silmade ees ootamatult arenema sündmustik, mis tegi temast hiljem ajaloolase. Ehkki Teise maailmasõja jaoks tervikuna oli Paldiski-operatsioonil kõrvaline tähtsus, leidis Eesti 20. sajandi teise poole ajaloo seisukohalt just siin lühikese aja jooksul kontsentreeritud aset see, mis ootas ülejäänud Eestit järgnevate aastakümnete jooksul. On selge, et näiteks Põhja-Tartumaa külas oleks teismelisel noorukil olnud toimuvat kindlasti raskem mõista (vt selle aja kohta S. Vahtre kirjutsi "Olin Paldiski kodanik." — *Paldiski*, 1996, juuli–august; "Olin Paldiski kodanik 1939–40." — *Pakri ja Paldiski kogumik*. (Harjumaa uurimusi 3.) Keila, 1998, lk 99–103).

Praegu on omamoodi kahju, et kui S. Vahtre 1994. aastal käsitles Eesti ajalookirjutust ja ajaloolaste saatust kriitilistel aastatel, võttis ta vaatluse alla aastad 1918/1919 ja 1987/1989⁴, kuid jättis välja aastad 1939/1940, 1944/1945 või 1949/1950. Viimased aastad polnud mitte ainult kriitilised, vaid lausa dramaatilised. 1939. a Paldiski-sündmuste mõju kajastub ka ajalehele saadetud anonüümses artiklis (vt "Sõjasuvi Laiusel." — *Postimees*, 26. I 1942), mis ongi õieti Sulev Vahtre esimene teadaolev ajalooaineline kaastöö. Aastaid hiljem tuli ta nende aegade meenutamise juurde veel kord tagasi artiklis "Meeleoludest 1944. a. sügispäevil" (*Postimees*, 22. II 1996).

*

Sulev Vahtre kohta Eesti ajaloo teaduses on kolleegid püüdnud määratleda ka varem⁵, kuid Tartu ülikooli Eesti ajaloo professori Tiit Rosenber-

⁴Vahtre, Sulev. Die Geschichtskunde und die Historiker in Estland in den kritischen Jahren 1918/1919 und 1987/1989. — *Journal of Baltic Studies*, 1994/2, pp. 147–152; Vahtre, Sulev. Die Geschichtskunde und die Historiker in Estland in den kritischen Jahren 1918/1919 und 1987/1989. — *The Independence of the Baltic States*. Chicago, 1996, pp. 131–137.

⁵Siilivask, Karl. Sulev Vahtre doktoriks. — *Tartu Riiklik Ülikool*, 1970, 18. XII; Piirimäe, Helmut. [TRÜ ajaloo teaduskonna professor Sulev Vahtre 60-aastane]. — *Edasi*, 1986, 6. VII; Kivimäe, Jüri. Kadunud aegu otsimas: Sulev Vahtre loomingulise biograafia katse. —

gi (sünd. 1946) artikkel "Ajalooline ja aeg: Sulev Vahtre 75" selles pühendusteoses on senistest käsitlustest kindlasti kõige mahukam ning põhjalikum (lk 13–36). T. Rosenberg peab Sulev Vahtret E. V. Tartu Ülikooli esimese Eesti ja naabermaade ajaloo professorist, soomlasest Arno Rafael Cederbergist (1885–1948) lähtuva koolkondliku järjepidevuse üheks edasikandjaks Eesti ajalooteaduses.⁶

See tõdemus aitab mõista neid sihte ja olusid, milles on tulnud 20. sajandi teisel poolel Eesti ajaloolastel tegutseda. Seda, kuidas 20. sajandi alul Eestisse tulnud 34-aastane A. R. Cederberg asus 1920. aastal suure optimismiga Eesti ja Põhjamaade ajaloo professuuri looma, võib võrrelda põllumehe tööga, kes tõeliselt tänuväärsele ja viljakale pinnasele hea seemne külvab. Tagantjärele paistab, et kõik, mis Cederberg sel soodsal ajal kasvama pani, hakkas jõudsasti vilja kandma. Kui ta vaid kaheksa aastat hiljem Soome tagasi läks ning tema tööd jätkasid uued professorid — Hans Kruus (1891–1976) ja Peeter Tarvel (kuni 1935 Treiber; 1894–1953), kellel tekkis sellega võimalus oma kavasid teostada, jäi just soomlase tegevusest eesti kultuuri maha suur hulk õpilasi — Julius Madisson (1898–1969), Rudolf Kenkmaa (kuni 1935 Kenkman; 1892–1975), Jaan Konks (1902–1988), Otto Liiv (1905–1942), Hendrik Sepp (1988–1943), Evald Blumfeldt (1902–1981), Juhan Vasar (1905–1972), Arnold Soom (1900–1977), Erik Tender (1902–1991), Georg von Rauch (1904–1991), Max Aschkewitz (1901–1972), Arved von Taube (1905–1978), Helmut Speer (1906–1996), Roland Seeberg-Elverfeldt (1909–1993).

Teine maailmasõda paiskas kõik segi ega võimaldanud ka Cederbergi õpilastel oma kavatsusi teoks teha. Ajaloos on spekulatsioonid teemal, kuidas oleks võinud teiste asjaolude puhul areng minna, üsna viljatu tegevus, kuid alust mõtteaineks võiks see anda. Kui vaatame nimetatud õpetlaste surmadaatumeid, siis annab see võimaluse mõista, kui erinev praegusest võinuks ajalooteaduse areng Eestis olla, kui saaksime

Looming, 1986, nr 7, lk 998–999; Rosenberg, Tiit. Õpetajat ja kolleegi õnnitledes. — *Kleio: Ajaloo Ajakiri*, 1996, nr 2, lk 5–6.

⁶Kivimäe, Sirje; Kivimäe, Jüri. Estnische Geschichtsforschung an der Universität Tartu 1920–1940: Ziele und Ergebnisse. — *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius: 1579–1979*. Hrsg. von Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein. Köln—Wien: Böhlau Verlag, 1987, S. 277–292; Rosenberg, Tiit. Professor Arno Rafael Cederberg — Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis. — *Ajalooline Ajakiri*, 1999, nr 2 (105), lk 79–90.

sellest elimineerida Teise maailmasõja.⁷ Nüüd loeme pühendusteostest, et Cederbergi koolkonna järjepidevus Tartu ülikoolis arendatava ajaloo uurimise alal kandus edasi ühe liinina Rudolf Kenkmaa⁸ kaudu Sulev Vahtrale (lk 14–15), kes on läbi pikkade okupatsiooniastate seda edasi kandnud tänapäevani. Sulev Vahtre tähtis roll ongi olla siduv lüli kahe iseseisvusperioodi vahel.⁹

Loomulikult kerkib iga arvustaja ette raske valikuküsimus, kui tahta nimetada mõnd Sulev Vahtre tööd (vt tööde loetelu lk 387–409), millel tänase kõrvaltvaataja pilguga vaadates oleks eriti jääv väärtus. Kõigepealt tuleks mainida tema tänaseni historiograafiliseks tippteoseks jäänud, 1960. aastal ilmunud raamatut *Bartholomäus Hoenecke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348)*,¹⁰ 20 aastat hiljem ilmunud monograafiat *Jüriöö*¹¹ ja sellest omakorda 10 aastat hiljem avaldatud teost *Muinasaja loojang Eestis: Vabadusvõitlus 1208–1227*¹². Olgu siinkohal toodud üks huvitav seik Eesti ajalooteaduse ajaloo jaoks. Tänapäeva Eestis armastavad teadusbürokraadid teadlasi üha enam hinnata nende tööde tsiteeritavuse järgi välismaal, ning on päris huvitav teada, et tänini on S. Vahtre kirjutatust laias maailmas teadaolevalt kõige enam tsiteeritud 1970. aastal *poola keeles* ilmunud ülevaade Balti kroonikatest.¹³ Saladus peitub selles, et Poola ajaloolastel on alati olnud tihe side Prantsuse ajaloolastega, nende ajakirjades avaldatut tsiteeritakse Prantsusmaal ilmuvates suurtes ajalooajakirjades. Selle maailmakeele

⁷Teine maailmasõda tegi Cederbergi paljudest õpilastest maailmakodanikud, kes teenisid oma edasise leiva teiste riikide kodanike-na (G. von Rauch, Arved von Taube, Helmut Speer, Roland Seeberg-Elverfeldt, Max Aschkewitz Saksamaal; Evald Blumfeldt Rootsis).

⁸Vt Vahtre, Sulev; Piirimäe, Helmut. Ajalootege ja õiguse teener [Rudolf Kenkmaa 70. sünnipäevaks]. — *Edasi*, 6. II 1968.

⁹Siinkirjutaja arvates oleks mõttekas nõukogude perioodi määratlemisel ja ka selle perioodi ajalooallikate kriitikas kasutada seda meetodilist kogemust, mis ajaloolastel on keskaja kirjeldamisest. Ka mina hoiaksin loomulikult lahus poliitilised hinnangud nõukogude perioodile.

¹⁰*Bartholomäus Hoenecke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348)*. [Tõlkinud ja kommenteerinud Sulev Vahtre]. Tallinn: ERK, 1960, 167 lk.

¹¹*Jüriöö*. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, 94 lk.

¹²*Muinasaja loojang Eestis: Vabadusvõitlus 1208–1227*. Tallinn: Olion, 1990, 197 lk.

¹³Kroniki bałtyckie (inflanckie) XIII–XVIII wieku jako źródła historyczne. — *Zapiski Historyczne*, T. 34, 1969/4, S. 73–86, mis toetus kindlasti S. Vahtre 1965. aastal Eestis ilmunud ülevaatele "Balti kroonikad

kaudu on ka Vahtre ideed maailma läinud. Praegusaja tohutu inglise keele vaimustuse taustal tasuks nooremal ajaloolaste põlvkonnal Eestis seda vanema põlvkonna kogemust arvestada ja avastada enda jaoks ka Poolas jt Euroopa riikides ilmuvad ajalooajakirjad.

Kindlasti tuleks veel nimetada Sulev Vahtre ajaloolise demograafia alaseid töid, mis olid aluseks ka ta doktoritööle. 1960. aastatel vaimustas Eesti ajaloolasi inglane Peter Laslett ning siin järgiti ka prantsuse ajaloolaste eeskuju ajaloolise demograafia vallas.¹⁴ Selle moodsa suunaga ühines ka Sulev Vahtre. Kuid et talle teadlase ja inimesena on iseloomulik teatud konservatiivsus ning püüd minna oma teed, siis võib tema kliimatiliste tingimuste ajaloolist uurimist praegugi nimetada oma ajas tõeliselt originaalseks ja novaatorlikuks tööks, mitte vaid ühe suure rahvusvahelise suuna realiseerimiseks Eesti materjalil.¹⁵ Eesti ajaloo historiograafia jaoks on hea struktuuri ja esitatud materjali selguse tõttu oluline ka tema õppevahend *Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII–XIV sajandil*.¹⁶ Muidugi ei ole siin esitatud loetelu ammendav, kuid kindlasti tulevad Eesti ajalooteaduse ajaloo kirjutajad S. Vahtre loomingu juurde ikka ja jälle tagasi.

*

Sulev Vahtre on olnud Tartus akadeemiline õpetaja varsti juba pool sajandit (akadeemilises maailmas mõõdetakse seda 100 semestriga). Tema õppejõustaaž algas 1. veebruaril 1952, kui temast sai õpetaja Tartu Õpetajate Instituudis, kus samal ajal muuseum alustas õpetamist Juri Lotman. Selle aja jooksul on Vahtre olnud õpetajaks väga paljudele ajaloolastele, kellesse ta õpetajana on kindlasti jätnud ka jälje. Samas ei tohi unustada, et Vahtre pole ainult akadeemiline õpetaja, vaid talle

ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel.” — *Eesti kirjanduse ajalugu*. I kd. Tallinn, 1965, lk 91–104.

¹⁴Vt selle kohta ka Rosenberg, Tiit. Juhan Kahk agraarajaloolase-na. — *Ajalooline Ajakiri*, 1998, nr 4 (103), lk 54.

¹⁵O roli klimaticeskich uslovij v seljskom hozjaistve Estonii (načalo XVIII v. –1870). Moskva, 1968, s. 175–180; Ilmastikuoludest Eestis XVIII sajandil (kuni 1870. a.) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. — *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, 258, 1970, lk 43–159.

¹⁶*Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII–XIV sajandil: Õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele*. Tartu, 1966, 87 lk.

kuulub kindlasti oma koht Eesti 20. sajandi lõpu poliitilises mõtteloo. ¹⁷ Tema sõprus- ja vennaskonna piiride määratlemisel tuleb seda kindlasti arvestada. Kitsamalt võttes võiks Vahtre vennaskonda määratleda ka näiteks pühendusteoses lk 412–417 esitatud ajaloolastega, kes tema juhendamisel on ülikoolis jõudnud diplomi- või lõputöö kaitsmiseni. See nimekiri algab hilisema kolleegi Heldur Palliga (1958) ja lõpeb — praeguseks — noore ajaloolase Erki Tederiga (2000). Kui tahaksime vennaskonna piire veelgi ahtamaks tõmmata, siis kindlasti moodustavad omamoodi Vahtre vennaskonna ka tema juures aastatel 1987–2000 väitekirjad kaitsnud ajaloolased Mati Laur, Andres Andresen, Paavo Annus, Tõnis Lukas, Urmas Klaas, Toomas Mägi ja Katri Raik. Kuid pole kahtlust, et ka selle pühendusteose autoreid võib nimetada — ehk küll veidi tinglikult — samuti Sulev Vahtre sõprus- ja vennaskonnaks. ¹⁸

S. Vahtre pühendusteose kõige auväärsem autor, baltisakslane Heinz von zur Mühlen (sünd. 1914) annab artiklis “Die mittelalterliche Agrarstruktur Alt-Livland im ostmitteleuropäischen Vergleich” võrdleva ülevaate Vana-Liivimaa agraarstruktuurist (lk 123–145); Pennsylvania ülikooli ajaloo professor Peep Peter Rebane (sünd. 1940) annab eelkõige ingliskeelsele maailmale vajaliku pildi Vana-Liivimaa ristiusustamise ajast artiklis “From Fulco to Theoderic: The Changing Face of the Livonian Mission” (lk 37–68).

Huvitava ideega tuleb välja Ain Mäesalu (sünd. 1955), kes on luGENUD Läti Henriku kroonikat püüdega ammutada informatsiooni meie muistse sõjatehnika kasutuse kohta (artikkel “Heitemasinad muistses vabadusvõitluses”, lk 69–105). Tema arvates võtsid eestlased vabadusvõitluse käigus kiiresti tollase sõjatehnika kõige moodsamad relvad ka

¹⁷Kirjanduses on nimetatud seda ka rahvuslik-konservatiivseks suunaks. Vt S. Vahtre poliitiliste vaadete kohta: *Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee: Koguteos* (Tallinn, 1997); samuti intervjuud temaga koguteoses *Teine Eesti: Eeslava. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Intervjuud. Dokumendid, kõned, artiklid*. Koostanud Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre. Tallinn, 1996, lk 313–319.

¹⁸Loomulikult, nagu juhtub kõigi pühendusteoste koostamisel, ei suudeta iialgi raamatukaante vahele koondada kõigi autorite kaastööd, keda esialgu on kavatsatud või kes ise selleks soovi avaldanud. Elu teeb alati ka siin oma korrektiivid. Vennaskonna hulka tuleb kindlasti arvata ka need paljud pühendusteose autorid, kes samuti nagu S. Vahtre ise kuuluvad Eesti Üliõpilaste Seltsi ridadesse. Näiteks Sulev Vahtre õpilane Tõnis Lukas (sünd. 1962) pühendas oma õpetajale publikatsiooni ajakirjas *Akadeemia* (vt “Tartu vaimulike karjääriredelid keskajal.” — *Akadeemia*, 2001, nr 9, lk 1850–1874).

oma arsenali (lk 102). Samas arvab ta, et meie ajalookirjanduses poleks noore põlvkonna teadusliku ajaloopildi huvides enam mõtet reprodutseerida 19. sajandi prantsuse arhitekti ja arhitektuuriajaloolase Eugéne-Emmanuel Viollet-le-Duc'i 1868. a loodud kujutluspilti kiviheitemasinast, mida ilmselt pole kunagi olemas olnud ja mis on loodud hea fantaasiga arhitektuuriajaloolase peas, kuid sellel tehniliselt ebarealistlikul fantaasial on olnud uskumatult pikk eluiga ajalookirjanduse ilusa illustratsioonina (lk 82–85).

Vana-Liivimaa piire püüab määratleda Anti Selart (sünd. 1973) artiklis "Otepää, Pihkva ja püha Jevpraksija" (lk 107–122)¹⁹. Ta jõuab järeldusele, et 12.–13. sajandil olid usupiirid (konfessioonipiirid) meie Läänemere regioonis veel võrdlemisi tinglikud. Ka Vladimir ja Jaroslav vahetasid korduvalt poolt ja olid peresidemetes Liivimaa misjoni juhtiva suguvõsaga. Seega kujunesid Vana-Liivimaa ja Pihkva kaheks lahus seisvaks ning vähemalt naabrit püsivalt võimalikuks vaenlaseks pidavaks maaks alles järgmistel sajanditel (lk 120). Noore ajaloolase head allikatundmist näitava artikli seisukohti on loomulikult raske kahtluse alla seada, kuid seda pilti rikastaks ehk veelgi, kui 12.–13. sajandi allikaid püüda lugeda J. Lotmani kultuuripiiriteooriat arvestades. Olen veendunud, et sellest tõuseks kindlasti vaid kasu ja see aitaks avardada seni ajaloolises kirjanduses valitsevat suhteliselt lihtsakoelist piirikäsitlust. See ei kahjustaks kuidagi traditsioonilisest allikalugemisest lähtuvat käsitlust.

Konfessioonipiiridega tegeleb ka Tiina Kala (sünd. 1967) artiklis "Tallinna raad ja katoliku kirik reformatsiooni algaastail" (lk 147–172). Tema uurimus osutab, et katoliikliku linnakogukonna muutumise aeg protestantlikuks võis olla palju pikem, kui ajaloolased seni on arvanud, ning see ei kulgenud argitasandil mitte niivõrd kiriku kui terviku, vaid üksikute osade kaupa (lk 163). Hoopis keerukam on õpetusliku külje (kirikuteenistus, koguduse elu) rekonstrueerimine, sest see eeldaks sama valdkonna taastamist ka katoliku ajal, mida nii üksikasjalikult pole veel tehtud.

Uue põlvkonna esindajatest tuleb meetoodilise küsimusega välja Andres Andresen (sünd. 1971) artiklis "Territoriaalkirik: Ühe termini lugu" (lk 275–290). Pärast territoriaal-seisuste privileegide kinnitamist 18. sajandi alguskümnenditel ja sellest tulenenud territoriaal-seisusliku omavalitsuskorra kindlustumist tekkisid samasugused kindlapiirilised kirikuorganisatsioonid Eesti-, Liivi- ja Saaremaal. Nende tähistamiseks pakub A. Andresen välja eestikeelse termini *territoriaalkirik* ja *terri-*

¹⁹Vt ka samalt autorilt ilmunud raamatut *Eesti idapiir keskajal*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.

toriaalülimuslik kirikuvalitsemine (lk 289). Siin võiks soovitada lisaks autori kasutatud Dietmar Willoweiti töödele ka O. Brunneri, G. Droege, G. Gudiani, E. Klebeli, H. Patze, H. Mitteis, H. Spangenbergi ja G. Theuerkaufi töid.

Sulev Vahtre teeneks ajaloolasena peetakse ka tema püüdu lisada Eesti ajalukku eesti nimesid ja nägusid.²⁰ Huvitava artikli "Uustalu Bengti tundmatu elutee ja elutöö" (lk 205–221) on kirjutanud Aivar Põldvee (sünd. 1962), andes ülevaate ehk eesti esimestest palgalistest koolmeistritest Uustalu Bengtist ja Jõesuu Toomast.

Aleksander Loit (sünd. 1925) jätkab artiklis "Üks radikaalne ettepanek 1692. aastast redutseeritud kroonumõisate majandamiseks Liivimaal" (lk 223–249) diskussiooni pärisorjuse kaotamise kohta, mis Eestis on paljudele tuttav juba 1996. a *Kleios* ilmunud artiklist "Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal" (*Kleio: Ajaloo Ajakiri*, 1996, nr 1).

Vello Helk (sünd. 1923) vaatleb artiklis "Zur Sittengeschichte des Öseler Kleinadels im 17. Jahrhundert" (lk 173–186) huvitavaid kohtulahendeid 17. sajandist, mida paraku ei õnnestu nii lühikeses käsitluses viia suurema üldistuseni. Kuid ka konkreetse kohtupraktika toomine ajalookirjandusse on tänuväärne ettevõtmine.

Helmut Piirimäe (sünd. 1930) tuleb artiklis "Nahkade väljavedu Narvast 17. sajandi teisel poolel (1661–1700)" (lk 187–203) tagasi oma kunagise lemmikuurimisteema juurde, kuid teeb seda väga elegantse viitega oma õpilase Enn Künigi portooriumiraamatute leiule.

H. Piirimäe õpilane on ka Arvo Tering (sünd. 1949), kelle artikkel "Baltimaadest pärit üliõpilaste rahalised väljaminekud Saksa ülikoolides 18. sajandi teisel poolel" (lk 291–339) on ilus standardtekst, mis peaks saama kvaliteedieeskujuks kõigile, kes Eestis mentaliteediajaloo kirjutada tahavad.

Kui Rootsis avaldas Claes Peterson 1979. a ülevaatliku monograafia *Peter The Greats Administrative and Juridical Reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception*, siis Eestis on seda temaatikat meie ajaloo seisukohalt uurinud Mati Laur (sünd. 1955; vt "Rootsi seaduste mõju 18. sajandi Baltikumi poliitilisele elule." — *Kleio*, 1991, nr 4). M. Laur on seda huvi edasi andnud ka oma õpilastele: Katrin Kello (sünd. 1977) on kirjutanud ülikooli lõputöö "Talupoja staatus Liivimaa positiivses õiguses: Rootsi aja pärand 18. sajandil" (2000).

²⁰Eestlaste määratlemine ajaloos on teema, mille puhul Sulev Vahtre on osalenud teravas diskussiooniski. Vt Jaan Kross. Balthasar Rusow — ajalugu ja romaan. — J. Kross. *Vahelugemised*. Tallinn: Eesti Raamat, 1990, lk 134–136.

Pühendusteoses saame lugeda nende kahe koostööna valminud artiklit "Rootsi aja pärand 18. sajandi Liivimaa agraarsuhetes" (lk 251–273).

Edasi tahaksin tähelepanu juhtida Mart Laari (sünd. 1960) artiklile "Koidula salong: Salongid ja sõpruskonnad poliitilises elus" (*Ajalooline Ajakiri*, 1999, nr 3/4), mis koos pühendusteoses ilmunud artikliga "Rahvusliku liikumise geograafiast ja kaubalaevaselts "Linda" liikmeskonnast" (lk 341–355) annavad kokku huvitava perspektiivi rahvusliku liikumise ajaloo uurimise veel kasutamata võimalustest.

Kieli ülikooli ajaloo professor Hain Rebas (sünd. 1943) on kirjutanud klassikalise *Festschrift*'i stiilis miniatuuri "Betti Alveri "kaks saarlast" — kes nad olid?" (lk 357–371), kust saame teada, et need "saarlased" seostuvad pärimustega mereröövleist Klaus Störtebekerist ja Godeke Michelsist.²¹

*

Eesti ajaloo periodiseerimise kohta on S. Vahtre ise sõna võtnud juba 1957. aastal. Tema sulest on pärit artiklid "Ühest Eesti ajaloo periodiseerimise küsimusest" (*Edasi*, 4. VI 1957) ja "Some Thoughts about the Periodization of Estonian History" (*Kleio: Estonian Historical Journal: Special Issue in English*, 1994, pp. 10–13). Nüüd tuleb selle temaatika juurde ka tema poeg Lauri Vahtre (sünd. 1960) pühendusteose viimases artiklis "Nõukogude aja periodiseerimisest" (lk 373–386). L. Vahtre intrigeeriv käsitlus on seda põnevam, et Eesti poliitikutel hulgas on viimasel ajal tekkinud terav vaidlus nn kuldsete kuuekümnendate põlvkonna üle, milles aktiivselt osalevad ka ajaloolased. Ka pühendusteose artiklis ei lähe ta sellest teemast mööda, küsides, kas "kuldsete kuuekümnendate" põlvkond või selline ajalooperiood on üldse olemas olnud (lk 377). Minu arvates sellist ajalooperioodi nagu "kuldsete kuuekümnendad" pole olnud. See oli pigem poliitilises ajaloos süsteemi stabiliseerumise periood, kui seda Moskva poolt vaadata. Sel ajal vaadati Moskvast üle, kas repressioonid on NSV Liidus hakanud tulemust andma või tuleb kavandada uusi massirepressioone. Kui me püüame vaadata sama olukorda nn alistamisele määratute seisukohalt, siis pikkade ja räigete repressiooniaastate jooksul oli ühiskonna jõud ammendumise piiril.

See on juba hilisema põlvkonna hindaja südametunnistuse küsimus, kas ta nimetab seda ühiskonna seisundit *vastupanu nõrgenemise* või *sisisteemiga kohanemise* perioodiks. Kuid mentaliteediajaloo seisukohalt pole midagi imelikku, kui üks põlvkond oma täiskasvanuks saamise pe-

²¹ Artikkel on nüüd ilmunud ka Kanadas ajalehes *Meie Elu* (nr 35, 28. VIII 2001).

rioodi tundeid nimetab "kuldseks" ajaks. 1940. aastatel sündinud põlvkonna esindajad, kes sündisid nende vanemate jaoks ebaselge tuleviku aastail ning veetsid lapsepõlve nõukogude võimu kehtestumisaastatel ning klassikalise stalinismi perioodil, jõudsid täiskasvanuks saamise perioodi ajal, kui neil õieti esmakordselt lootus tekkis. Oma värvingu selle põlvkonna jaoks annab ajale ka see, et see aeg pole lihtsalt isiksuseks kujunemise periood, vaid sellele põlvkonnale ka esimese suure armastuse aeg. Kui me nüüd tagantjärele tarkadena aega pärast "Praha kevade" mahasurumist nimetame tumeda tuleviku perioodiks, siis ei ole mentaliteediajaloo seisukohalt sugugi imelik, et Eestis üles kasvanud noorte intellektuaalide põlvkonna²² jaoks oli see aeg kuldne aeg. Olen nõus prantsuse ajaloolase Georges Dubyga, kes ütleb, et inimene kuulub sellele põlvkonda, kus ta isiksuseks kujuneb ehk täiskasvanuks saab.

Praegu 50–60-aastaste jaoks on aastad 1991–2001 samuti väga suureks eneseteostuse ajaks, kuid see ei välista, et nad nüüd tagasi vaadates sellele ajale, kui nad olid 20-aastased, seega tõeliselt noored, ikkagi just seda "kuldseks ajaks" nimetavad. Kuldseks nimetatav aeg tähendab, et tegelikult ei hinnata mitte ajaloolist aega, vaid seda tunnet, kui oldi kahekümnesed. Kui seda diskussiooni jälgivad juba põlvkonnad, kes pole sündinud ei 1940. ega 1960. aastail, siis kõrvaltvaataja jaoks on siin võimalik tõmmata paralleeli, mida kaks aastakümnet noorem põlvkond tundis vaimse vabanemise perioodil 1986–1991. Ja kõrvaltvaataja jaoks on selge, et seda tunnet näib olevat raske endas esile manada just 1940. aastate põlvkonnal.²³ Puánt ongi selles, et kui keegi suudab olla

²²Kui tahame rääkida ikka Eestis näiteks kuni 1944. aastani sündinute põlvkonnast, siis tuleks vaadelda eraldi Siberisse küüditatute või represseeritute peredes üles kasvanuid; 1939/1941 Saksamaale väljarännanud baltisakslasi (ka nende väljarändajatega ühinenud eestlasi); Rootsi Kuningriiki lahkunud Eestis sündinud rootslaste kõige nooremat põlvkonda, aga ka nendega samal ajal Eestis sündinud ja Teise maailmasõja ajal vanematega koos vabasse maailma pääsenuid, kes 1960. aastatel said samuti kahekümneaastaseks, trotsides oma vanemat põlvkonda ja selle trotsi kaudu oma maailma avastasid. Nagu on näha ka siin esitatud lühikesest loetelust, on pilt tunduvalt kirjum ajakirjandusliku diskussiooni lihtsustatud versioonist.

²³Kuid olen kindel, et samavõrd raske on 1940. aastatel sündinutel ("kuldsete kuuikümneandate põlvkonnal") mõista endast paarikümne aastat nooremaid. Või kui öelda rohkem kõrvaltvaataja positsioonilt, siis on 1940. aastatel sündinute jaoks (nimetame siin Marju Lauristini (sünd. 1940), Jaan Kaplinski (sünd. 1941), Peeter Tulvistet (sünd. 1945), Rein Veidemanni (sünd. 1946), Rein

erapooletu kõrvaltvaataja rollis, siis just siin on need kaks põlvkonda, kes teineteist ei mõista, tegelikult omavahel võrreldavad, sest just nende erinevate ajaloosündmuste ajal olid nad sama vanad.

Lauri Vahtre pakutud Eesti ala nõukogude okupatsiooni all oleku aja periodiseeringut (lk 384) soovitaksin lugejatel kontrollida näiteks pühendusteoses kirjutavate autorite elulugude paigutamisega sellesse ajaskaemi. Aega aastast 1939 kuni 16. juunini 1940 nimetab ta *ebaselge tuleviku aastateks* (lk 380): Eesti alal algas varasemaga võrreldes uus aeg. Sellele järgneva aja jagab L. Vahtre järgmisteks alaperioodideks: 1) [nõukogude võimu] *kehtestumisaastad* (1939–1944 või 1945 (linnas) ja 1949 (maal)); 2) *klassikalise stalinismi aeg* (1944 (1949)–1950. aastate keskpaik); 3) *lootuseaastad* (1950. aastate keskpaik–1968); 4) *tumeda tuleviku aastad* (1968–1986); 5) *vaimse vabanemise periood* (1987–1991).

Siinkirjutajal tekkis Lauri Vahtre artiklit lugedes kiusatus arendada välja samuti üks võimalik Teise maailmasõja järgse aja periodiseering. Kui asetame selle meie restitutsiooni idee raamesse, siis nõukogude periood on tegelikult periood kahe iseseisvusperioodi vahel. Seega on teatud mõttes tegemist omapärase vaheperioodiga ehk *keskmise ajaga* (et mitte kasutada kindlat ajaloolise termini sisuga sõna “keskaeg”).

*

Juba 17. sajandil Tartu ülikooli põhikiri nägi ajalooprofessori ülesandena ette hoolitseda, et “akadeemia enda juhtumused, vahetumised või muutumised ja märkimisväärsed sündmused aastate ja aegade reas saaksid kirja pandud”. Kui meenutame, et *Tartu ülikooliga on Sulev Vahtre olnud seotud* juba alates 1947. aastast, s.t *varsti viiskümmend viis aastat*, siis tuleb kahetsusega tunnistada, et seni pole Sulev Vahtre oma tõeliselt aukartustäratavast sidemest *alma mater*’iga Tartus küll väga palju kirja pannud ja veelgi vähem on ta sel teemal seni avaldanud.²⁴ Tahaks loota, et ehk suudavad Sulev Vahtre rohked õpilased teda siiski sellele tööle

Ruutsood (sünd. 1947) jt) raske saavutada sama emotsionaalset katarsist noorema põlvkonna tegemistele kaasaelamisel, mis viimastel 1980. aastate üliõpilastena kahtlemata on. Samasuguse hardusega kirjutab aastakümneid hiljem 1940. aastail sündinud ehk nn kuuekümnendate põlvkond oma tegemistest 1960. aastate teisel poolel.

²⁴Kuigi vastavalt Tartu ülikooli ajaloolaste sisemisele tööjaotusele pole ülikooli ajaloo temaatika olnud Sulev Vahtre oluliseks uurimisalaks, pole ta sellest ka mööda vaadanud. Viitaksin uuematest publikatsioonidest vaid 1998. aastal ilmunud artiklile “Teadustööst Tartu Ülikooli aja-

innustada. Kuid täna tundub mulle, et ka pühendusteost S. Vahtrele lugedes on sobiv parafraseerida professor Ilmar Tammelo (1917–1982) omaaegset iseloomustust oma õpetajatele:

Ajalooliste probleemide lahendus on rajatud teatavale iseseisvale ja omapärasele filosoofilisele lähtealusele, mille kujunemisel mõjutavad noori inimesi mitmesugused moodsad filosoofilised voolud, kuid ka *Tartu ülikooli ajaloolis-filosoofiline maailmavaade*. Vaatamata nii mõnelegi põhilisele arvamusele ja seisukohtade erinevusele tundub mulle, et nad ilmutavad ometi mingit ühist joont, mis laseb aimata, et Tartu ülikooli ajaloolaste vaimne looming võrsub samast pinnasest.²⁵ Ilma Sulev Vahtre ja ta õpilaste töid lugemata ei saa kindlasti 20. sajandi Eesti ajalooteadust mõista.

Peeter Järvelaid

KAPITAALNE UURIMUS SAAREMAA KOHANIMEDEST

Marja Kallasmaa. *Saaremaa kohanimed I, II*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1996, 2000. 528 ja 221 lk.

Kaheosalise uurimuse eessõnas märgib autor, et see on jätkuks Eesti kohanimedega regionaalsele uurimisele. Mõnel määral on töö eeskujuks olnud Valdek Palli *Põhja-Tartumaa kohanimed* (I, II; 1969, 1977). Suureks abiks on autorile olnud ka Enn Koidu ja Leo Tiigi Saaremaa kohanimesid käsitlevad artiklid.

V. Palli monograafiaga võrreldes on M. Kallasmaa koondanud uurimuse rohkem mikrotoponüümide, sest Saaremaal on neist enamik tänapäeval primaarnimed. Sekundaarnimesid on töös esitatud valikuliselt, esmajoones neid, kus determinant või järelkomponent on keeleliselt huvipakkuv.

Saaremaa kohanimed on pikaajalise töö vili, sest kokku on autor Saaremaa kohanimedega tegelnud umbes 15 aastat. Aktiivselt kogus ta materjali aastail 1980–1988.

loo osakonnas 1973–1988” (vt *Tartu Ülikool 1970–1988*. (Tartu ülikooli ajaloo küsimusi 30). Tartu: Tartu Ülikool, 1998, lk 17–21), kus ta kirjutab ka ajast, kui ta ise tegutses Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo professorina.

²⁵Vt Tammelo, Ilmar. *Varased tööd (1939–1943)*. Hamburg, 1993, lk 123.

Nagu teada, on võinud kohanimedega areng erineva ümbritsevast murdekeelest ja viimasele omastest häälikuseaduslikest muutustest. M. Kallasmaa on rohkem püüdnud tugineda kohanimedega varasematele üleskirjutistele (neid on olemas juba 1920. aastaist). Seejuures ei eita ta, et tänapäeva kohanimedega kujunemisel on suur osa olnud rahvaetümoloogial.

Varasemate nimekujude selgitamisel on suurt abi olnud Eesti Ajalooarhiivi materjalidest. Vanimad andmed on saadud 1592. a maaraamatust ja esimesest rootsikeelsest revisjonist (1645). Läbi on vaadatud ka 18. ja 19. sajandi adramaa- ja hingerevisjone, samuti vaku- ja kirikuraamatuid. Arhiivandmete järele on vajadusel lisatud võrdlusmaterjali ka mujalt Eestist. Seda on tehtud apellatiivilähedaste liitnimedega puhul, et iseloomustada võimalikke kombinatsioone.

Uurimuse esimeses osas esitatakse Saaremaa kohanimedega alfabeetiline loend koos etümoloogiliste lühikommentaaridega. Neist selgub, et Saaremaa kohanimed erinevad Mandri-Eesti omadest tugevasti. Põhjuks on sealne nimevara, eriti isikunimedega rohkem ja eri keeltest pärinemine. Kohanimedega kujunemist on Saaremaal mõjutanud eesti ja alamsaksa keele kõrval ka rootsi keel. Esimesi rootsi nimesid oletatakse juba 17. sajandist. Rootsi asustus kestis Saaremaal üldiselt Liivi sõjani, Püha kihelkonnas ja Vätta poolsaarel aga kuni Põhjasõjani. Rootsi nimevarast on pärit näiteks sellised talunimed nagu *Oole*, *Ooli*, *Oolu*, *Ooluse* ja *Olli*. Need tulenevad isikunimest *Olav* (*Olof*). Talunimi *Torsna* pärineb isikunimest *Thorsten* ja *Toksi* nimekujust *Toke* (gen. *Tokes*, *Toks*).

Saaremaa talupoegade lisa- ja ristinimedes on täheldatud rohkesti sarnasusi ka friisi nimeainesega. Friisi ja alamsaksa nimeaines oli suurelt osalt ühine. Laenu jõudsid Saaremaale alamsaksa keele kaudu, esialgu isikunimedena, millest talunimedega sünniga said kohanimed.

Saaremaa kohanimedega eripära põhjustavad ka muud tegurid, nagu kirjakeelest erinevad foneetilised arengud ja grammatilised vormid ning liitvormide erilaadsed kulumised, ennekõike aga nimedega taustaks olev suhteliselt piiratud levikuga murdesõnavara (*pai*, *paju*, *padu* 'veeloid; võsastik, võsane heinamaa', *kurisu* 'karstiauk', *ringe* 'mäetipp, seljandik', *urb* 'mereäär', *raun* 'kivikangur, kivihunnik', *soova* 'kuhjalava, kõrgendik heinamaal', *kätik* 'metsatukk', *laasma* 'raiesmik', *pääkses* 'soosaar', *uht* 'raitud mets, risu'). Need liitsõna järelkomponendid esitatakse leksikaalselt süstematiseerituna töö teises osas. Osa apellatiive langeb kujult täiesti kokku kirjakeele sõnadega, kuid nende tähendus on teine, nt *silm*, *nina*, *kael*, *selg*, *säär*, *elu*, *suits*, *niit*, *sild* jt; ka *katk* 'soomülgas, poriloid', *rong* 'rida, kobar' jm. Murdekeele tundjale on selliste kohanimedega apellatiivne taust veel kas selgesti läbinähtav

või osaliseltki tajutav, ainult kirjakeelest tuntud teadmistele tuginemine juhataks aga etümologiseerija kindlasti valedele jälgedele.

Eraldi märgitagu nimi *Kaali* (mõis, järv; 1782 *Kali mõis*), mis on lähtunud Gahlenite suguvõsa nimest. Lennart Meri versiooni, mille järgi *Kalijärv* seostub apellatiiviga *kali* 'paadirulli keeramise puu', ei pea M. Kallasmaa usaldust äratavaks.

Saaremaa kohanimede II osa alguses esitab M. Kallasmaa andmeid Saaremaa elanikkonna kujunemise ja sotsiaalse kihistumise kohta. 15. sajandi paiku jagunesid talupojad adrikuteks, pundenikeks, üksikjalgadeks ja vabadikeks; viimased kolm on jätnud jälgi ka kohanimedesse. *Pundenik* tähendas Saare- ja Hiiumaal väljaspool küla asuvat talupoega (vrd Wiedemanni sõnaraamatus *pundenik* '(alt) ein Kornmaass, ein Bauer, welcher ein solches Maass Korn als Abgabe entrichtet'). Sellega on varasemais kirjapanekuis ühendatavad *Punni* talud, *Punnik*, *Punnikupõld*, *Punniksoo*, *Punniku* jt. *Üksjalamägi* viitab *üksjalg*-talupojale, kes tegi ühe jalapäeva nädalas. Vabadikud (pobulid, saunikud, Saaremaal *vabanikud*) tegid päevilise tööd või käsitööd; vrd *Vabaniku* talu, *Vabanikuniit*, *Vabanikupõld*.

Rahvaarvu tõusudest ja mõõnadest tingitud asustuse tihenemine ja hõrenemine (sõjaajad) on tugevalt mõjutanud Saaremaa kohanimede kujunemislugu. Eriti mikrotoponüümidenäna on säilinud palju endisi talunimesid, mõnikord ka külanimesid: *Parevere värav*. Saaremaa väikeste loodusesemete nimed sisaldavad iidseid kohanimedid ja on seetõttu raskesti etümologiseeritavad.

Hiliste talude nimedes avaldub 19. sajandi keskel toimunud talupoegade üleminek vene õigeusku. Raskesti hääldatavaist slaavi eesnimedest kujunesid Saaremaal mugandid, mis esinevad ka talunimedes: *Seiu* < *Aleksei*, *Veiu* < *Matvei* jt.

Väitekirja autoril pole olnud võimalik töötada Taani ega Rootsi arhiivides. Seepärast algab tema kasutatud arhiivianestik 1592. aastast pärit Saaremaa maaraamatust. Selles on üks levinumaid nimesid *Ustall* — *Uustalu*, mis võib peegeldada nii uute talude rajamist kui ka tühjaks jäänud adramaade taasasustamist. Talunime *Ustall* ülisagedus viitab varasema kohanimetraditsiooni katkemisele. Hiiumaalt tulnud siirdlasi näitab nimi *Hiedlasse* ~ *Hidlasse*, mis arhiivide andmeil on iseloomulik 18. sajandile. Arhivaalides leidub ka lisanime *Ohjolasse* ~ *Oylasse*, millest võib oletada *ojulast* 'ojamaalast'. Kuigi *Kura*- ja *Kuura*-nimed on segunenud *Kure*-nimedega, tuleb arvestada võimalust, et ka *Kure*-nimedid on lähtunud Kuramaast.

17. ja 18. sajandi arhivaaldest nähtub, et Saaremaa asustus oli juba kindlate nimede all välja kujunenud. Et kohanimedid saab pidada üheks

murdekeele osaks, pakuvad nad rohkesti infot foneetika kohta, palju mõnedest sõnavarapiirkondadest ja tuletusrühmadest, märksa vähem aga morfoloogiast ja peaaegu mitte midagi süntaksist.

Häälikumuutusi kohanimedes jälgib M. Kallasmaa omaette peatükis (lk 16–62). Sõnaalgulise *h* kohta kehtib rusikareegel, et adramaa-revisjonides aastail 1731–1756 ta esineb, aga hingerevisjonides aastast 1782 enam mitte. Erandiks on enamasti isikunimedest lähtunud talu- ja külanimed, kus *h* säilimist on soodustanud varasem kirjutustava. Nimeti esineb sõnaalgulise *k* vaheldus *t*-ga: *Kikra* ~ *Tikra* ~ *Tikre*. Sõnaalguline konsonantühend on enamasti kadunud, nt *Loostrimägi*, kuid uuemates, peamiselt perekonnanimedest lähtunud talunimedes esineb *kr*-. *Kreitsmani*, *Krause*. Kolme konsonandi ühendi puhul on *Valjala* jäänud pärast *d* väljalangemist tugevasse astmesse (vrd 13. sajandil *Walidia*, 1234 *Waldele*, 1782 *Waljalg* ~ *Waljala*). Silbialgulise ??-spirandi kadu kajastub vormides *Mäembe* ja *Jöempa*, kuid veel 1520 *Megenpe* ja 1453 *Jogenpe*. Genitiivi *n* on ilmselt säilinud nimes *Mäienda põld* (vrd *Tammentagune*), kuid väitekirja kaitsmisel tõusis üles küsimus ka varasema *nda*-sufiksi võimalikkusest.

Paljud muutused kohanimedes pole seotud häälikuseadustega. Eba-reeglipäraste muutuste alla kuuluvad mitmesugused lühenemised, asendused ja muud eriarendud. Need ilmnevad eelkõige liitüveliste nimede teises komponendis, vähem esikomponendis ja elliptilistes nimedes. Lühenemine toimub sekundaarnimedes.

Detailselt vaadelakse kõikvõimalikke topoformante, ühtekokku u 60 juhtu (-*la*, -*ja*, -*ma* ~ *maa*, -*na*, -*ra*, -*se*, -*ba*, -*be*, -*bi*, -*de*, -*di*, -*du*, -*ga*, -*ge*, -*gi*, -*gu* jpt). Nende sõnalõpuliste elementide taustaks on suur hulk apellatiive. Näiteks võib -*la* olla enam kui kümnet päritolu: 1. -*la* < tuletussufiks -*la*: *Ridala*, *Tagala*; 2. -*la* < -*valla*: *Tahula* — 1592 *Tahewall*; 3. -*la* < -*küla*: *Audla* — 1622 *Haucküll*; 4. -*la* < -*jala*: *Ratla* — 1551 *Ratijalck*; 5. -*la* < -*meele*: *Paimala* — 1592 *Pahemel*; 6. -*la* < -*laid*: *Talila* — 1645 *Tallilayd*; 7. -*la* < -*välja*: *Jögela* — 1731 *Jöggewelja*; 8. -*la* < -*selja*: *Oosla* — 1816 *Oheselja*; 9. -*la* < -*salu*: ?*Austla* — 1731 *Hautzalo*; 10. -(*t*)*la* < -*talv*: *Uustla* — 1857 *Ustallo*; 11. -*la* on abstraherunud *i*-mitmuslikest väliskohakäänetest: *Suurila* põllud — 1796 *Suurila Peld*. Neile oleks saanud lisada ka -*la* < -*laht*, millise võimaluse M. Kallasmaa on ise teisel (I, lk 425) kohanime *Tsulajärv* puhul esitanud. Nimetagem siinkohal veel muidki arvesse tulevaid lisandusi: *tsi* < -*otsa*: *Sammatsimägi* < ?**Sammaotsa*; -*da* < -*toa*: *Anedaväli* < ?in. *Hanu* + -*da* < *toa*; -*ra* < -*raba* -*rava*: *Nõmra soo*; kohanime *Nõmmera* puhul (I, lk 253) on aga autor eraldi märkinud, et -*ra* korral tuleks Saaremaal kõne alla eelkõige -*rava*, -*saare*, -*vare*,

-ranna; -si < -sihi: *Kõversinukk* < *kõversihi*; -su < -soo: *Tampsu* — 1645 *Tamso* < *Tammsoo*; -(t)si < -matsi: *Uutsi* < ?*Uue-Matsi*.

Saaremaa liitnimeliste toponüümide hulgas leiduvad ka mõned sellised näited, kus on kulunud nime esikomponent: *Kobassaare* < *Koobassaare*, *Usindipõllud* > *Ussiniidipõllud*. Tundmatu pole ka pikema nime keskelt kokkutõmbumine: *Peresku* < *Perekuusiku*, *Sooletsa* > *Sooleteeotsa*. Sõnalõpulisel konsonandi äralangemine on põhjustanud tähendusmuutuse determinandis: *Varelepi aed* (vrd 1781 *Warres Leppick*). Ootusvastane on esisilbi pikenemine, nagu seda võib näha nimes *Jäärumetsa* (< *Järumetsa* < *Järvumetsa*).

Saaremaal puudub *vere*-nimede hulgast rühm toponüüme, mis mandril on küllalt arvukas, nimelt *st* (-s < *st*)-lõpulisel esikomponendiga nimed. Isikunime võib kindla lähtekomponendina eeldada sellistes Saaremaa *vere*-nimedes nagu *Imavere*, *Kaisvere*, *Kurevere*, *Uduvere*. Kahtlased on *Põllevere*, *Pööravere* ja *Rakvere*. Suurim on loodusesemete nimedest ja maapinna iseloomust lähtunud rühm: *Laanevere*, *Soovere*, *Randvere* jt. Kõige noorem on ilmselt nimekiht, kus on toimunud asendused *-vere* ~ *-pere* ja *-vare* ~ *-vere*; pealetungivaks elemendiks on olnud *-vere* (*Laiavare kivi* > *Laiavere kivi* jt).

Kohanimedel süsteemide ja struktuuri analüüs võtab enda alla paarikümmend lehekülge (lk 63–84). Välja on kujunenud kaks kohanimesisüsteemi. Et kohanimede enamik on suurema osa ajast eksisteerinud ainult suulise pärimusena, on nende säilimine sõltunud peamiselt sellest, et pärimuse kandjate kett pole tohtinud katkeda ja nimi on pidanud olema pidevas kasutuses.

Eesti külade struktuur kujunes välja feodalismiajastul. Ühe küla moodustas rühm peresid *resp.* talusid, mis olid omavahel seotud ühtse maakasutusega: ühtsed külapõllud ja heinamaad olid jagatud talude vahel kasutamiseks segamini asetsevate tükkidena; karjamaad olid kogu küla ühiskasutuses (nn lapimaa süsteem). Selline süsteem püsis 19. sajandi keskpaigani.

Saaremaa sumb- või ridaküla võib lihtsustatult ette kujutada kui kõrgendikul asunud talugruppi, mida ümbritsesid kolm suuremat põldu (külvikorras valitses kolmeväljasüsteem), mis omakorda oli jaotatud väiksemaiks osadeks, igal talul oma. Põldudest lähtus küla serva suunas enamasti karjamaana kasutatav *Põldealune*, sealt edasi juba muud objektid, sealhulgas *saadud*, mis algselt olid põlispõldudest eraldi paiknevad aiaga ümbritsetud põllud. Seesugune maakasutus tingis loodusnimede rohkuse. Nimetiheduse seisukohast on oluline ka see, et Saaremaal olid aiaga ümbritsetud just põllud, mitte karjamaad. 19. sajandi keskpaiku alanud maade kruntimine tõi kaasa muudatused koha-

nimesüsteemis, kuigi mõnel pool püsis maakasutus lapimaatükkidena veel isegi kolhooside asutamiseni.

Eestis on kaht tüüpi kohanimekooslusi. Esimene tüüp (omane Saaremaale) on niisugune, kus tsentriks on asustusnimi (külanimi, talunimi), mille ümber on koondunud suur hulk loodusnimesid; seejuures ei tuletud need nimed tsentrist ei sõnavaraliselt ega onomastiliselt. Kõik talu põllud, heina- ja karjamaad, metsad, sood, veekogud, väljad, isegi tänavad ja teekäänud on iseseisvad nimed. See selgub ilmekalt *Tohku* ja Kuralase küla nimekoosluse esitusest (lk 65 jj). Kuralase külas on näiteks karjamaadel järgmised iseseisvad nimetused: *Allikakoppel*, *Allikapealne*, *Käärkoppel*, *Meelakukoppel*, *Niidipõllualune*, *Rüütlimetsa koppel*.

Teist nimekooslustüüpi tutvustab autor Väike-Maarja Eipri küla näite varal (lk 69 jj). See nimistu koosneb enamasti küla enda nimest ja külla kuuluvate talude nimedest, loodusnimesid on mõni üksik. Sellised mõisted nagu *Jaani heinamaa*, *Jaani karjamaa* ja *Jaani põld* (need kuuluvad Jaani talule) on M. Kallasmaa järgi kindlasti pärisnimed.

Sise-Eestis muutusid krunditalud omaette üksusiks, mis olid omavahel lõdvalt seotud. Et talud polnud suured, siis piisas oma talu maadest rääkides üldnimede kasutamisest (*põld*, *karjamaa*, *mägi*, *soo*, *raba*, *jõgi* jne). Naabertalu samadest objektidest kõneldes lisati liigisõnale täiendiks selle talu nimi. Varasemate loodusnimede kasutajaskond ahenes ühele perele, kellel pealegi piisas liigisõnast. Krunditalud töid meile uue nimekooslustüübi.

Eesti asustusnimed on üldiselt elliptilised: liigisõna on ära langenud ja järele on jäänud genitiivne täiend. Loodusnimedes on aga liigisõna enamasti pärisnime lahutamatu osa (*Võrtsjärvi* jt).

Saaremaa kohanimede morfoloogilistest joontest tõstab M. Kallasmaa esile mitmusevorme, mille esinemine on õige mitmekesine. *de*-mitmuse puhul torkab silma nõrgaastmeline (*Lodjadekünk*) ja omapärane konsonanttüveline esinemus (*Lehmdekoppel*, *Metstevahe karjamaa*). Selgelt *e*-mitmuse vormid on kõik *Põlde* ja *Pölde* talud, mida Saaremaal leidub 60 ringis. Ent seda mitmusetüüpi esindavad ka *Ärgenina*, *Kurgesoo*, *Särgepao* jt. *a*-mitmust näeb M. Kallasmaa sellistes kohanimedes nagu *Kalmaküla*, *Ristamäed*, *Niidamets* jt. *i*-mitmust on registreeritud ainult üksiksõnust. Küsimärgiliselt arvab autor sellesse rühma ka *mäi*-algulised nimed *Mäiküla*, *Mäimägi* ja *Mäiväli*, mis olevat lühenenud *maa*-tüübi eeskujul moodustatud *mäie*-kujust. *i*-mitmuse vorme püüab M. Kallasmaa näha ka *o*- ja *u*-tüveliste nimeosade puhul, nt *Pölduaid*, *Laidumaa* jt. Keeleajalooliselt on selline seletus aktsepteeritav.

Kolmandas peatükis (lk 85–153) on vaatluse all kohanimede osad, algul determinandid ja järelkomponendid, seejärel atribuudid. Determi-

nantide käsitlusest selgub, milliseid objekte on peetud nime vääriliseks. Determinantide ja muude järelkomponentide rühmitamisel lähtub autor tähendusest, võttes aluseks V. Palli *Põhja-Tartumaa kohanimede* II osa. Üksikrühmi on poolesaja ringis. Nagu Põhja-Tartumaalgi moodustavad ka Saaremaal ja Muhus suurima komponentide arvuga rühma nimed, mille teiseks osiseks on suhteliselt asukohta märkiv adjektiiv *alune, tagune, pealne (pääline, pääline), esine, poolne, äärne* või järelsõnad *all ja taga*. Sõnal *juurne* on tähendus 'juures olev', nt *Kaldajuurne põld*.

Determinantide frekventsilt kuuluvad liigisõnadest kümne esimese hulka *mägi* (abs 511), *põld* (337), *maa* (334), *soo* (301), *niit* (293), *mäe* (210), *kivi* (182), *alune* (157), *põllud* (139). Determinantide üldloetelu (lk 117–127) haarab endasse 386 nimetust, neist ligi pooltel vaid 1–2 esinemust.

Atribuudina võib põhimõtteliselt esineda suvaline apellatiiv, tegelikkuses me aga seda ei näe. Vähemalt nime tekkemomendil on olnud oluline tähendussisu. Teatud determinantid on nõudnud teatud atribuuti. Võõrlähtelised nimed mugandatakse nimekasutajale arusaadavaks. M. Kallasmaa rõhutabki, et vähemalt Saaremaa talunimedes on rahvaetümoloogia osa suurem, kui tavaliselt on arvatud. Seos eesti apellatiiviga tekib rahvaetümoloogia vahendusel. Tekivad nimeread, kus toponüümid erinevad üksteisest 1) tüvevokaali poolest: *Palse, Palsu* (vrd sks *Bals* < *Balthasar*); 2) esisilbi vokaali poolest: *Tõka, Tika*; 3) kvantiteedi poolest: *Vända, Vänta*; 4) sufiksi poolest: *Tassi, Tassiku* (vrd *Anastasius*).

Saaremaa kohanimedest on uurimuse autorile jäänud mulje, et vanemate asustusnimede põhiosa on lähtunud isikunimedest. Neiks võivad olla 1. muistsed eesti isikunimed; 2. ristiusunimed; 3. mõisnike perekonnanimed; 4. eestlaste perekonnanimed. Külanimede aluseks on eeldatavasti sageli just isikunimi. Tänapäeva nimekujud võimaldavad aga analüüsida neid mitmeti.

M. Kallasmaa on võrrelnud veel eesti kohanimesid (enamasti talu-, vähem külanimesid) soome selliste külanimedega, mida uurijad on kõrvutanud germaani isikunimedega. Ulatuslik kokkulangevus on hämmastav. Nimetagem siin mõningaid: *Kaila*, sm *Kaila* < *Gaila, Kaila, Geila*; *Karja* (1245 *Carries*), sm *Karjaa* (*Karis*) < *Garia, Harja; Kaura*, sm *Kaurula* < *Gaur-, Gauroid*; *Ketu*, sm *Ketto* < *Geto, Getto*; *Kõiguna mägi, Kõiguste*, sm *Keikkala* < *Geigo, Geige, Geigg, Gaiken*; *Lalise, Lalle, Lalli*, sm *Lallinen* < *Lali, Lallo, Lalling*; *Leina*, sm *Leinainen, Leinakkala* < *Lein, Leineks*; *Molgu*, sm *Mulkoila, Mulkue* < *Mulka, Mulke*; *Männi*, sm *Männäinen* < *Menni, Mennin*; *Oka, Oki*, sm *Okala* < *Oki, Oke, Oca*; *Purka*, sm *Purhala* < *Burghar, Burghard*; *Rahu, Rahula, Rahuste*, sm *Rahkola* < *Rach, Racho, Rachio, Rachuin*; *Ri-*

dala, sm *Ritanala* < *Rido*, *Ridand*, *Ritan*; *Talu*, *Taluste*, sm *Tallola*, *Taloinen*, *Talola* < *Dala*, *Talo*, *Tallo*; *Uduvere*, sm *Utula* < *Udo*, *Uta*, *Uth*; *Viljandi põld*, sm *Viljattula* < *Wilia*, *Wiliand*, *Williad*, *Willehad*; *Vipi*, sm *Vipinen* < *Wibi*, *Wiba*, *Wibinus*. Kuigi siin on tegemist pelga kõrvutusega, tohiks ligema uurimisetagi olla ootuspärane, et germaani ainese osakaal Saaremaa kohanimedes on märgatavalt suurem kui näiteks Põhja-Tartumaa omades.

Kõige suurearvulisema rühma Saaremaa toponüümidest moodustavad kohanimed, mille lähtekohaks on olnud looma-, linnu-, kala- või putukanimetused. Suurima komponentide arvuga on apellatiividega *hobune*, *lammas* ja *uss* algavad nimeread: *hobune* (*hoo-*, *hoose-*, *hooste-*) + *aru*, *auk*, *järv*, *kivi*, *koppel*, *künk*, *laid*, *loik*, *madal*, *nasu*, *niit*, *oit*, *oitma*, *põld*, *saar*, *selg*, *soo*; *lammas* + *aed*, *aru*, *auk*, *kare*, *kivi*, *laid*, *loik*, *mätas*, *nasu*, *niit*, *nina*, *pank*, *pea*, *pesa*, *rahu*, *rand*; *uss* + *auk*, *jõgi*, *kivi*, *kään*, *maa*, *mägi*, *mätas*, *niit*, *nurk*, *rahu*, *rapak*, *rahu*, *selg*, *soo*, *süld*, *vare*.

Taimenimetustest esinevad kohanimedes eeskätt puude nimetused. Arvukaima rühma atribuutsõnadest moodustavad siiski loodus- ja maastikuesemete nimetused. Rohumaad tähistavaist atribuutidest on sage-daimad *aru*, *arb*, *koppel*, *laasma*, *luht*, *niit*, *nurm*, *vainu*, *väli*, *õu*. Liit-sõnade rohkeid kombinatsioone leidub ka tähendusrühmas *põld*, samuti pinnavormide, saarte ja karide nimetustes.

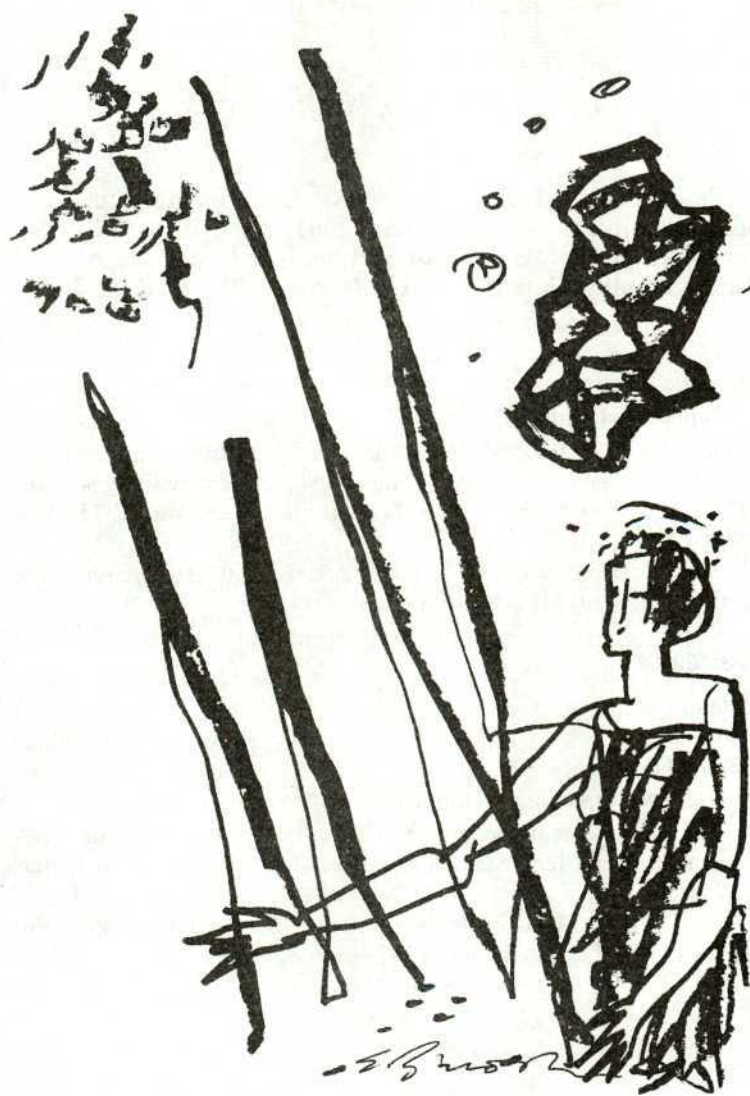
Loodusnimed on Saaremaal tihti etümoloogiliselt läbipaistmatud, sisaldades atribuudina kunagist asustusnime või selle osa. Just loodusnimedes peegeldub Saaremaa varasem tihe asustus.

Detailirohke uurimuse (korduvat) kasutamist hõlbustab 46 leheküljel leiduv kolmeveeruline kohanimenäidete loetelu.

Lõpuks tahab siinkirjutaja tähelepanu juhtida töös ligemalt etümoloogiseerimata jäänud nimekomponentidele *-vere* ja *uht* : *uha* (vrd sm *huh-ta* : *huhdan*), mis mõlemad kuuluvad alepõllunduse valdkonda.¹

Paul Alvre

¹Vt P. Alvre, Kohanimede *-vere* loodusobjekti tähistajana. — *Eesti Loodus*, 1986, nr 6, lk 386–389; 412–415; P. Alvre, Viron *vere-*loppuisten paikanimien ratkaisu — suomen kielessä. — *Virttäjä*, 1992, 1, lk 72–79.

EERO IJAVOINEN

VÄITLUS

ÜHE TRÜKIVEA ÕIENDUSEKS

T. Peter Park. "Kuidas Ameerika Ühendriigid tunnustasid Balti riike." — *Akadeemia*, 2001, nr 8, lk 1579–1583.
Eero Medijainen. "Salaagent Sergius Riis Eestis: Segadused Venemaal ning ajaloos." — *Akadeemia*, 2001, nr 8, lk 1684–1715.

Agu Lall:

Lugupeetud toimetus!

Akadeemias nr 8/2001, lk 1581 on kirjutatud: "Üldise mittetunnustamispoliitika taustal on üllataval kombel just president Harding see, kes 1923. aastal tunnustas Balti riike. Ta andis tunnustamiskäsu 1923. aasta juulis. . ."

Ajakirja samas numbris, lk 1702 on kirjutatud, et USA tunnustas Eestit ja teisi Balti riike *de jure* 1922. a suvel.

Kas ma olen ise millestki valesti aru saanud või on toimetusel midagi vussi läinud?

T. Peter Park:

Lugupeetud *Akadeemia* toimetus!

Dr. Eero Medijainenil on õigus: Eesti, Läti ja Leedu riikliku iseseisvumise täielik tunnustamine Ameerika Ühendriikide poolt toimus 1922. aastal.

Prof. Malbone Watson Graham'i poolt 1965. a publikatsioonis *Pro Baltica* ilmunud esees mainitud 1923 oli trükiviga.

EDITORIAL NOTE

Jari Leskinen, doctor of political science from the University of Helsinki, provides an overview of his book *State Secret of the Brothers: Secret Military Cooperation Between Finland and Estonia Against the Possible Soviet Aggression from 1918–1940*. He discusses mainly the close cooperation between Finnish and Estonian coastguard artilleries in the 1930s. From the strategic viewpoint, the location of the Finnish island of Mäkiluoto near Porkkala peninsula is particularly advantageous: just opposite the coastal defences of Tallinn in Estonia. At that place the Gulf of Finland is only 36 kilometres wide. After some innovations, the range of heavy 12-inch (305-mm) cannons exceeded 40 kilometres. Thus, with their similar armaments, the Finns and the Estonians were able to keep the narrowest place of the Gulf of Finland under constant barrage, being ready to close the strait to the advancement of the Soviet fleet. When the fortress of Mäkiluoto was completed in the mid-1930s, training of secret cooperation began. In the second half of the 1930s, the Finnish and Estonian coastguard artilleries annually conducted top secret cooperation drills. In the same period, using an underwater telephone cable, a joint system was created for directing the fire. Thus the fire of the Finnish cannons could be directed from the coast of Estonia and vice versa. In assistance to cannons, submarines and a mine barrier were also meant to stop the progress of the enemy. Before the autumn of 1939 the whole system had repeatedly been tested both in theory and in practice. In 1939, however, the military bases treaty was concluded between Estonia and the Soviet Union. To the great disappointment of Finland, the cooperation planned and trained for almost a decade was never tried out in combat.

In its treatment of the Soviet-German war that broke out in 1941, the Soviet history books excluded any kind of aggressivity on the Soviet side. Nothing was said about the Red Army's

preparations to attack Germany. After the collapse of the Communist empire, however, this official concept has begun to crumble, and during the past decade Russian historians have laid particularly great emphasis on alternative treatment of the years 1939–1941. The most influential factor was the publication of Viktor Suvorov's (Vladimir Rezun's) books *Icebreaker* and *M-Day* in Russia in the early 1990s, which started an unplanned discussion. This has lasted till the present and has given the treatment of the initial years of World War II an entirely new slant. Plenty of hitherto unknown historical records have become available for the public. We publish a paper by Mikhail Meltyukhov from the Russian Institute of Documents and Historical Records Research about the events in the Baltics from 1939–1941. Meltyukhov presents a great number of new facts and numerical data about the Red Army units, thus essentially modifying the views that dominated in earlier historical studies. For example, it is revealed that the Soviet troops concentrated on the borders in September 1939 were considerably more numerous than the Estonian higher military officers might have guessed. It is of no lesser importance that military preparations for the annexation of the Baltics began even before signing the Molotov-Ribbentrop Pact. The report of S. Timoshenko, the Soviet Commissar for National Defence, sent to Stalin and Molotov on 17 June 1940 is also rather expressive, calling for radical Sovietisation of the occupied territories.

A great number of studies on organisation culture explain how collectivism and individualism influence the organisation and organisation culture, but they consider only the attitudes to relations at group and societal levels. However, the social relations network of organisation members is versatile; it includes family roles, relations with colleagues and other peers and society. The multifarious nature of relations can be taken into account in the hierarchical treatment of collectivism, which relies on the idea that the strength of collectivist attitudes greatly depends on the direction of the attitude. These concepts serve a basis for the study of Maaja Vadi, associate professor at the Institute of Management and Marketing at University of Tartu. The aim of her research was to establish the patterns of connections between subdivisions

of organisation culture and collectivism in Estonia and to study the factors that influence the manifestation of these connections.

The German theologian Kurt Rudolph brings some clarity into the multifariousness of gnostic teaching that originates in the late antiquity. The central myth rests on the idea that the godly substance has developed downwards, and its bottom edge (often called *sophia* or *ennoia*) has fallen victim to a fateful crisis. Therefore it has had to create the existing world, although not directly. At that, it cannot remain uninterested in this world, as it has to reveal again the godly "spark" (often called *pneuma*, the spirit) that is also present in humans. Gnostic dualism differs from the Iranian Zoroastrian and Plato's more philosophically oriented dualism first of all by being "anti-cosmic". This means, its assessment of the visible world together with its creator is unambiguously negative; this is a realm of cruelty and darkness. The basic concept of "gnosis" is the equation of "harm" with "matter", which does not occur in Iranian Zoroastrian thinking. The anthropology of gnosis is also fully governed by dualism. There is a clear dividing line between the bodily mental and the spiritual part of the human. The latter is even more narrowly delimited into an "unearthly self", the primeval godly base or the human "spark", which can be activated only through cognition (*gnôsis*) and is the pledge of redemption. Thus, like the supermundane is characterised by the strict denial of the reality here and even shows a trend towards world redemption, the same can be said about those remnants of godly and spiritual transcendence that have preserved in humans. This also applies to the parallelism between the body and the world: here, too, the macrocosm corresponds to the microcosm and vice versa.

To mark the 250th birth anniversary of the well-known Baltic German writer Jakob Michael Reinhold Lenz (1751–1792), we publish in the belles-lettres section a poem expressing his feelings of "Sturm und Drang".

Tyler Burge, professor of philosophy of the University of California (Los Angeles), develops in his article two limited senses in which the study of language, specifically semantics, is the study of a partly social phenomenon. Author also argues for his standpoint according to which the semantics of a language partly depends on

relations between individual speakers and their physical environments. His thesis is that even (many of) those aspects of semantics that would be reflected in meaning or sense, and that would be represented in an individual's thought processes, in his psychology, are non-individualistically individuated. What a word means, even in an individual's idiolect, may depend on environmental factors, beyond an individual's body, considered as a molecular structure. Thus the view that certain concepts and meanings are non-individualistically individuated is compatible with those concepts and meanings being innate. The effect of the environment in determining psychological kinds may occur in the evolution of species as well as in the experiential history of the individual. Drawing on the ideas in this article together with obvious facts about social interaction Burge shows that idiolects are social in two senses. First, in many cases we must, on cognitive grounds, defer to others in the explication of our words. Second, the individuation of our concepts and meanings is sometimes dependent on the activity of others from whom we learn our words and on whom we depend for access to the referents of our words. The second sense grounds the view that individual psychology and the study of the semantics of idiolects are not wholly independent of assumptions of interactions among individuals.

In the following essay Carl Dahlhaus (1928–1989) discusses one of his favourite topics — entwinement of aesthetical and historical judgements. In early 20th-century German musicology, music aesthetics firmly belonged to a different caste — together with theory it was part of systematic musicology, and strict treatment of history had to avoid aesthetic judgements as subjective. Dahlhaus finds that, when developed to the extreme, this would mean an attempt to write art history without art. However, he also finds that the positivist stage in studying the history of music was methodologically necessary. He analyses how aesthetical judgements actually reflect the history of reception of works of music, how they reflect the aesthetics of the past and the views of the present-day history-writer. As in the case of several other problems, he draws the conclusion that subjectivity is inevitable, but, within certain limits, historians can shape it by critically analysing their judgements.

Mari Järvelaid, chief specialist at the public health department of the Ministry of Social Affairs acquaints the reader with the old and the new paradigm in present-day medicine. The new treatment of the human organism and its functioning had its beginnings in the philosophy of Descartes. René Descartes claimed that body and spirit (soul) are completely independent and entirely different from each other. Disease became more and more separated from the human body as a whole. With the perfection of research equipment, disease was increasingly often regarded as local pathology of a certain part of the body. In 1972 Ian McWhinney's article was published, where the author stated that despite the perfection of medical technology, it is impossible to diagnose and cure the patient as effectively as the family physician does when communicating with the patient. From the end of the 20th century, the psycho-social model theory has been spreading as the new medical paradigm, where the human is viewed in the social context of the whole body and psyche. According to McWhinney, the main difference between family medicine and other medical specialities is that family medicine is the only branch of medicine that bridges the dualist division between the body and the spirit. In Estonia the speciality of a family physician was added to the list of medical specialities in 1993. A year earlier, the department of family medicine had been opened at the University of Tartu and the professor of family medicine elected.

In the section of book reviews Peeter Järvelaid, professor of Academy Nord, analyses a collection dedicated to the 75th birthday of Sulev Vahtre, professor emeritus of Tartu University. Paul Alvre, professor emeritus of Tartu University, analyses Marja Kallasmaa's detailed study of placenames of Saaremaa, the largest island of Estonia.

The issue ends with the memoirs of Voldemar Teppich-Kasemets, a character from the nomenklatura of the Communist Party of Estonia, which were first published in 1933.

Connections between collectivism and organisation culture in Estonia

Maaja Vadi

The popularity of the organisation culture concept results largely from attempts to gain greater organisational efficiency and success, in particular, efficiency linked to processes of large-scale corporate change. Proponents of this view often suggest that strong organisation cultures — especially those attuned to the specific demands of the corporate environment — are more likely to bring with them success in the management of organisational change. It can be argued, however, that coping with such environment also depends on the desire of individual members to accept the goals of the organisation.

According to collectivism all cultures can be characterised by the strength of social forces, which bring individuals together into social entities. According to the findings of Realo, Allik and Vadi (1997), the focus of collective identification is gradually changing from the family (intimate) relations to a broader societal level, and the

proposed idea was called the hierarchical structure of collectivism. Different social context and group norms seem to favour and actualise different attitudes towards grouping. Knowledge of links between organisational culture and one of its underlying bases — collectivist values — gives some insight into what opportunities and limitations the work organisations have when they bring people together.

The transition to market economy in Estonia provides the context for unpacking the relationships between collectivism and organisation culture and the ways they are influenced by changes at the societal level. 822 employees from different organisations in Estonia were asked to rank their personal values and estimate the organisational culture that reflects the organisation members' desire and ability to accept organisational goals and contribute actively to constructing and maintaining organisational cohesiveness. The study revealed connections between collectivism and organisational culture and proceeded to speculate on how these affect and are affected by changes in the socio-economic environment.

PÕRANDAALUSTE JUHI PALJASTUSI

Voldemar Teppich-Kasemets

Publitseerinud ja kommenteerinud Jüri Ant

II

Päevaleht, 12. II 1933, 14. II 1933, 15. II 1933, 26. II 1933, 27. II 1933, 28. II 1933, 1. III 1933, 2. III 1933, 19. III 1933, 20. III 1933, 5. IV 1933.

Algus 9. numbris.

Tekstis on tehtud väiksemaid keelelisi ja redaktsioonilisi parandusi.

Kuidas temaga kohtasin

Määratud õhtul sain kasarmust lahkumiseks loa ja sammusin kuhugi Lasnamäe-Katusepapi tänava rajooni. Liigun edasi-tagasi. Ei kedagi. Maksimum 15 min[utit], mis meil edasi-tagasi käimiseks oli lubatud, oli läbi. Kõik vaikne, ei elavat hingekest. Poolpahaselt kõmpisin tagasi linna — Patarei kasarmusse.

Ent ometi olid ka tookord nii Kingissepp ise kui ka ta kuller-side kohal. Mind aga taheti proovida, vaadata, kas mul “sabasid” järel pole, jne.

Teistkordsel rännakul hüppas keegi mees korraga kraavist minu ette, küsis märgusõna ja meie läksime. Kuhu — tõesti täpselt ei tea, pimeduses ei suutnud ma palju orienteeruda. Siis edasiandmine ühele naisterahvale, see kepsles ka üle mätaste kui hirv. Nähtavasti oli neile siin kõik tuttav ja “valmis vaadatud”. Siis asetati mind ühe põosa alla istuma ja ootama. Siin-seal raksus mõni puuoks jalgade all — vististi kontrolliti ümbrust või seati valveposte. Minuti 10 pärast tuli Viktor ise. Tõsine, pisut nagu hajameelne, vaatas ümberringi, vist harjumuse tõttu, sest sellises ööpimeduses ta ometi midagi tähele panna ei võinud. Tuttav kogu surus nagu vari vaikselt mu kätt ja istus, käsi kramplikult oletataval brauningul taskus. Ei tahtnud nagu esiteks jutt klappida: “Noh, mis sõdurid teevad? [---] Kas sõjatüdimus? [---]” Siis veeres jutt edasi: “Kuis lugu parteikollektiividega Patarei, Tondi, Aafrika jt kasarmuis?” Ja lõpuks: “Asutava Kogu valimistel kõik jõud “Ristilöödud töörahva nimekirja” poolt hääletama.¹⁰ Kahtlesin, kas sel suurt edu on. Raske nimekirju sõduritele kätte anda, võivad needki kehvad kollektiivid dešifreeritud saada. Parem juba parteiliikmed “ristilöödute” eest hääletama panna, kuna teised rahulolematud sõdurid Nr. 8 juurde viia (Eesti sots[ialistide]-rev[olutsionääride] nimek[iri] Asut[ava] Kogu valim[istel]). Nõustus. “Teppich, ennast hoi-

¹⁰“Ristilöödud töörahva nimekiri” oli VK(b)P Eesti KK lendleht 1919. a Asutava Kogu valimiste eel 120 hukkunud või repressseeritud vasakradikaali nimedega, mida soovitati hääletuskastidesse lasta.

da, ennast hoida [---] Seda sa tead ju, pole enam poisike, nagu 1917. a. Mitte igale poole ise joosta [---]" (Ent ma ju ikkagi poisike olin — 19-aastane!). Kingissepp pidas seda "elukooli", mis mul 1917.–1919. aastani oli, mitte kolmeks aastaks, vaid 3 x 3, niivõrd pidi see aeg mind rikastama parteielu kogemustega. Tähendab, nagu poleks ma olnud 19-, vaid 29-aastane!

Põrandaalune ainuvalitseja

Kingissepp puhkas ise vähe ja nõudis teistelt raudselt ennast-ohverdavat tööd. Organisatsioonilise töö kõrval oli tal agitpropaganda töö. Määratu arv lendlehti, üleskutseid, *Kommunisti* artikleid [---] Sellise töötahtega ja pingutusega mõjutas ta õige tunduvalt oma lähedal seisvaid parteiliikmeid. Harva oli kuulda: "Ma ei saa seda, ei suuda. Ma ei jõua, ma olen väsinud." Teataval määral kardeti Viktorit. Mõned nägid temas haiglast fanaatikut, kes enesega ka teisi hauda kisub. Talle pakuti puhkust, kutsuti Venemaale, ent ta jäi "elukutseliseks Eesti demokraatliku vabariigi kukutajaks". Ta tahtis pöörde korral olla esimene kodanik uues riigis.

Kommunistlik naispere peaaegu jumaldas Viktorit, aga samal ajal kartis. Mehed ei vaielnud talle palju vastu. Ta oli põrandaalune ainuvalitseja, tema käes oli tsentraliseeritud ja distsiplineeritud organisatsioonis absoluutne võim. 1920. a, kui ma pärast Allikult ärapäogenemist Viktoriga kokku sain, oli ta poolhaige. Palus mind kirjutada üht-teist meie vanglaoludest. Ma avaldasin soovi Venemaale minna, et tutvuda sealse elu-oluga. Ta oli kategooriliselt selle vastu ja hiljem teatas ühes Pelgulinna konspiratiivkorteris: "Pead siia jääma. Keskkomitee otsus. Inimesi vähe, töötegijaid veel vähem. Ole mõni aeg Tallinnas, meie korralduses, siis saadame sind Tartu."

Aga streigid Tallinnas ebaõnnestusid ja legaalsed am[eti]-ühingud olid saamatud. See viis Viktori sagedasti tasakaalust välja ja siis voolas jõena mürgist kriitikat ja ähvardusigi. *Kommunistile* artikleid kirjutades, üleskutseid koostades, viisandeid tehes oma raamatule *Iseseisvuse ikke all* oli ta sünge. Ei julgetud teda tülitada. Kui Viktor sellel tööol oli, ei rääkinud naised köögis või eestoas sõnagi, ehk ainult sosistati vargsi mõned laused. Mulle jutustas üks Kingissepa kullereist, et kullerid sageli omavahel kauplesid, kes peab Kingissepa poo-

le midagi viima. Igaüks püüdis hoiduda temaga sagedasti kokku saamast. Kingissepp nõudis palju. Toob kuller kirja, Viktor pärima: "Kuidas on rahva meeleolu? [---] Mis turul räägitakse? [---] Kas te jälle konspiratsiooni ei rikkunud?! Miks teil alati üks ja sama palitu? [---]"

Ühel keskkomitee nõupidamisel, millest mina "kaitseväe esindajana" osa võtsin, ei pääsenud ma "saunast". Viktor oli ärritatud, et kaitseväes kollektiivid nõrgalt kasvavad. "Töölise organisatsioonid on oportunistlikud, valgeväe omad veel enam. Rohkem sõdureid kaasa tõmmata "Valvaja" koosolekutele, 1. mai rongkäikudesse. Miks sõdurid häältki ei tõstnud, ei piuksatanudki 1. am[eti]üh[isuste] kongressi laialiajamise üle, 102 saadiku väljasaatmise üle!?"

V. Kingissepp hindas ilmselt revolutsioonilisi jõude Eestis mitu korda suuremaks kui nad olid.

V. Kingissepp oli kõikvõimas põrandaalune diktaator. Teised keskkomitee liikmed kartsid teda ta teravmeelsuse, mürgise pilke pärast. "Elukutselise Eesti riigi kukutajana", nagu ta end nimetas, ei arvestanud ta sageli teiste arvamusi ja teised hoidusid vahekordi teravaks minemast.

V. Kingissepp ei kulutanud endale raha

1919.–1922. a oli Kominterni dotatsioon EKP-le palju suurem kui nüüd. Too oli Kominterni otsuste järgi "maailmasõjale järgneva revolutsioonilise tõusu aeg" ja siis raha ei hoitud. Eestis oli pealegi vabadussõda ja sellele järgnevad esimesed iseseisvusaja korraldustööde aastad. Oli vähe usku nii Kominternil kui EKP-l iseseisvuse püsivusse — ja kulutati sama ohtralt kui sõja-aastail. Pealegi oli siis EKP suurel määral seotud ka salakuulamise tööga, oli näidata Kominternile rida legaalseid saavutusi, nagu streigid, demonstratsioonid, ametiühingute bolševiseerimine, isesotside erakonna* ülevõt-

*Kõige mõjuvõimsam revolutsiooniline partei Venemaal sotsialistid-revolutsionärid lõhenes 1917. a ning nn vasakpoolsed esseerid läksid koalitsiooni enamlastega. Sama toimus ka Eestis. Parempoolsed esseerid ühinesid sotsiaaldemokraatidega Eesti Sotsialistlikuks Töölisparteks, ent vasakpoolsed lõid 1920. a uue partei — Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei (juhid Martin Bleimann, Erich Joonas, Hans Kruus), mis peagi muutus enamlaste legaalseks käepikenduseks. *Toim.*

mine jm. Nii et Kingissepp võis õige suure summaga opereerida. Sellega ongi seletatav suur trükiteodete hulk tol ajal, rändkäigud üle Eesti jne.

Kõige selle juures Kingissepp ei kulutanud oma isiklikuks otstarbeks kuigi palju. Õige tihti oli juhtumeid, kus Kingissepp kogu kuusumma ohverdas trükikojale, sõitule, MOPRile, relvastusele, korteritele — ent endale palgaks jäi nii vähe, et pidi mõnele töölisperekonnale toidu ja öömaja eest võlgu jääma.

Kuritarvituste ja partei raha omastamise vastu võitles Kingissepp karmilt, heites välja parteist ja andes parteikohtu alla. Ent siiski oli neid kuritarvitusi õige palju ja Kingissepp oma illegaalsest punkrist ei võinudki neid kõiki näha. Kulude üle anti talle võltsitud arveid, fantaseeriti lisatöid ja jäeti partei- raha eest töö tegemata, vangile abi viimata. Revideerida on ju pöranda all raske. Kingissepp oli sageli mures ja närvises, et suurtele kuludele vaatamata töö tulemused on väikesed. Ta kaebas oma lähematele inimestele, et ausaid inimesi on nii vähe, ka kommunistide seas.

Muinaslood Kingissepast

Mõnel pool suurendati V. Kingissepa tööd organisatsioonilisel alal. Kõneldakse imelugusid, kuis ta üliinimlikult sinna ja tänna suutis oma jõudu anda. Selles on palju liialdatud. Orgtöös oli Viktor Kingissepp kui peasekretär vaid üldjuht. Kuna tema näpunäidete järgi suurte parteitöö kogemustega s[eltsi]m[ehed], nagu Otto Rästas, R. Vakmann, Likemets jt tööd tegid.

Isiklikult pööras ta oma terava sulega palju enam tähelepanu agitproptöele. Ta oli pörandaalune viimane juht, kelle iga artikli lauset ja instruksiooni väidet tervikuna puhta kullana võeti. Ta õpetas ka selliseid mehi nagu Rästas ja Vakmann kommunistlikult mõtlema ja töötama. Kominternil ei olnud siis veel täpset programmi, olid vaid üksikud nõudmised, ja seepärast pidi Viktor Kingissepp tollaegses olukorras Eestis EKP-le nii taktika kui strateegia andma. Teised mehed seda sarnases keerdküsimuste laboründis teha ei suutnud. Nüüd toidetakse illegaalset organisaatorit nagu imejat last — Moskvast, siis lükkas Viktor Kingissepp palju nõuandeid kärsitult ja meelepahaga tagasi [---] Külma rahuga rikkus ta igal sam-

mul üldinimlikke eetika ja moraali reegleid ja norme. Ja nagu meie kõik, ei tunnud temagi selles mingisugust südametunnistuse piina. On vaid üks mõõdupuu: mis parteile kasulik või kahjulik on. Kui varastada, petta, valmistada valeraha, jätta võlad maksmata, teha fiktiivtehinguid jm partei huvides — on see kõik aus, õilis ja õige. Ent samal ajal rääkida vande põhjal tõtt — on lubamata, on kuritegu, kui see parteile kahju toob. Siin oleks jäänud ainus tee — valet vanduda. Ja kommunist vannub muheledes valet, mingit eksimust ta selles ei näe.

Nii, pisut vulgariseeritult, kasvatas Viktor Kingissepp meid, noorema põlve enamlasti. Esiteks oli too filosoofia küll pisut õudne — aga hiljem harjusime ära ja mõtlesime, et nii peabki siin patuses maailmas kõik olema. Üks halb külg on küll sel õpetusel. Igaüks meist sai haiglaseks valetajaks. Tõtt üldse ei tahtnud enam rääkida. Ka väikeste, tähtsusetu küsimuste korral sähvatas peast läbi mõte — mida's ma õige partei huvides valetan, et kõik pahempidi käänata.

Viktor Kingissepp ja O. Rästas kirjutasid mulle mitugi korra (nii väljas kui vanglas), et ma "parteieetikat rikkuvat". Ja tõesti. Täni, oma 17-a[astase] parteisviibimise tagajärjel, pole ma seda eetikat veel seedinud. Nii põranda all, vanglas, kohtus — kippusin ikka vale sekka ka tõtt rääkima. See oli minu nõrkus!

"Paks mammi" ja "Tante", kes Viktor Kingissepal isiklikuks kulleriks oli,¹¹ tähendas, et Viktor Kingissepp enne kinnikukumist inimeste vastu suurel määral usalduse olevat kaotanud, ent ühtlasi oma ettevaatlikkust vähendanud. Sageli valanud teda apaatia, tüdimus. Ta olevat istunud pimedas toas omaette terve öö, mõtetes ja tegevuseta.

Kingissepa lõpu mõju piiri taga

Emigrantide peres avaldas Viktor Kingissepa elukäigu lõpp otse masendavat mõju. Üks ja teine, kes olid temaga koos töötanud, tuletasid meelde üksikuid episoodide tema tegevusest.

¹¹Kõne alla tulevad eeskätt Alice Stein ning õed Jelizaveta, Juliana ja Salomonina Telman. Esimene neist oli enam-vähem V. K. isiklik sekretär ja partei kuller, ülejäänud olid kompartei konspiratiivkorterite valdajad, kes igati aitasid V. K.-d kõigis tema ettevõtmistes ja osalesid tema igakülgsetes teenindamises.

Nii mõnigi oli nii põrutatud, et sõnagi suust ei saanud. Tema võimetele, tema isikule pani terve emigrantide osa oma lootused — kord kodumaale pääseda. Ei nähtud teist, kes suudaks nii organisatsiooni juhtida kui Viktor Kingissepp. Kaasas V. Kingissepa langemisega käis oma nõrkusest arusaamise tunne. Kui vene kommunistide ja eriti naiskommunistide seas Lenini surm pisaraidki välja kiskus, kodusõjast, näljast ja puudusest puretud inimesed hüsteerikasse langesidki (“Mis meist nüüd ilma temata saab?!”), siis eesti kommunistide peale avaldas Viktor Kingissepa surm palju teravamat mõju kui Lenini surm. Ent seda mõju, muidugi, tundus vaid emigrantidest-kommunistide seas, teised kommunistid ja komsomoletsid ei teadnud Viktor Kingissepast peaaegu midagi ja 200 000-line eestlaste hulk Venes ei tunnud end Viktor Kingissepa surmast sugugi puudutatud olevat. Ka Viktor Kingissepa surma aastapäevi pühitsetakse vaid komm[unistliku] ülikooli eesti sektoris ja Leningradi Eesti haridusmajas. Asundustes, vabrikutes ei märgata seda päeva. Ta surma esimesel aastapäeval oli Piiteris suurejooneline demonstratsioon Eesti vastu. Juba nädal enne seda oli komm[unistliku] int[ernatsionaali] Eesti sektsiooni Leningradi büroos (tol ajal Gorohhova ja 11–18), suuri sagimisi ja ettevalmistusi. Kutsuti ka lätlasi, soomlasi, poolakaid, venelasi ja juute. Peeti miiting Vassili saarel, 1. liinil (Kadetskajal) sõjakooli ruumes. Sealt rongkäik Eesti peakonsulaadi ette. [---]

Sageli on emigrantide seas arvamusi: “Oleks Viktor Kingissepp elanud, siis poleks nii olnud nagu Anveldi ajal.” (Venelastel jälle: “Oleks Lenin elanud, poleks sellist korralagedust olnud kui Stalini ajal.”)

Nüüd on need mälestusõhtud kujunenud harvaks. Rahvast käib vähe. Ja Kingissepa tuletab meelde vaid temanimeline haridusmaja, hüdroplaan ja väike Jamburgi alev. Vanade revolutsionääride perekonnad on Venemaal hästi kindlustatud. Ka Kingissepa naine ja lapsed saavad umbes 300 rbl pensiooni kuus ja omavad muid eesõigusi.

Omavahel räägib EKP keskkomitee aktiiv, et Kingissepal [---] vigu ja kallakuid oli, ent koosolekuil vaikitakse. Mitte seepärast, et surnu üle halba ei räägita, ka mitte seepärast, et tema teoreetilises ja praktilises tegevuses arvustamise väärt vaateid pole, vaid seepärast, et praegugi, üle 10 aasta hiljem, peale ta surma, ei julge ükski liider Viktor Kingissepale ava-

likult kallale tungida. Ei ole EKP-s teist inimest, kelle isik V. Kingissepaga võrdlust kannataks. Praeguses keskkomitees kaugeltki mitte.

EESTI KOMMUNISTID PÕRANDA ALL

Sisemised lahkkelid parteis

Olen lugenud palju Venemaa sotsialistide-revolutsionääride partei, sotsiaaldemokraatide (vähemlaste ja enamlaste) ja teiste töölisliikumise kehastuste elust Tsaari-Venemaal ja Venemaa põrandaalusest, illegaalsest elust ning tegevusest. Ja N. Venemaal viibides tuli mul õige palju töötada koos revolutsiooniveteranidega, kuulda nende mälestusi tollest minevikust. Kui võrdlen seda meie EKP illegaalse eluga — siis eraldab neid sisuliselt suur kuristik. 1917. a Kerenski ajal oli meie partei veel tolle Venemaa suure ühiskondliku liikumise idee mõju all, toitis end nende vaimuvarast, oli kõrge solidaarsuse ja seltsimehelikkuse tunne.

1919.–1921. aastal, Viktor Kingissepa päevil, oli tunda suurt langust, ent võrreldes järgneva ja eriti 1924. aastale järgnenud ajaga, oli parteieetika võrdlemisi kõrgel.

Viimased kümmekond aastat on meie komparteile vajutanud raske pitsati. Ennenägemata kiirusega on kasvanud seesmised (partei) lahkkelid emigrantide seas ja põranda all. Isikkus, näaklemine, korruptsioon on teinud partei töölishulkadele vastuvõetamatuks. Umbusuga koheldakse kommunisti. Parteiseltsimeestest, vennalikust kollektiivist, kaasvõitlejate parteist on saanud auahnuse ja dotatsioonisummade valitsemise sihik, salakaebajate, kannusteteenijate, hea koha lootuse seeklaste koondis. On tekkinud kõrged “natšalnikud” ja lihtsameelsed, võitlevad “rjadavoid”.

Kui enne ühiskondlik probleem inimesi tööle kannustas, parema tuleviku nimel nälgidagi tuli, revolutsioonilist musta tööd külg külje kõrval meeeldi armastati nii tööliste, üliõpilaste, haritlaste seas, siis nüüd näeme ikka enam ja enam aferiste, juhuseotsijaid, seiklejaid. Nüüdseks huvitsentrumiks on: “Palju saan?”, “Milline koht mulle antakse?”, “Raha, money!”

Enne koguti töolistelt annetusi ja ka professionaalsetel revolutsionääridel (ka Leninil, Krupskajal jt) oli alati puudus

majas. Aeti läbi peost suhu.¹² Nüüdne Kominterni rahapada, SSSR-i töölised ja talupojad oma maksukoormaga võimaldavad omapärast pörandaalust luksust. Sellega kaasas käib logelemine ja laiskus.

Pörandaalune elu on kujunenud üksikute teenimisvõimaluseks

nii piiri taga, EKP keskkomitees kui siin pöranda all. See mõjub eemaletõukavalt ja kaotab igasuguse usu paremast ühiskondlikust korrast, nagu see usk Venemaalgi on surnud välja. Parteimoraali sugereeritakse küll realiikmeile, ent juhid, moraalivalvurid ise, ignoreerivad partei paberlikke programme ja põhikirja paragrahve igal sammul ja jämedamal kombel.

Isiklikult olen pörandaalusest tegevusest mitmel erineval ajajärgul võtnud osa, seepärast ei tee nende võrdlemine raskesti.

Juba 1917. a, Kerenski ajal tuli meie partei mitmeid tegevusalasid konspireerida. Meil oli avalik tegevus [--] mitmeti piiratud, olgugi et siis oli "demokratismi õitseage". Eriti kiibe oli pärast 1917. a juulisündmusi, mil minu vastu tõsteti süüdistus.¹³

Mobiliseerituna [Eesti] kaitseväge ja teenides Tallinna garnisonis pommi- ja miinipildurite komandos, olin otseses seoses pörandaaluse tööga. Kaitseväes agitatsioon "rahu eest", kirjanduse levitamine, rakukeste organiseerimine. Otto Rästasega, Jüri Rästasega jt sai pea iga kuu paar korda korraldatud kohtamisi. Olin "Eesti kaitseväge ("valgeväge") komm[unistliku] organisatsiooni büroo" liige, kuhu kuulus peale minu sõdureid-liikmeid õppepataljonist, vahipataljonist, kooliõpilaste pataljonist, tagavarapolgust, lennuväest jm. [--]

Sõjaväe esindajatena võtsime osa Tallinna komitee (ka keskkomitee liikmeid oli) istungeist Laagri tän[aval], nõupidada-

¹²Kaasaegsed Venemaa ajaloo uurimused on selle nõukoguliku teesi Lenini raskest elust seadnud siiski kahtluse alla. Tuleb arvestada aegu ja olusid ning Lenini ja Krupskaja ilmselt tõesti suhteliselt tagasihoidlikku eluviisi.

¹³Mõeldud on 1917. a juuni-juuli vahetusel puhkenud järjekordset poliitilist kriisi Venemaal. See kulmineerus juuli esimestel päevadel, mil Ajutine Valitsus otsustas anarhia piiramiseks rakendada tugevamat survet vasakjõududele.

misist Nürnbergi tänaval, Stroomi rannal, Laulupeo tän[aval]. Viisime kasarmuisse komm[unistlikku] kirjandust. Esialgu oli meie "valgeväe komm[unistlik] büroo" tagavarapolgu ruumes Patareis, siis — Tondil.

Ka legaalsed sots[ialistide]-revol[utsionääride] ajakirjandust toimetasime rohkesti kasarmusse. *Võitlust* oli meil lugemistoas "normi järgi" lubatud vaid 1 eks[emplar], tööme veel paarkümmend oma initsiatiivil.¹⁴

Asutava Kogu valimiste, 1919. a 1. mai, I ametiühingute kongressi ettevalmistuseks tegime tööd kaitseväes. "Ristilöödud töörahva nimekirj" ja sots.-revol. lendlehed tegid seda, et kaunis suur protsent sõdureist andis hääle pahempoolsetele.

Lõunavaheajal aitasin pisut raamatukogu ja lugemistoa juhatajat üht ja teist korraldada, ning seal sai ka *Võitlust* ja As[utava] Kogu valim[iste] lendlehti laudadele teiste lehtede alla sokutatud. Asutava Kogu valimiste ajal lauldi kasarmuis "Marseljeesigi".

See oli teine ajajärk minu illegaalses tegevuses, mis lõppes arreteerimisega Tondi kasarmus peale I ametiühingute kongressi ("Irboska sündmust") ja sõjakohtu alla andmisega. Aasta eeluurimise all istunud (peavahtides, vanglas ja sunnitööasulas Allikul) põgenesin Allikult vahi alt. Otto Rästasega oli mul vanglas (Allikul olles) salajane side ja põrandaalused soovitasid mulle põgenemist. Teostasingi. Jalgsi kõmpisin Nõmmele, otse rongi ajaks ja sellel Tallinna. Otse Tallinna eel juhtus õnnetus. Politsei ilmus dokumente kontrollima või kedagi "püüdma", igatahes mitte mind, sest minu põgenemine ei võinud veel olla teada.

Karikas möödus

Mul polnud veel ei õiget ega valedokumenti. Võeti mind ühes viie-kuue isikuga valve alla ja rongist Tallinna jaamas väljudes otsustasin uuesti "riskeerida" (oli ju rumal sissekukkumine). Pugesin rongide rea alt läbi ja lidusin raudteed mööda edasi. Oli kuulda kisa, aga seegi vaikis kohe. Nähtavasti peeti mind tähtsusetuks poisipõnniks: "Las jookseb!"

¹⁴Ajaleht *Võitlust* oli 1918–1919 Eesti Sotsialistide-Revolutionääride Partei häälekandja.

Vabriku tänava "konspiratiivis" kohtasin pörandaaluseid. Anti nädal puhkust pärast vangistust. Venemaale saatmist, minu soovi, ei täidetud, vaid jäeti pöranda alla, esmalt Tallinna, siis Tartu.

Kolmas ajajärk erines esimesest ja teisest. Tõsi, Rästas, pörandaaluse keskkomitee liige, oli väga sõbralik ja tähelepanelik. Esialgugi tuli Kopli tän[ava] ja Pelgulinna "punkrites" Viktor Kingissepa soovil mõnesugust kribu-krabu kirjatööd teha, siis hakkas Otto Rästas minust organisaatorit kasvatama (instrueerima), konspiratsiooni õpetama.

Ühel hommikupoolikul oleksin karvapealt kukkunud sisse. Kõnnin Sõja tän[avat] pidi. Vastu [tuleb] Tallinna tagavara-polgu ohvitser, kes mind tundis. Ei edasi ega tagasi, ka kõrvale pole võimalik pöörata. Otsustasin vastu minna.

"Hei, Teppich, kuidas teie siia saite? Teid ju arreteriti möödunud aastal polgus?"

"Õigus, härra leitnant, arreteriti küll, ent nüüd vabastati asitõenduste puudumisel!"

"Ahaa [--] Noh, vaadake ette, et enam jantima ei hakka!"

Karikas möödus.

Minu kolmas ajajärk lõppes Tartus arreterimisega. Sõja-ringkonnakohtus tuli anda vastust korraga paari-kolme kuu jooksul kolme süüteo eest (kaitseväge asi, põgenemisasi ja Tallinna-Tartu illegaalne tegevus).

See ajajärk avastas juba, et see, mis meis, noortes, ideena pulbitses ja tegevusele õhutas, väljendus paljudes suure omakasupüüdena ja oli vaid "üldsuse", "klassihuvide" sirmiga dekoreeritud.

Võorastust äratasid laiutamised ja raha loopimised vastustundeta inimeste kätte. Plikakesed pleekisid ja vedelesid Tallinna rannikul parteirahade ohtralt läbilöömisega. Selle peale ei reageeritud, ent sellest teadsid mitmed ja olid vapus-tatud. Aga mis on siin öelda realiikmel.

Partei juhtide poliitika, majapidamise ja käitumise üle pole kontrolli, pole revisjoni, pole kohta, kuhu kaevata. Korrupsiooni levikuks on kõik eeldused olemas. [--]

Mis veel Kingissepa-Rästase-Vakmanni päevil pöranda all positiivset oli, on nüüd haihtunud. Parteist on jäänud varem, parteilised vahekorrad ja juhtimine tööliklassile on muutunud võimatuks. Individualistlik tendents, omakasu-

püüd on end pannud maksma ja kõrvaldab töölisklassi võitlejaid, inimesi parteist, usaldusest on saanud salavaen, gepeuistlik närimine ja urgitsemine.

Illbüroo

Oli vist märts 1931. Määrasime "Mišaga" ("Mihkel", "Lihunik" — Tuul) uue nimetusega keskkomitee sekretariaadi istungi üheks õhtuks. Laskusin juudi surnuaiavahi maja tagant liivakaldalt alla. Ees uus kalmistu, elektriraudtee. Pisut eemal liivavagunid. Vagunite juures pidime kohtama. Kontrollisin, kas kutsumata külalisi lähedal ei liigu, kas vagunite man "õhk puhas" [---] Kell oli 9. Pime ja tuuline. Liivakaldalt langes kivikesi alla [---], ka mõni suurem juhtus sekka. Kribin ja krabin ööpimeduses. Ees aga harvad hauad. Just vaguni lähedal üks haudadekobar. Pärjad krõbisevad tuule käes. Siis mingi hää! Mis see küll võiks olla?

Haudade vahel jookseb valge kass, jookseb minu poole ja kaob vagunite vahele. Ainult näugub lakkamatult, läbilõikavalt, nagu oleks temalgi siin mullas lähem inimene puhkamas.

Kell juba 9.30! Mis see on? Täpsus igatahes mitte! Meie norm on 15 min[utit] — ja üle [selle] mitte oodata. Aga täna pole ju tavaline kohtamine, vaid tsentrumi istung! Otsustasin reeglit rikkuda ja oodata.

Kõik see kivide langemine, pärgade krabisemine, tuule vingumine ja kassi kiunumine hakkas juba tüütama. Oota siin pimedas ja kuule muusikat! Pisut õudnegi oli!

Nagu vahelduseks, soojaks sõbralikuks käeviipeks oli elektrirong. Valgustatud ja tempokas. Ent see vaid sekunditeks.

Ahaa! Nüüd nad tulevad [---] Kell 9.45!

Miša ja Frits-Moritz (Idel Jakobson). Pisut hiljem veel paar meest. Meie Mišaga kahekesi Moskva poolt "valitud", Idel meie poolt koopteeritud sekretariaati, need kaks Tal[linna] komi[tee] aktiivist.

Päevakorras oli mitu küsimust, ent nähtavasti polnud kellegi isu siin kaua kükitada. Eemale seadsime valvuri. "Pikk Poiss" ("Logard", "Värdis" — Parker) ja alustasime pisikest lehmakauplemist. Hiljuti oli arreteeritud "Felix" ("Nelli", "Alvide" — Alviine Puusepp) ja komsomoliorganisaator Kivisson.

Millal sa nii saad Kominterni otsust teostada ja 10 illegaalset meest tööle! Muudkui nabitakse! Rammestus avaldus Talkomi meeste nägudel [---] olnud usku [---] see kommude laev muudkui jookseb alatasa karile! Kustub [---] süstitakse tihti-peale uut verd Moskvast, vireleb veidi ja jälle kustub.

Peadmurdvaks küsimuseks oli, kuidas suhtuda käitisvanemate seadusse ja põhiseaduse muutmisse.

Kaaluti ja sõeluti.

“Järjekordne ninapidivedamine!” konstateeris Tuul.

Talkomi mehed arvasid, et ikka käitisvanemaist kasu peaks ka olema. Idel vaikis — tema oli nois eesti küsimustes tume. Tema luges vaid *Segodnja*’t ja *Fri Morgan*’it ja elas kaasa Riiale, olgugi et ise 15 a[astat] elanud Eestis!

Ma arvasin, et kasu on töölisliikumisele käitisvanemate seadusest, kui seda seadust kasutatakse käitisvanemate poolt õieti. Tuleb toetada.

Segamini ajas meeled põhiseaduse värk. Tuul oli radikaalne ja tähendas, et kommunistidel on ükskõik, milline põhiseadus siin maksab.

Ma ei saanud nõus olla, et “ükskõik”. Meie, tööliklassi huvides on, et põhiseadust mitte ei piirataks.

Vanad ja noored

See küsimus oli meil kõvaks pähkliks. Ma ei teadnud, milline oli selles küsimuses “Nelli” vaade, ent Kivisson ja Tuul olid juba enne oma seisukohti väljendanud noorte kasuks.

Ka nüüd rappis Tuul, et “tuleb noori võtta”, et “vanadest enamlastest asja ei saa” (samasugust arvamist avaldasid ka vanglas mõned enamlased, eriti Paul Bauman. Tema arvates olevat Leningi kunagi öelnud, et “vse starõje bolševiki — starõje duraki”).

Meie Tallinna komitee koosnes nimelt vanematest töölistest, kuna Tartu komitee — nooruritest. Ja Tuulel oli ilmne poolehoid Tartule. (Oli ta ju ise ka Tartu mees. Patrioot omast kohast!)

Noid väärvaateid ei saanud ma pooldada. Minu arvates, kui meie 1917. ja 1919.–1923. aastast järele jäänud enamlaste ja meile sümpatiseerivate töölistega häid suhteid luua ei oska, oleme tunduvalt EKP-d nõrgestanud. Nooruritele tuleb

ka tähelepanu pöörda, ent mitte upitada esikohale. Pealegi ei leia meie kuigi palju noori enamlasti Eestis. Noored on peamiselt saanud rahvusliku kasvatuse. Ja kui me nendele lootma jääme [---], meie ei suudagi EKP liikmeskonna probleemi lahendada.

Organisatsiooniline töö kuulus Tuulele ja ta jälgis ka edaspidi radikaalset noorendamise liini.

Haripunktile jõudis vaidlus, kui arutlesime küsimust "sotsialismist". Siin võttis ka Idel sõna ja kuulutas boikotti sotsidele. Tuul kriipsutas alla, et parteihuvid on üle töölisklassi huvide. Minu teada on meie, sotsialistide ja kommunistide sihiks olnud töölisklassi ja terve ühiskonna parema tuleviku eest võitlemine.

"Ühiskond on praegu rämps sõnnik, selle paremuse eest keegi võitlema ei hakka," rõhutas Miša.

Mehed tahtsid viinaraha

Tõendasin, et tuleks parem kontakt luua ESDP liikmeskonnaga ja mõnesuguseid aktsioone läbi viia ühiselt. Mitte sihilikult vaenu külvata sots[ialistide] ja kommunistide vahele, nagu see sünnib Krullis ja Balti puuvillavabrikus. Killustamine on olnud laiduväärt, on egiptuse nuhtluseks eesti tööliskonnale. On kurb tõsiasi, et eesti töölisklass kui tervik palju on sisevõitluse tõttu kaotanud. Rohkem sallivust, lugupidamist, sobivust teisitimõtlejatega. Ja kollektiivid redigeerigu oma ultraradikaalsust, puhastagu piinlikumalt oma ukseesist.

Killustamispoliitika on viinud selleni, et haigekassadki ükssteisesse vaenulikult suhtuvad, kõigist ametiühinguist on jäänud vaid varemed mõnekümne liikmega igas ühingus.

"Jooksvates asjades" esines Idel jälle sooviga üht juudi-keelset lendlehte "Ufruf" välja anda. Suhtusime eitavalt. Ei saa trükikoda koormata selliste asjakestega. Pealegi võib juudi proletaarlasi Eestis sõrmedel lugeda üles. Meie järgnev samm — venelastega kui suurima ja kehvema vähemusrahvusega Eestis kontakt luua, vene kiri muretseda ja lendlehtiliblikaid välja anda. Juudid viimases järjekorras! Idel nägi selles "rahvuslikku tagakiusamist", lubasime talle, et edaspidi, kui parem aeg, anname aega ühele "Ufrufile".

Lõppes keskööl, nagu ikka, arvete õiendamisega. Idel kurtis, et raha vaja ja Tallinna mehed tahtsid viinaraha, vähemalt paar-kolm krooni "nosu" peale. Kumbki sai 4-tunnilise istungiviibimise eest 5 krooni ja mehed lahkusid muheledes. Idel sai "avanssi" 100 krooni (tal oli palk juba käesoleva kuu eest pandud pintsliste).

Suur materdamine ja arveteõiendamine

Esimeseks maiks 1931 tegi meie illegaalne keskkohut suurte ettevalmistustööd. Küll eriliste nõupidamiste, Talkomi istungite, kirjalike instruksioonide kaudu. Miša oli ametis oma orgsektoriga, mina oma agitpropsektoriga. Talkomi paljundamiskojas Nõmmel valmistasin S. Siimu kaasabil (ta oli meil masinakirjutajaks) kõnetekstid. Neid sai õige palju, nii umbes 5 kõnet umbes 15–20-minutilist ja 5 kõnet 5–10-minutilist (sõnavõtmiseks ja väljaastumisteks). Iga kõne 10–20 eksemplaris, et mitmed võiksid ette valmistada. Need kõned olid tagasihoidliku sisuga ja määratud Vaksali puiestee meestele-naistele.¹⁴

Peale selle sai veel ametiühingute jaoks seatud kokku eriline, legaalse väljaandena ilmuva lendlehe tekst, mõnikümme loosungit jne.

Ent Vaksali puiestee inimestel oli oma pea. Võttes vastu meie tekstid, hävitasid nad need ära ja 1. mai korraldav komisjon seadiski omalt poolt kokku uue üleskutse teksti, loosungid ja pidasid oma kõned maha (Selge, Jurjev, Kroos, Tannebaum jt), meie poolt kinnitatud naiskõneleja ei esinenud.

Vaksali puiestee neutraalsed ja poolprofinternlikud am[eti]-ühingud näitasid tolle aktiga, et nad meie lõa otsas ei taha alati tantsida, ei taha pörandaaluste marionetiks olla.

¹⁴Tallinnas Vaksali puiesteel asus 1914–1933 Tööliste Maja, kuhu koondusid pahempoolsed legaalselt tegutsevad organisatsioonid, ringid, ametiühingud jm. EKP taotles seal pidevalt, aga mitte kaugelgtki alati edukalt, oma ainuvõimu maksmapanekut. Sellest sai alguse pidev hõõrumine legaalsete vasakorganisatsioonide ja pörandaaluse EKP vahel. Tööliste Maja tegelased mõistsid mõnigi kord poliitilisi sündmusi, Eesti arengu probleeme avaramalt kui pörandaalused, kes pidid tingimusteta alluma Moskvast sisendatud dogmaatikale.

Vaksali puiesteelaste rongkäigu hüüdsõnad ja kõned olid niivõrd leplikud, et Moskva nende patud meie saamatuse arvele kirjutas ja meile tugevasti "pähe andis". Meie omakorda raiusime edasi "Kommunistis" vaksalipuiesteelaste pihta.

Tartlased (need Tuule lemmikud, "Eesti proletariaadi eeskuju") tegid veel suurema vea: esinesid puruanarhistlikult (nii kõnedes kui üleskutses), nii et meil häbi oli nende üleskutset saata moskvalastele "vaatamiseks" (kõigist väljaannetest pidime 5–10 eksemplari saatma Moskvasse).

Põranda all käis ka paar nädalat enne 1. maid ööd-päevad ettevalmistus. Järve trükikojas lasime välja kolm üleskutset à 1500–2500 eks. ja ühe "Kommunisti" mainumbri 3000 eks. Kõik pidi levitatama just 1. mai eel.

Konspiratsiooniregleid murti meil halastamatul kombel. Oli keelatud küll põrandaaluste punktide pidajail demonstratsioonile minna, ent Tallinnast võtsid üle poole punktiperemeestest-naistest osa rongkäigust. Ka Nõmmeltki sõitsid meie paljundamiskoja inimesed (komandant ja masinakirjutaja), Järvelt, keskkomitee trükikojast — niisamuti paar inimest. Ent seda oli veel vähe. Ka keskk sekretariaadi liige, orgosakonna ülem Tuul ei mallanud olla eemal, vaid saatis vaksalipuiesteelasi ja osalt sotsialistide rongkäiku. Vaksali puieste rongkäiku saatis ta autos ja oleks peaaegu demonstrandile-naistöölisele ajanud otsa.

Sellest "huvimatkast" kasvas meie illegaalses elus suur skandaal.

"10 000 demonstranti"

Kella 3–4 paiku sõitsin Nõmmele, et teha mõnesugust rotatoritööd. Kuulen, et Salme ja Aleksander olnud rongkäigul.¹⁵ Noh, nüüd on asi tehtud, mis siin enam kulutada sõnu! Kuu lutatakse, et 10 000 demonstranti olevat seisnud vaksalipuies-

¹⁵Jutt on abielupaarist Salme (1889–1941) ja Aleksander (1906–1941) Siimust, kelle majas Nõmmel paiknes EKP illegaalne trükikoda. Ühtlasi olid nad tegelikult ka konspiratiivkorterit pidajad ja abistasid igati V. T.-it. Viimane nimetabki neid intiimselt Salmeks ja Aleksandriks. Eksitav võib edasises tekstis olla V. T. nimetatud Mustamäe. Nimelt paiknes Nõmme trükikoda ja Siimude maja Nõmmel Mustamäe tänaval. Siimud hukati Saksa okupatsioonivõimude poolt.

teelaste lippude all. Umbkaudu soovitan vähemalt poole võrra vähendada. Salme meeleolu oli tusane, pahaennustav. Küsima ei hakanud, mis on põhjuseks, teades, et küll ta ise välja pahvatab. Just pool tundi tagasi saabus ka Tuul. Seletab, et olevat olnud vägev demonstratsioon, ligi 7000–8000 inimesega. Sotsidel vaid kõigest 500 ümber. Küsin, kust ta saanud juba nii täpseid andmeid. “Ustavad inimesed rääkisid, kes ise ka võtnud osa.”

Ma ütlen, et Salme oli kah osavõtja.

“Ei oleks pidanud minema,” algas Tuul, ent Salme pöörutas vahele: “Ära plära! Ise tolgendasid samuti Paldiski maanteel.”

Tuul punastas oma vale pärast. Ta ei aimanud, et teda tunti.

“Teised kõmbivad rongis, tema kui suur saks kihutab daamidega autos!”

Tuul ei saanud ikka veel sõna suust (ta ju pikaldase mõtlemisviisiga ja kõnega).

“Palju sul neid naisi õige vaja läheb? Ja ons see mõni kommunisti tegu?” (Ma hoiatan Salmet, et selline kisa võib kosta hoovi, tänavale ja teiste üürnike kõrvu).

Nüüd saab ka Tuul suu lahti:

“See on minu asi, kellega ma ja kus ma olen. See sõit oli ka partei huvides.”

“Ah siis partei annabki raha seks otstarbeks?”

“Ole vait!” (Tuulel oli nõrkuseks igal sündsäl või ebasündsäl ajal jagada käske). “Partei distsipliini nimel kutsun sind korrale! Kui sa veel...”

“Sinusugustele närudele tuleks kõigile tuul anda, siis saaks rahu majja! Poleks naaksujaid ega silmade jõllitajaid!”

Ma näen, et asi võtab õige raske kuju. Võib minna katastroofiks. Tuletan mõlemale meele, kes nad on ja kus nad on, ja parem, kui nad praegu üldse enam ei jatkaks vaidlust. Sarnases ärritatud olekus võib vaidlus tuua ainult kahju.

Salme lahkub toast, pikapeale saab ka Tuul tagasi tasakaalu. Arutame olukorda ja ma soovitan talle intiimvahekordade loomises olla äärmiselt ettevaatlik. Üldse on Mišaga opositsioonis ka [---] Salme mees ega või aimatagi, kust mürsk võib hävitada meie parteihoone ühe rakukese. Tuul arvas, et lähe-

mal ajal vaja paljundamiskoda viia ära teise punkti. Seal tuli hakata tegema ettevalmistustöid.

Paar nädalat pärast seda juhtumit Tuul ei käinud kordagi Mustamäel Siimude pool. Mul õnnestus juba järgmisel päeval Salmet rahustada ja ta jätkas tööd.

Ent paari nädala pärast ilmus Tuul ja endised isiklikud suhted jahtusid. Ja veel mõne päeva pärast oli Tuul juba meie aparaatide üleviimise vastu.

Esimese mai kohta sain aga juba järgmisel päeval konkreetseid andmed. Nende järgi oli rongkäigus ja saatjaid kõnniteedel kokku 1000–1500. Sotsidel üle 5000, niisama “saatjas-kond” kaasa arvatud.

Keegi endine Wiegandi tööline tähendas mulle, et mis sellest arvust nüüd, aga oma sisu poolest oli ka rongkäik nii manetu, ilma organisatsioonilise elemendita, kirju kogu inimesi, keda 5 politseinikku kumminuiadega oleks ajanud laiali.

“Mis avangard too on”, lõpetas vanamees.

3000–5000 krooni dotatsiooni kuus Kominternilt

Keskkomitee annab eriti algajaile põrandaalustele juhiseid. Milliseid voorusi kõik ei nõuta! Noorurist peab saama kaine mõistusega inimene, igasugused tunded tuleb kõrvaldada viimseni hingest. Kohusetunne, kompartei töö pidavat ise juba andma suurt hingelist õnne. Igas muus asjas askeet. Seda süstitakse noorurile, kartes, et ta ilma selle epistlita hakkab elama liig laia ulaelu. Nii siis on see askees näiline ja seda teab väga hästi ka keskkomitee. Polnud ju nendegi elu ingellikult “puhas”.

Teisalt püütakse põimida illegaalsete revolutsionääride elu romantikaga, legendaarsusega, sangarlikkusega. Tõsi üksikuid erandeid on. Selliste prillide läbi, nagu “Riigikukutajate” autor (Juhan Madarik ja Co) võib näha põrandaalust elu neitsilikult unistav Vaksali puiestee maja noorus. Ja pealegi on seal põrandaalust elu võrdlemisi vähe. Esinevadki seal (romaanis) ka rohkem mannekeenid kui lihalikud inimesed.¹⁶

¹⁶Jutt on Johannes Lauristinist (1899–1941), kes oma kirjatööde autorina kasutas nime Juhan Madarik. *Riigikukutajad* ilmus Leningradis 1929. a.

Ent meie olime ja oleme ikka kõigepealt inimesed ja midagi inimlikku pole ka meilegi võõras.

3000–5000 krooni sai meie pörandaalune sekretariaat iga-kuist dotatsiooni Moskvast Kominternilt. Juhtumil, kui meie pörandaalune värk ja organisatsioon vähegi soliidsem oleks olnud, oleks ka toetussumma kõrgem. Punased ametiühingud, mis alluvad Profinternile (Punaste Ametiühingute Internationaalile) ja endast elumärki annavad, kompartei juhtnööride järele tegutsevad, saavad eraldi veel lisadotatsiooni. Ent ikka kompartei või selle volinike kaudu.

Meie tegevus baseerus peamiselt rahal. Igaüks soovis ikka väikese asjaõiendamise eest krõbisevat tunda peos. Kindlapalgalisi oli meil üle 10 inimese, kellest paar-kolm said 50 krooni kuus, teised aga 100 krooni. See oli nn “elatismiinum”. Teised said ühekordset tasu mõnesuguste ülesannete täitmise eest. Siis päevarahad, sõidukulud. Trükikoja ja paljundamiskoja tehnilised kulud, korteriüürid, relvade, sõidukite kulu, erakordsed kulud riiete muretsemiseks. Mopri abirahade summad jne.

Ent sellise summa kulutuste üle muidugi oli vaid umbkaudne arvepidamine mõnel bloknoodi leheküljel, konspireeritud arvudega ja kulu nimetusega. Moskvale puhuti nii üldlausetes, mis rahaga tehtud, milleks peamiselt kulutatud. Kes seda kontrollida sai, kas meil oli talu või maja ostetud või mitte. Raha võis ilusti muuks otstarbeks rännata ja lennata.

Prassingud pöranda all

Männikson ja Telliskivi-Padrik ning Puusepp kulutasid summased mugavate korterite, luksusmööblite peale, aga Moskva-le sellest ei hingatud. Fantaseeriti muid “tähtsaid” kulutusi, korterid ja “konverentsisaalid” jäeti oma teada ja endale nau-tida.

Palgad ühes Mopri-summadega (mis ka ju “elatusmiinum”) moodustasid meie eelarves üle poole tervest dotatsioo-nist.

Et raha käes oli, siis noorurid ja vanad suurt kokkuhoiupo-liitikast (mis Venemaal lööksõnaks saanud) ei hoolinud. Tun-duv protsent läks ettenägemata kuludeks.

“Žizn horoša, no korotka,” kõlasid helid, lauluhelid, meie trükikoja konspiratiivtoast. Selleks õhtuks oli korraldatud väike olemine. Tuul oli kassast annud 5–6 tuhat senti, et jätkuks põrandaalusele grupile ja Eichorni viieliikmelisele perele. Oli veine, šokolaadi, marmelaadi, viit-kuut sorti kallimaid kompvekke, biskviite, apelsine, vasikapraadi. [---]

Laul oli vägev ja võimas ja kõlas üle maja. [---]

Miša oli hasardis: “Eh-h, kuniks elu!” lasi ta kuuldavale venelase laia mõttekaare [---] Uljas laul lakkas ja nüüd oli “punker” müra-kära täis. Toolid lendasid ümber, laualt paisati maha delikatesse. Kilgati, käratseti. [---] Peremamma nägu lõkendas ja ta naeris nii, et kõht vabises.

Mis aitas sellel hetkel keeld? Vana Eichborni papi kui vanem ja elutargem tahtis midagi öelda, ent jättis ütlemata.

Ma viskusin sohvale. Kõik need stseenid põrand all olid mulle tüütavaks, üdini vastikuks muutunud. Kõik “ilusa tuleviku” nimel! Ha-ha-haa... Kaua meil nii trallida ei õnnestu.

Kuniks elu! Seltsimehed, joo me pursuide viina ja võtame kodumaa kaunitare sakuskaks! Ja tont teab, mis pahna nad veel suust välja ajasid [---]

Paar korda kuus, aga sageli ka iga nädal, käisime Mišaga kinos, mõnikord käis ta oma daamidega. Eelistasime “Gloria-Palace” ja “Moderni”, ent ka “Grand-Marinas”, Nõmme kinos, “Kunglas”, “Scalas” jm. “Scalas” toimusid ka mõnedki kohtumised [---]

Idel, kui ta hoogu läks, siis kui temperamentne iisraeli mees ta korraga kamaluga ja sületäiega “kunsti” võtta. Kord, pühapäeval, käis mees 4–5 kinos järgimööda. Hommikupoole olevat ohverdanud flirtimisele. Nii oli tervel pühapäeval üks tõsine pühaduse nägu.

Miša ja Salme

Hilisööl, kui salajastelt koosolekutelt Mustamäele jõudsime, võttis meid vastu Salme. Tegi meile armastava hoolega asemed valmis ja ootas, kuni lahti riietusime, laskus ka meie juure voodi või põrandale. Abikaasa tütreaga magas tagatoas või oli sageli kodunt ära. Ta teadis oma noore naise seikluslugusid, ent tal oli imestamisväärt palju korrektsust, et ta sellest katastroofi-kiskumist ei teinud.

Veidi vaikust teki all ja algas sosin. Miša uuris "sala-dust". Miša funktsiooniks oli ka pöranda all gepeuisti män-gida. Uuris Männiksoni, Telliskivi, Puusepa "pattusid", mi-da Salme osalt ise teadis, osalt "Nellilt" (Puusepalt) kuulis. Sest Nellil polnud vist südamesopikest, mida poleks avasta-nud Salmele. Nüüd langes see avameelsus ta kahjuks. Miša päris üht ja teist stenograafilise täpsusega, et Moskvale "edasi anda"! Kannuste teenimiseks tuleb ikka naisi kasutada, too on ju ajalooline tõde.

Ja Salme ei varjanud. Andumusega paljastas ta oma "sõb-rannat" Nellit ja "kallist Peetri-onu".

Kümneid kordi päriti meilt, kas olete poissmehed või nai-semehed. "Nelli" oli end "paljastanud", et tal Venemaal on 40-a[astane] mees ja kaks last. Aga Nelli oli igal alal kosmopo-liit. Kus mugav elu — seal kodumaa, kus vastuvõetav mees-olevus, seal perekond. "Meie oleme siin kõik mehed-naised, kust sa mujalt ikka otsima lähed!" See oli nellilik juhtmõ-te. "Oli Peeter — magasime Peetriga, on Miša — magame Mišaga jne". Korterites paluti ikka üks ase teha, perekonna ase [---] Örnutsemisele ja idüllirohkeile elamusile sageli järg-nes pettumus [---] Mina esinesin auväärse abielumehena, ikka väitsin, et mul naine Piiteris ja sellele truu tahan olla. Minu seletust võeti aga naljana ja Salme tahtis mulle kui eht kosja-sobitaja naist sokutada. Täna sin teda ta heasoovlikkuse eest ja loobusin [---]

Meie illegaalses elus on ikka kurameerimised ja armuseik-lused traagiliste tulemustega olnud. [---] Venemaal räägivad pagulased otse imelugusid noist "magamistoa küsimusist".

Aastatel 1926–1931 sai see armulaine kõikematvaks. Ja defektid on näha olnud alati.

Kui proua Puusepp (Nelly) värbas naisliikmeid parteile, siis ei unustanud ta juure lisamast, et mõne aja pärast lähed siit, parteitöölt Venemaale. Mis seal viga? Imekerge olevat komissari prouaks saada! Meestele kujutati vene naise huvi-tavat ilu [---]

Oh, neid inimlikke nõrkusi küll! Miša tunnistas otse ava-meelselt, et tema nõrgaks küljeks on — naissugu. Tema ei suuda seda "kuradit" eneses ära võita.

Kirg süüa

Orlov-Saarel ja Irina Adamson-Otsal oli põrandaaluseks kiireks end paksuks süüa.

Ja tõesti, oma põrandaaluse töö lõpul olid nad niivõrd hästitoidetult tüsedad ja soliidset riidetunud, et endisest viletsast kommunistist väliselt polnud mingit varju jäänud.

Ka meie komsomoletsite (EKNÜ) organisatsiooni oli kaks tõe nakatanud. Ta (Kivisson) tähendas mulle oma arreteerimise eel, et "lähen ilusa plikaga kohtama, vaja eeskujulikult riietuda. Kui suvi tuleb, küll siis saab flirti löödud ja mis veel! Suvel söön nii palju kui jaksan!"

Ent ta ei saanud suve mugavusi.

Venemaalt tulles oli igal põrandaalusel ikka kõhuküsimus tähtis.

Kui põrandaalune ilmus korterisse, kas Tallinnas, Nõmmel või Järvel, siis valmistati alati rikkalik hommikusöök, lõuna ja õhtusöök. Hommikul ja õhtul piimasai, või, juust, suitsuvorst, lihakoogid, koor, salatid, muidugi kohvi või kakao jne. Lõuna ikka 3–4 roast (värskemast ja paremast kraamist).

Turunaisedki tundsid meie perenaisi ja võtsid vastu kiitusega ja auga: "Olete hea ja jõukas proua." Poodides avaldati ka imetust, et "küll teie olete nüüdsel raskel ajal hästi elama hakanud!"

Nelly inimlikuks nõrkuseks oli ka janu mammona järgi. Kui imelik see ka on, aga Nellil oli üks suurim mure, kuidas hoida oma maist vara, kõike seda värki, kübaraid, suvepallituid, kleite, pesu ja muid asju ja asjakesi, mida ta põranda all muretsenud. Nii et "nad kaduma ei läheks" ja "et ma nad revolutsiooni korral kõik kätte saaksin". See polnud aga kerge probleem, ta murdis viimasel ajal pead ja leidis, et "mul peaks siin, Eestis, üks kodu olema, kuhu ma oma laiiali oleva varanduse kokku kannan".

Ka temale jäi see probleem illegaalse elu luigelauluks. Jäi teostamata, sest ei leidnud sihukest sobivat korterit ja usaldusväärseid seltsilisi, kes tema vara kui oma silmatera oleksid hoidnud. Kauaigatsetud panipaik jäi leidmata.

Haigus brauningut paugutada

Ühel Tuule preilil oli haigus brauningut paugutada. Ka Tuulel oli see "sõjamehelikkuse" tunne. Kord Tartu metsas laskeharjutusel viibides läks lärmiks. Põõsastikust kargas välja haakorjaja naine ja pistis suure ulumisega alla turbaraba poole. Nähtavasti oli ta nii ehmunud, sest korraga, ootamatult laskmine, pealegi revolvriga sihitud tema suunas, löi muidugi inimese verest ära.

Ei jäänud ka karjumatel muud üle, kui "oma laskerajalt" jalga lasta.

Ideli nõrkuseks oli südamlike kirjade kirjutamine — oma juuditarist pruudile, vanematele ja tuttavaile. Ta kirjutas õhtud läbi, kiskus katki ja uuesti. Kirjad olid pikad, pisut kurblikud. Neil seisis pikk tee ees. Tallinnast Tartu järgmise marsruudiga: salapostiga Tallinn-Leningrad-Moskva (seal uude ümbrikku) ja avaliku postiga tagasi Moskva-Leningrad-Tallinn-Tartu.

Ka palus ta lakkamatult, et teda kiiremini Venemaale saadetaks. Ta väga igatses oma kallimat näha ja ülikoolis edasi õppida. Imelik soov oli tal mundrit kanda. Ikka palus, ostke temale Kaitseliidu vorm.

Konspiratiivtoas kartis ta öösiti olla. Kui mind või Mišat polnud, kutsus ülalt alla meie komsomoletsi või enamikel juhtumeil ronis pererahva magamistuppa magama, jättes kogu konspiratsiooni, trükikoja, arhiivi jne jumala hooleks ja taevataadi kaitsta. Häda oli aga temaga kuskil väljas käia, kirjandust välja transportida jm juhtumeil. Ta vaatas küll paremale, küll vasakule ja hirmunult ka selja taha.

Põrandaaluste organisaator supelsaksana

Meie kuller "Värdi" unustas ülitähtsaid asju ega saanud aru lihtsamaistki ülesannetest. Lisaks oli ta äärmiselt lohakas ja ükskõikne.

Meie aktiivis oli viimastel aastatel mõnigi, kelle sihiks ja Eestisse tuleku põhjuseks oli aastake mõnuleda, sukelduda kodanlikus küllusesalves, raha teenida ja koguda.

Männikson elas terve 1930. a suve suvilas, suples, pleekis, kogus jõudu. Ta "proua" (Puusepp) käis teda sageli kaemas ja

informeerimas Eesti poliitilisest olukorrast (!). Nii pole raske "põranda all" olla! Pealegi Eestis harilikult keegi võõra isiku vastu huvi ei tunne. Suvitaja ju! Nii ela kas või 10 aastat "põranda all", kui sõrmegi kommuasjandusega ei määri.

O. Rästas teatavasti andis oma uues brošüüris pähe konspiratiivreeglite rikkumise pärast.¹⁷ Ta ei maini aga põhjust. Põhjuseks on, et Eestis haruldane eksemplar praegusel ajajärgul kommunisti enda juure võtab. Suvitajat küll, aga mitte tegutsejat kommunisti! See on nüüd avalik saladus.

Tutvuste loomine daamidega ajalehekuulutuste kaudu

Mõni meie kamraad kasutas ka ajalehte tutvuste otsimiseks. X kuulutas näiteks "abielulehes". Sai umbes kümmekond vastust. Valis välja 3, kaks preilit ja ühe proua: Väike Pärnu mnt, Sõja tänaval ja Keilast. "Värdil" olid samuti preilid. Mul oli paar neidu, kelle juures end veidi vabamana tundsin olevat. Polnud vaja ohtu karta, sest need olid sellised inimesed, kelle peale mingi kahtlus ei hakanud: üks õpetaja õde, teine naisliikumise tegelane, kes kunagi ka Naiskodukaitses tegutsenud.

Meie esinesime preilide ees ärimeestena. Näiteks ühel juhul olin Eesti Põllumeeste Keskseltsi ja teisel juhtumil eksporditapamajade ametnik. Tuul oli sitsivabriku agent, provireisija ja kord vist *Päevalehe* (Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse) esindaja. Ühesõnaga: meie siht sellisel toimingul oli — rahulik, ohuta korter ja mõnus eit [---]

Teeseldi ja mängiti kometit ning "pruutidega" juhtus nii sageli veidraid asju [---] Aga kunagi polnud neil vist kellelgi mingit kahtlust, mis "ametnikud" me oleme. Vastasel korral oleks võinud ju asutustest järele pärida ja siis oleks tulnud meil "pesa" maha jätta.

Õeldakse: see on kelmus. Ka meie teadsime seda. Mina isiklikult valisin selle kui viimase hädavahendi ja peamiselt hädaohutuma ööbimiskoha pärast. Korterikriis oli meie organisatsioonis nii suur, et tõesti kindlaid punkreid luua oli võimatu.

¹⁷Mõeldud on O. Rästase raamatut *Põrandaalused* (Leningrad, 1932, korduustrükk Tallinn, 1961), mis pühendatud V. Kingissepa küm-nendale surma-aastapäevale ja milles O. R. käsitles üsna teravalt varasemaid põrandaaluse konspiratsiooni reeglite rikkumisi.

Juhtus nii, et preilile külalised tulid, siis tutvusime, puhusime juttu kui korralikud kodanikud. Muidugi juttu ajada tuli ilmast ja maast, küll "Estonia" etendustest, kinouudistest, enesetapmistest, Bata saabaste halbadest omadusist, kodumaa kaupade väärtusest, Vabadussõjast, spordist jne. Loomulikult pidin esinema kõrgeklassilise patrioodina.

Tegime kaasa pulmi ja varrusid

Ka pulmas ja varrudel tuli põrandaalustel olla, rääkimata sünnipäevadest ja nimepäevadest. Miša ja Salme võtsid kui korralik abielupaar ühe Nõmme kaupmehe, endise abramsotsi, isesotsi või ühisväerindlase, perekonnas varrudest osa. Tagasi tulles olid mõlemad vindis ja laulsid õige lustlikult [---]

Õhus tundus äikest ja õhtul, Salme abikaasa saabudes, oli gi konflikt. Abikaasa lahkus protesteerides ja lubas kommude kupatusele lõpu teha.

Minus võitlesid muremõtted. Ei saanud magada. Oli hädaohtlikum kui hukkuva laeva peal.

Kalliks, oo kui kalliks on maksma läinud põrandaaluste elumeeste loosung: "Ela, naudi elu!"

Meie seas mõni armastas trikki triki pärast. Ja selline riisiko, trikk, oli muidugi tuuletallamiseks ehk kahjulik. Ka varrude trikk oli mitmeti kahjuks. Kaupmees kohtas nii mitugi korda hiljem küll Nõmme jaama esisel, küll poes, küll kino ees ja mujal Mišat ja sõitles kõva häälega: "Küllap need põrandaalused nii kaua Nõmmel kaaberdavavad, kui omadega läbi!"

Kallid autosõidud ja noblessi tagaajamine

Palju neelasid raha (muidugi "ettenägemata kulude" osast) ka muud luksuslikud traditsioonid ja kombed. Autosõit löbu pärast, autoga kinno, autoga pruute sõidutamas ja harvem autosõidud asja pärast. Mina tarvitasin autot kõige vähem, ent minulgi oli see kulu 30–40 krooni kuus. Tuul arvas, et temal kaks korda rohkem kulub. Sõidud maale, tühja asja pärast ja tuju pärast olid sagedased. Alatine kihutamine aga oli Tallinna-Nõmme-Pääsküla vahel. Mõni päev mitu korda-

gi. Pruutidele kleidid, uurid, sõrmused, kaelakeed ja muud kulud.

Nobless pidi ka põrandaaluse enese välimusest paistma. Korralik ülikond, kevade-, suve- ja talveülikond, kraed, pesud, kingad, poolsaapad, säärrikud, mitut sorti kaabud ja sonid.

Nellil ja Tuulel oli, nagu noorel algajal ametnikul, kõikjal portfelli kaasas ja see täis kommunistlike materjale, kirju, aadressegi jne. Mina portfelli ei pooldanud, ostime Salmele uue portfelli ja ka tema rõõmustus kui laps. Mul oli vaid väike bloknoot, ilmsüütute (näiliselt) märkmetega ja kõik. See kant-seljarštšina saigi neile arreteerimisel, läbiotsimisel ja ülekuu-lamisel saatuslikuks. Nende kohta tehtud protokollis võttis nende paberite loetelu oma alla mitu lehekülge. Nagu öel-dud, oli mul taskus ainult "meelespea" — ja see oli protsessil ainsaks asitõenduseks.

Põrandaaluste preilide vahel oli vimmagi, miks ühel pa-remad kingad ja kleidid kui teisel. Kui kingi ei muretsetud, ähvardati streikiga. Neid streike oli mitu korda.

Passijad-perenaised suhtusid sageli meisse kui härras-meestesse (ilma naljata), seda ja teist pakkudes ja pärides, mida härrad õhtuks soovivad. Toidu eest oli meil maksu-normiks 200 senti, anti ikka jootraha lisaks. Tolle jootraha eest püüdsidki perenaised komm[unistlike] härrade vastu ol-la alandlikud. Seltsimehelikkust oli küll vähe näha, juba siin, põranda all ajas ebaüheõiguslus oma esimesed eod. Jooksupoisid (komsomoletsid või pioneerid) pidid ruttu sigarette, maius-tusi, hülssse, tubakat jm muretsema. Passijad-perenaised käi-sid põrandaalustega ka magasinides, riiete ostmise korral, et vaadata, milline ülikond hästi passib.

MOSKVASSE — EKP KESKKOMITEE PLEENUMILE:

KUIDAS KÄIAKSE JA TULLAKSE ÜLE PIIRI

Välismaale komandeerimine

Kominterni igas sektsioonis on umbkaudne kandidaatide ni-mestik, keda partei vajab põranda alla ehk kes seda "autööd" väärrib, s.o kelle kohta parteil (keskkomiteel) eitavaid arvamu-si ei ole. Kominterni ja kommunistlike koolide lõpetajail (keda partei seks otstarbeks valib) on sunduslik edaspidine partei

töö pöranda all. Muidugi on suur protsent selliseid lõpetajaid, keda ükski asutus ei usalda küla lugemistoa juhatajakski määrata. Loomulikult ei saa neid saata välismaale.

Pärast koolide lõpetamist antakse puhkust ehk peetakse pool aastat mõnel tööalal ja siis kuulutatakse noormehele või neiuale, et ta välismaale on määratud. Ümbruses ja tuttavate ringkonnas aga luuakse arvamust, et X saadetakse kas Siberisse, Kaukaasiasse või mujale külatööle. Et praegu Venemaal nii palju hoogtöid, ja sel ajal palju linnade kommuniste maale saadetakse, siis ei tohiks seegi komandeerimine mingit kahtlust tekitada. Inimene saadetakse jaama, sõprade saatel asub vagunisse ja sõidab näiliselt oma kimpude-komsudega Leningradist, oletame Rostovi Doni ääre. Ent Moskvas jääb mees rongist maha ja sammub Kominterni ehk Rästase või Meringu korterisse hotellis "Lux" Tverskajal. Siin [saab ta] mõningaid näpunäiteid ja juhtnöore ja mõne päeva pärast algab sõit tagasi — Moskvast Leningradi ja edasi — Kingisseppa ehk Pihkvasse. Leningradi büroos antakse enam-vähem välismaale vastavamaid ja kandmiseks kõlbulikke riideid, kaabu, valedokumendid, raha, relv ja muud kribu-krabu. Leningradis ei tohi kedagi tuttavaist näha ja kui mõni päev vaja peatuda, tuleb elada partei konspiratiivkorteris Piiteris (neid on mitmeid).

Nii et peaks olema "puhas ots". Ent see pole siiski nii. Emigrandid, eriti naisemigrandid, on nii tundelised ja panevad kohe tähele, et X Leningradist kadunud on. Kuhu?

Mõni tuttav seletab, et Siberisse.

Naised naeravad ja hüüatavad: "Teame, kuhu Siberisse. Läks seegi, nagu talleke, surma või türmi. Nii neid saadetakse ja mängitakse inimeludega [---] Ei tea, mille eest [---]" [---]

Kuidas siia pääsetakse

On mitmeid, kes ei taha sõita. On neid, keda ei saa füüsiliste defektide pärast saata. Lombakad, rõugearmilise näoga, hiiglasuure ehk üpris tillukese kasvuga mehed. Neid võib pöranda all kergemini ära tunda. Ka 1931. a oli noid juhtumeid, kus rõugearmiline nägu päästis mehe Eestisse saatmisest.

Saata võib Eestisse ju mitmel teel. Kes poliitilisele poliitseile tundmatud, neid võib ju varustatult välispassiga, kas

Saksamaa, Rootsi või muu maa kaudu Eestisse läkitada. Võib ka laevaga madrusena sisse pugeda. Ent kes tuntud, nendele jääb üle ikka raskem reis — oma jalgadel üle piiri, üle traataia, varjates, päevavalgust kartes.

Kirjad "Rostovist"

Vormiliselt on kõik nagu korras. Enne Moskvast ärasõitu kirjutatakse rida kirju, mis adresseeritud tuttavaile, näiteks Leningradi. Need kirjad saadetakse salajase GPU postiga Rostovi, pannakse seal posti ja nii näevad Leningradi tuttavad, et inimene ikkagi Rostovis askeldab ja igapäevast leiba teenib. Ka hiljem, kui inimene kauem Eestis, saadetakse siit parteipostiga kirjad Moskva, sealt Rostovi ja siis jälle Leningradi tuttavaile. Ka Eestis elutsevad omaksed saavad sealt kirju. Ometi on sugulane siin, Eestis, päris külje all.

Piiril

Ülesaatmise juures on Kominterni ja GPU piiriväeosade tihed koostöö. Kogutakse andmeid, millal ja kust soodsamad tingimused üleminekuks. Heal juhul värvatakse oma teenistusse mõni Eesti piirivalvur, kelle valvekorra ajal üleminek paremini teostatav. Kurdeti Kingissepa GPU-s, et viimaseid võimalusi juhtub õige harva.

Kui mees esmakordselt üle piiri saadetakse, kui tal ümbrus tundmata jne, siis antakse saatjaks mõni GPU agent (piirivalve punktist) kaasa.

Vene piirivalve rõivastus antakse selleks, et punaste piirivalvuritega arusaamatusi ei tuleks ja et piiril liikudes üle traataia Eesti piirivalvurid "tsiviilnimest" kahtlustama ei hakkaks.

Kui "põrandaalusel" üleminek ebaõnnestub, kui teda Eesti piirivalvur juba piiri lähedal märkab, siis on kohustatud GPU ja piirivalve mehed päästma oma mehe. Kas või nagaanitulega Eesti piirivalvurit eemale hoides.

Meremeeste võrgutamine

Punaste am[etil]ühin[gute] internatsionaalil (Profinternil) ja punaste meremeeste internatsionaalil¹⁸ on igas suuremas sadamalinnas oma klubid, nii Hamburgis, Hullis, Londonis, Marseille's. Peale miitingute, kirjanduse jm on veel üks propagandameetod. Leningradi meremeeste klubis töötab mitukümmend instruktorit-preilit ja prouat, kes valdavad väliskeeli. On ju Leningradi sadam välismaa meremeestest üle ujutatud. Preilid soetavad tutvusi meremeestega, ja kui need kodumaale sõidavad, peavad saatma [neile] vähemalt kord kuus armsasisulisi kirju, milles teatud protsent peab olema Profinterni poliitilist propagandat.

Minu naine, kes ka Leningradi klubides tegeleb, oli õhtuti alati nende kirjade kirjutamisega koormatud. Nõudis ju büroo, mitme meremehega on sidemeid, millised tulemused, kas saab mõnest varsti kommunist jne. Madrused kirjutasid siit-sealt küll inglise, küll saksa keeles, ent — mu naise poliitilist mõju nois kirjades vaevalt märgata. Et ta oli ainuke instruktor, kes eesti keelt valdas, siis oli mu naise käes ka Eesti meremeestega sideme pidamine. Eesti laevu oli küll Leningradi sadamas vähe, ent eestlasi teenib ju palju välismaal kaubalaevastikus. Kommuniste ta Eesti meremeeste seast ei leidnud — seda ta jutustas alati. Kommunistliku mõju süvendamiseks jagas ta maksuta "Külvaja" eestikeelseid poliitilisi brošüüre, mida Leningradi meremeeste klubi Kominterni summadega muretses. Lugesin kodus sageli neid kirju Eesti meremeestelt. Kaugel olid need read kommunistlikust mõtteilmast. Viisakuse pärast võeti küll kirjandus vastu, aga kui minu naine päris, mida keegi neist on lugenud, siis ei lausunud sõnagi. Kirjades, mida nad minu naisele saatsid, kordusid vaid laused, et "merel on igav", "kui jälle sadamasse jõuaks", et "Leningradi meremeeste klubis kenad piigad" [---] Ühe sõnaga, kõigest muust, ent mitte sellest, mida mu naine ootas ja millest ta pidi aru andma. Mitte ridagi "streikidest merel",

¹⁸Punaste Ametiühingute Internatsionaal (Profintern; 1921–1937) tegi kõik endast sõltuva ametiühingute liikumise politiseerimiseks ja lõhestamiseks maailma ulatuses. Ühe Profinterni sektsioonina tegutses Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaal, millel oli eriline osa kommunistliku kirjanduse, relvade, raha, inimeste toimetamisel riigist riiki.

“meremeeste revol[utsioonilisest] meeleolust” ja “Profinterni õigest liinist”.

Mu naine tundis isegi, et temale makstav 150-rublane kuu-palk on mahavisatud raha. Vist 1930. a suvel teatas naine, et “klubi juurde peab avama baari”. Õllemaja juba on, aga sellest on vähe. Klubi Lenini-nurka ilmub vähe välismaa meremehi, miitingule aga koguni kehvalt. Baari kaudu saab instruktor meremehele läheneda ja Profinterni mõttekesi levitada (!)

Kui 1931. a veebruaris Tallinnas Puusepp, Lauristin ja Kivisson arreteeriti, korraldati Venes kõikjal protestimiitinguid. Ka Leningradi rahvusvahelises meremeeste klubis. Kogunes vaid 50–60 meremeest, kellele mu naine jutustas “terrorist Eestis” (see oli ta palgaline amet ja parteikomitee poolt määratud!) ja resolutsioonis nõuti “viibimata vabastamist”.

Eestikeelset komm[unistlikku] kirjandust saadeti ka Hamburgi, Stettini jt meremeeste klubidele, kus arvati välislaevadel eestlasi teenivat. Ameerika Ühendriikidesse oli raskem saata, aga siiski. Ka sinna.

Moskvas

1931. a veebruaris läksin salaja üle piiri — Moskva[sse] Eesti komm[unistliku] partei keskkomitee pleenumile.

Minu osavõtt koosolekust oli konspireeritud, salajane, nii et ka 15–18 osavõtjat ise minu suhetest Eestiga ei teaks. Vaid 4–5 inimest (Anvelt, Rästas, Mirring, Mückevičius-Kapsukas¹⁹) teadsid, et ma tagumises toas, väikeses kabinetis, kuulasin, mida ees suuremas ruumis kõneldi. Pleenum peeti Kominterni täitva komitee Poola-Balti sekretariaadis. Mul oli kaunis kibe olemine: hommikust õhtuni ei saa välja kabineetist, ka väljakäigukohta mitte.

Männiksoni “saun” Moskvas

Tol pleenumil oli peapunktiks Venemaale kutsutud ja parteiliselt karistatud endise illbüroo sekretäri Männiksoni aruanne olukorrast Eestis ja partei tööst aasta jooksul põranda all.

¹⁹Vincas Mückevičius-Kapsukas (1880–1935), Leedu kompartei ja Kominterni juhtivaid tegelasi. 1926–1935 juhtis Kominterni Täitevkomitee juures asunud Poola ja Baltimaade sekretariaati.

Männikson teadis, et teda Moskvas "saun" ootab, võttis oma töökaaslase Nelly kaasa, kes pidi ta advokaadina esinema, kui Männiksonile liiga kallale kiputakse. Ent Nellyga juhtus äpardus. Saabudes Venemaale, eraldati neid üksteisest ja Nellyle tehti korraldus kas tagasi minna Eestisse või muidu langeb ta koos Männiksoniga parteikohtu alla. Enne muidugi pressiti Männiksoni patud Nellylt [välja] ja kuulati Nelly ise ka valekallakute pärast üle! "Kaitsja advokaat" Nelly paljastas Moskvas Männiksoni tegevust Eestis ja ühes sellega ka enda tegevust. Kui see tehtud, saadeti meie "Rosa Luxemburg" kiires korras Eestisse tagasi.

Männikson jäi üksi. Ta aruanne oli lõpmata mannetu ja siuta. Terve tunni venitas Eesti olukorrast ja siis, kui aeg täis, veel paar minutit partei tööst. Partei aastasest tööst paar minutit! Kuidas see kõlab? Ta ei kõssanudki tollest kisendavast lagunemisest põranda all, oma kodanlikest eluviisidest ja mõttetulist rahakulutamistest. Ta püüdis esineda nii ilmsüütuna, nii puhtana kui äsja siia kurja maailma sündinu. Ta ei teadnud aga, et ta mugavuste kaaslane, põrandaalune pruut juba nii mõndagi oli paljastanud, et oma nahka päästa. Otse ruineerivalt mõjus talle see sõnum. Ta nägi, et kõik 15–18 inimest tema vastu on.

"Teie plaanitsesite kogu aeg minu vastu, tehke siis mis tahate!", hüüdis ta pool meeleheitel.

Aga pleenum nõuab, millist tööd siis Eestis on tehtud, millega veetsid aega kõik need — Männikson, [---] Jürna, Bauman, Kuusik, Kull, Puusepp [---].

Ja jälle ei leidnud ta, Männikson, oma kaaslaste ja enda kaitseks muud kui naiivset: "Kaevasime ühe konspiratiivaugu [---]"

Naerdi, ent Männiksoni haaras melanhoolia ja ta hakkas ette kandma nutulaule, mida ta juba ennegi mitu korda harastanud oma aruannetes põranda alt. Ta seisukoht oli kindluseta. Kord kirjutas ta (kui kümme naist Toompeale tungisid), et "käes on revolutsiooni moment", siis aga valdas teda pöörane pessimism: "Eesti tööliklass ei suuda midagi, koosneb nahkadest jne." Nüüd oli keskkomiteel soodus juhus teda "pihtide" vahele võtta. Ta seisukord oli haletsemisväärne, sarved olid maha joostud, oli vaja päästa, mis päästa saab, et mitte Solovkisse rännata. Ruttu tuli tal kõik omad seisukohad valeks tunnistada, nagu k[esk]k[omitee] käskis ja siis [---] par-

teikohtu alla. Pleenum korrutas samu mõtteid, mis 1930. a aprillipleenumi ja viimase aja poliitbüroo istungid. Kakeldi omavahel, süüdistati EKP keskkomiteed ja tehti märkusi, leiti vigu Rästaselt, Reesenilt, [---] ja Vakmannilt. Maruliseks läks, kui tervet legaalselt töölisliikumise osa provokatsiooniliseks tembeldati: vaevalt saad Eestis luua mõne ühingu, legaliseeritud parteid, ajalehe või kesknõukogu — juba muutub poolsotslikuks. Nõuti karmi karistust Orlov-Saarele, Paulmannile ja teistele põrandaalustele ja imestati, et milleks sihukeksi parempoolse kallakuga mehi nagu Männikson (kes juba Venemaal buhharinlane oli) põranda alla saadetakse. Ühel häälrel leiti, et EKP illegaalses liikumises “felixlaste” kallak on arenema hakanud, mis kui rooste pidavat parteid sööma. Materdati selle kallaku esinaist (selles kallakus olid enamikus naised) “Felixit” või “Nellyt” (Alviine Puusepa varjunimed).

Keskkomiteel tegid “suurt poliitikat” kära ja kisaga Majak, Saks, Looring, Säre jt, kuna vanemad inimesed vaid kord lühidalt sõna võtsid. Eriti vaikne oli H. Pöögelmann (üldlausetes kõneles vaid 5 minutit), Mänd, ka Anvelt jt. Kõige enam ajas närvid pinevile Mickevičiuse kui Kominterni täidesaatva komitee esindaja arvustuskõne: “EKP pole üle 10% eelmise aasta pleenumi ja Kominterni poliitsekretariaadi otsuseid täitnud!” See sünnitas furoori. Ent see oli tõsi ja vastu vaidlema keegi ei mõelnudki hakata.²⁰

(Järgneb)

²⁰1931. a 23.–24. veebruaril toimunud EKP KK pleenum oli piltlikult öeldes suur Eesti põrandaaluse “musta pesu pesemine”, mis, nagu ka V. T. ütleb, oli vaid eelnevate seesuguste järjeks. Vastastikused isiklikud süüdistused üha enam allakäivas põrandaaluses, süüdistuste otsingud vasak- ja parempoolses kallakus jne. Kõik see polnud soodustanud põrandaaluse olukorra paranemist, mida Kominterni Täitevkomitee Poliitsekretariaat oma otsusega 16. jaanuarist 1930 oli hinnanud kui kriisiolukorda EKP-s.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3–6,9,11,12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 4,5,6,8–12; 1995 — 1,5–12; 1996 — 1,2,3,6–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 45 krooni) ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akadeemia@akad.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihu

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periododika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2001

Back issues for 2000	<table border="1"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td><td>7</td><td>8</td><td>9</td><td>10</td><td>11</td><td>12</td></tr></table>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Back issues for 1999	<table border="1"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td><td>7</td><td>8</td><td>9</td><td>10</td><td>11</td><td>12</td></tr></table>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Back issues for 1998	<table border="1"><tr><td>1</td><td>2</td><td></td><td></td><td>5</td><td>6</td><td>7</td><td>8</td><td>9</td><td>10</td><td>11</td><td>12</td></tr></table>	1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
1	2			5	6	7	8	9	10	11	12		
Back issues for 1997	<table border="1"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td><td>5</td><td>6</td><td>7</td><td>8</td><td>9</td><td>10</td><td>11</td><td>12</td></tr></table>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Back issues for 1996	<table border="1"><tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td></td><td></td><td>6</td><td>7</td><td>8</td><td>9</td><td>10</td><td>11</td><td>12</td></tr></table>	1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
1	2	3			6	7	8	9	10	11	12		
Back issues for 1995	<table border="1"><tr><td>1</td><td></td><td></td><td></td><td>5</td><td>6</td><td>7</td><td>8</td><td>9</td><td>10</td><td>11</td><td>12</td></tr></table>	1				5	6	7	8	9	10	11	12
1				5	6	7	8	9	10	11	12		

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akadeemia@akad.ee

CONTENTS

A suppressed secret: Military cooperation between Finland and Estonia against Soviet aggression in the 1930s <i>Jari Leskinen</i>	2059
Escalation of Soviet military presence in the Baltics from 1939–1941. II. <i>Mikhail Meltyukhov</i>	2074
Connections between organisation culture and collectivism in Estonia <i>Maaja Vadi</i>	2103
The essence and structure of gnosis <i>Kurt Rudolph</i>	2125
On German art of poetry <i>Jakob Michael Reinhold Lenz</i>	2141
Wherein is language social? <i>Tyler Burge</i>	2146
Aesthetics and history <i>Carl Dahlhaus</i>	2170
The old and the new paradigm in present-day medicine or “I’d like to see my doctor.” <i>Mari Järvelaid</i>	2178
<i>Review: From the decline of ancient times till the restoration of independent statehood. Muinasaja loojangust omariikluse läveni: Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koostanud Andres Andresen. Tartu, 2001. 417 lk. Peeter Järvelaid</i>	2186
<i>Review: A major study of Saaremaa placenames. Marja Kallasmaa. Saaremaa kohanimed I, II. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1996, 2000. 528 ja 221 lk. Paul Alvre</i>	2199
<i>Discussion: T. Peter Park. “Kuidas Ameerika Ühendriigid tunnustasid Balti riike.” — Akadeemia, 2001, nr 8, lk 1579–1583. Eero Medijainen. “Salaagent Sergius Riis Eestis: Segadused Venemaal ning ajaloos.” — Akadeemia, 2001, nr 8, lk 1684–1715. Agu Lall, T. Peter Park</i>	2208
Editorial note. Summaries	2209
Revelations of an underground leader. II <i>Voldemar Teppich-Kasemets</i>	2215

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

LUGUPEETUD LUGEJAD!

AKADEEMIA

tellimine 2002. aastaks on 324 krooni (12 numbrit aastas).

Üksiknumber maksab 36 krooni.

Kuid on võimalik ka kultuuriajakirjade kimpellimine.

Säästke raha!

Akadeemia+Vikerkaar = 409.- **Sääst 95.-**

Akadeemia+Looming = 434.- **Sääst 80.-**

Akadeemia+Keel ja Kirjandus = 404.- **Sääst 100.-**

Hind 36 krooni

9 770235 077719